

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 22 / 2013

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM
Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning
22 / 2013

RAMBAM er et akronym for
Rabbi Moshe ben Maimon
(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra
Statens Kunstråds Tidsskriftstøtte
Hanne og Schmulz Fond
Tiger-butikkerne

Redaktion
Helene Apelt
Bent Blüdnikow
Katrine Hassenkam Zoref (ansv.)
Esther Kvetny Jarlov

Fagkonsulenter
Ulf Haxen
Margit Warburg

Redaktionelle medarbejdere
Cecilie Hassenkam Rasmussen (engelsk korrektur)
Marian Hirschorn (fotograf)
Tom Jersø (billedbehandling)
Frank Ruzskai (grafisk design og layout)
Bo Sejr (korrektur)

Udgivet af
Selskabet for Dansk Jødisk Historie
Vendssysselvej 3
2720 Vanløse
rambamcph@gmail.com
www.rambam.dk
Formand: *Benedicte Brohm*
Næstformand: *Allan Falk*

Tryk
AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160
ISBN 978-87-92282-05-7

Forside
Adam Saks: Duo
Akvarel på papir. 2010.

Bagside
Vignet: Den vandrende jøde.
Fra dansk skillingsvise.

Indhold

Forord.....	5	TEMA OM JØDEAKTIONEN.....	85
Yiddishland in Kopenheygen <i>Martin E.O. Grunz</i>	7	En fortælling fra min familie <i>Lea C. Nadelmann</i>	87
Benægtelse af Holocaust – historieforfalskning lever på nettet <i>Sine Molbæk-Steensig</i>	19	Krigens konsekvenser <i>Sarah-Lee Tschernia</i>	93
Mellem jødiske flygtninge og tyske soldater <i>Justyn Salamon</i>	29	Flugten til Sverige – En dokumentarfilm <i>Adam Aron Edelsten</i>	97
Adam Saks <i>Bent Blüdnikow</i>	39	En dansk dreng i Theresienstadt – tanker fra en Holocaust-overlevende <i>Steen Axel Metz</i>	101
Lilith – dæmon eller gudinde <i>Christina K. Emiliussen</i>	49	Kommentar: Tak dem som takkes bør <i>Thomas Hjortso</i>	117
Jødisk bogkultur og jødiske biblioteker i Danmark <i>Helge Clausen</i>	61	BOGANMELDELSER.....	119
Et umage venskab <i>Marius Hansen</i>	74	ENGLISH SUMMARIES.....	129
		BIDRAGYDERE.....	133

Udsigt over Øresund. Stillbillede fra Adam Edelstens film.

Forord

Rambam sætter i år fokus på aktionen mod de danske jøder i oktober 1943. En hel sektion af dette nummer er således dedikeret til at markere 70-året for disse begivenheder, og særligt flugten til Sverige.

Vi har ønsket at markere 70-året på en måde, som kunne inddrage både de ældre generationer, som har oplevet begivenhederne på egen krop, og de yngre generationer, som kun har fået historierne fortalt. Det resulterede i udskrivelsen af en konkurrence for jødiske skolebørn, som blev opfordret til at interviewe ældre familiemedlemmer om deres oplevelser under krigen. Læs meget mere om konkurrencen og vinderne i temasektionen sidst i bladet, hvor man også kan læse Steen Metz' beretning fra Theresienstadt.

Rambam byder som sædvanlig også på et væld af andre spændende og meget forskellige artikler. Læs blandt andet Martin Grunz' artikel om den berømte amerikanske tegneserietegner Will Eisner, som flere gange besøgte Danmark, og hvis gavlmaleri stadig er en del af bybilledet på Christianshavn. Bliv kloge på nutidens jødiske feminisme, når Christina K. Emiliussen stiller skarpt på Lilith-figuren og gå ikke glip af Sine Molbæk-Steensigs mere alvorlige artikel om Holocaustbenægtelse på internettet. Rambam kommer vidt omkring.

Igen i år har vi ønsket at gøre særligt meget ud af billedsiden. Josef Salamons beretning fra barndommens Rumænien ledsages således af en række af hans kunstværker, og så er Rambam ikke mindst stolte af at kunne præsentere sine læsere for den succesfulde danske kunstner, Adam Saks, hvis fantastiske, farverige billeder pryder forsiden og flere sider inde i bladet.

Der er grund til at tro, at der også i dette års Rambam vil være noget af interesse for alle.

Redaktionen vil gerne rette en stor tak til alle, som har bidraget til årets Rambam med artikler, billeder, ideer og redaktionelt arbejde. Også en stor tak til vores samarbejdspartnere i forbindelse med konkurrencen om flugten i 1943; *Mosaisk Troessamfund*, *Carolineskolen* og *Det Jødiske Nationalfond* (KKL).

Vi er glade for endnu engang at kunne tilbyde læserne en masse spændende læsestof om dansk jødisk historie. Rigtig god læselyst!

Katrine Hassenkam Zoref
Ansvarshavende redaktør
September 2013

William Erwin "Will" Eisner.

Yiddishland in Kopenheygen

Will Eisner er en af tegneseriehistoriens mest stilskabende kunstnere, og han har gennem 70 år været toneangivende som både forfatter og tegner. Han brugte ofte sin egen newyorker-jødiske opvækst som inspirationskilde og inddrog hyppigt *Yiddishland* i sine grafiske romaner. Også i Danmark fik hans skildringer af storbylivet stor betydning for tegneseriemediets udvikling.

Af Martin E.O. Grunz

I de senere år er det blevet viet meget opmærksomhed, at et stort antal af skaberne af superheltegenren havde jødiske rødder. Jerry Siegel og Joe Shuster, der skabte *Superman*, Bob Kane, der skabte *Batman*, Jack Kirby og Joe Simon, der skabte *Captain America*, er de mest fremtrædende eksempler fra genrens første år. Disse år, 1930erne og 40erne, kaldes inden for superheltegenren for *The Golden Age*. Selve udtrykket *The Golden Age* opstod som et forlagsudtryk, da der de efterfølgende år blev set tilbage med længsel på de aldrig overgåede oplag fra årene før og under Anden Verdenskrig. Det er altså mere en betegnelse for kvantitet end for kvalitet. Ikke desto mindre skabte *The Golden Age* elementer inden for den amerikanske tegneserie, som blev toneangivende for mediet. Og gennem superheltegenren fastslog Will Eisner sin position som en af tegneseriekunstens vigtigste udøvere.

Superheltegenren

Superheltegenrens karakteristika er enkle: Seriernes hovedperson er en bekæmper af forbrydelser eller kaos. Almindeligvis er denne helt maskeret og har overmenneskelige evner. Oftest udspiller historierne sig i et storbymiljø, for eksempel i New York eller litterære omskrivninger af New York såsom

Metropolis i *Superman* eller Gotham City i *Batman*. Af og til skelnes der mellem de egentlige overmenneskelige superhelte som *Superman* og ”superdetektiver” som Batman, der bruger kløgt og atletik til bekæmpelse af forbrydelser. Om der er en egentlig jødisk tematik i de tidlige superhelte-tegneserier er omdiskuteret, men at de trækker på indvandreroplevelser i 1930ernes New York er en klar sag. Hovedpersonerne må skjule deres identitet for en uforstående omverden, som de har et splittet forhold til. De ønsker både at beskytte omverdenen og leve et almindeligt liv i den, men oplever den også som ufølsom og forrået. Superheltenes motiver er i udgangspunktet ædle og uegennyttige, men da de vælger selvtægt som løsning, forplumres verdensbilledet. Deres etiske dilemma om, hvilke midler de kan bruge i deres kamp, er en fast bestanddel af serierne. Ligeså er superskurkene, som ofte er tilbagevendende modstandere. De minder forbløffende meget om superhelte bortset fra den afgørende forskel, at superskurkene enten ønsker personlig berigelse eller at etablere en ny ideologisk ensrettet verdensorden. Ofte er superskurkenes egentlige hensigter dog så opblandet med et sygeligt had til superhelte, at det er svært at skelne deres mål fra deres midler. Det er et grundlæggende dilemma for superhelte, at superskurkene først dukker op,

når superheltene påbegynder deres kamp for retfærdighed. Den omkringstående verden har ofte svært ved at skelne mellem disse ”supervæsener” og har en tendens til at fordømme dem over en kam, da der med sikkerhed følger ødelæggelse og fare i deres kølvand.

Superman regnes for den første rigtige superhelt, og genrens grundlæggelse dateres almindeligvis til hans debut i *Action Comics*' første hæfte fra 1938. Hæftet var en umiddelbar succes og affødte en strøm af nye tegneseriehæfter, der redefinerede det amerikanske tegneseriemarked. Nu begyndte tegneseriehæfterne at have fortløbende, sammenhængende historier, der bevægede sig inden for en episk ramme med en superhelt som omdrejningspunkt. Superheltegenrens tematikker er rigtignok oplagte og meningsgivende at genspejle i jødiske erfaringer og myter. Men hverken *Samson*, *Golem* eller det jødiske spøgelse *dybbuk* er de direkte forfædre til superheltene. Det er derimod avistegneseriernes ”maskerede eventyrere” som *Mandrake* fra 1934 og *The Phantom* (Fantomet) fra 1936. De blev skabt af forfatteren Lee Falk, der lod sine figurer drage på opdagelsesrejser og afbøde kaos gennem hypnose og udnyttelse af forbryderes overtroiske frygt. Fra 1920ernes og 30ernes såkaldte *pulp-litteratur* overtog superheltene et scenari, hvor de overnaturlige elementer var flyttet ind i den industrialiserede storbys rammer og i episke forløb, der i princippet var uden ende. I skurkegalleriet optrådte gale videnskabsmænd og superskurke, der umiddelbart ville berige sig økonomisk, men oftest viste sig at være agenter for en fremmed magt, der tragtede efter verdensherredømmet. Allegorien stod klar for de fleste: Det var det nazistiske Tyskland, som superheltene i virkeligheden kæmpede mod.

Eisner var et etableret navn i tegneserieverdenen, da de nye hæfter så dagens lys, men det var hans personlige håndtering af superhelteboomet, der skabte hans stjernestatus. Sammen med Jerry Iger etablerede han i 1936 tegnestuen *Eisner & Iger*, der på freelancebasis skabte et væld af serier i det tempo

og den stil, der blev efterspurgt af aviser og forlæggere. Blandt de mange tegnere, Eisner og Iger havde ansat på nærmest fabrikslignende vilkår, var mange af de første superheltes skabere, blandt andre Jack Kirby og Bob Kane. Eisner bidrog personligt til superheltens gennembrud ved at skabe de i dag klassiske serier *Doll Man*, *Blackhawk* og *Sheena, Queen of the Jungle*. Denne periode i Eisners liv beskrev han poetisk-sentimentalt i *Drømmeren*, hvor han fortæller om sin vej ud af 1930ernes depression og fattigdom. Eisner følte sig dog kunstnerisk uforløst ved *Eisner & Igers* bestillingsopgaver og valgte i 1939 at forlade sit studie for at arbejde direkte for et af de store amerikanske pressebureauer. Paradoksalt nok fik Eisner ved at opgive sit eget studie mulighed for at få større kreativ frihed, flere kunstneriske rettigheder samt større cirkulation. Hver uge skulle Eisner redigere og levere hovedmaterialet til et fast weekendtillæg med tegneserier. Et af aftalens krav var, at tillæggets hovedserie skulle være en superhelt eller maskeret eventyrer. Det fik Eisner til at skabe *The Spirit*, som overfladisk set var en maskeret eventyrer, men som konstant skubbede til superheltegenrens vante rammer.

The Spirit

Eisners maskerede eventyrer *The Spirit* debuterede som hovedserie i avistillægget *Weekly Comic Book* i 1940. Den første historie fortalte om betjenten Denny Colt, der under udførelse af sit arbejde bliver hårdt såret og erklæret død. Han overlever dog. Forklædt med en øjenmaske drager han som *The Spirit* på hævn tog. Eisners maskerede helt var udstyret med en forklædning, der var så tynd som baggrundshistorien. Men det var heller ikke det vigtige. Pressesyndikatet ville have en maskeret eventyrer, og Eisner ville have en fast platform, han kunne skabe historier ud fra. Ud over den kommercielle lancering gjorde *The Spirit* sig bemærket ved tegningernes uhørt høje kvalitet samt blandingen af humor og sociale kommentarer. I begyndelsen opererede *The Spirit* i New York, men hurtigt ændredes dette til den fiktive Central City. Det var et

af de fortælle-mæssige kneb, som Eisner havde lært fra superhelteserierne. Ved at portrættere en kendt by, men give den et fiktivt navn undgik man, at læsere stillede kritiske spørgsmål til nøjagtigheden af huse, viadukter og gadeplaner. De kunne formes og omskaves, så de passede ind i historiens forløb. Eisners streg var naturligvis påvirket af de samtidige tegnere og illustratører, som han havde arbejdet med. Men lige så stærke påvirkninger havde han fra de scenedekorationer, som hans far skabte til yiddiske teatergrupper. Han så desuden en masse film og forsøgte at aflure optageteknikker og kompositoriske tricks via dem. Med de frie rammer *The Spirit* gav Eisner, viste han sin kunnen gennem en scenografisk teknik, som var ganske fremmed for avistegneserierne. Billedrammerne blev sprængt, og selve avissidernes margen blev brugt som grafisk baggrund for fortællingerne. Biler, trapper, kvinden – hvad der nu lige passede ind i historien – blev tegnet, så de i stedet for de vanlige tegneseriens sorte rammer angav de tidsintervaller, som netop gør mediet til *tegnede serier*. *The Spirit* havde en grafisk fremtoning, der var nærmest filmisk, hvor detaljerne i det enkelte billede var lige så bærende for historierne som dialogen og regibemærkningerne. Blandt Eisners tegnetekniske nykonstruktioner, der fik varig betydning for tegneseriemediet, var *splashpanels*, en helside der grafisk fungerer som én tegneserierude, samt *eisnshpritz*, dvs. regn der siler ned fra bygninger, strømmer op fra kloakker og står ind fra vinduer. Eller sågar fylder horisonten og derved udgør billedrammen. Eisners tegneserierkolleger navngav – på *yiddish* – denne grafiske gengivelse af vand ved at sammentrække *Eisner* og *shpritzn*.

Eisners arbejde med *The Spirit* strakte sig i første omgang kun over et par år, da han i 1942 blev indkaldt til hæren efter USA's indtræden i Anden Verdenskrig. Efter sin hjemsendelse i 1945 genoptog han arbejdet med serien, og fra da af ændrede den bemærkelsesværdigt karakter. *The Spirit* optrådte nu som antihelt, og hans forbryderbekæmpelse dannede baggrund for forskellige skildringer af storby-skæbner. Ikke mindst blev serien berømt for sine

Spirit er én af Will Eisners mest kendte karakterer. For-side fra amerikansk tegneseriehæfte.

eksotiske femme fatales. Med navne som *Nylon Rose*, *Silken Floss*, *Powder Puff* og *Roxane de Paris* forviklede de *The Spirits* liv, fordi de alle på mystisk vis var besat af antihelten. *The Spirit* kæmpede, med vekslende held, for at holde sig på afstand af vampene og forblive sin kæreste Ellen tro.

En af Eisners personlige 'Spirit'-favoritter var *Historien om Gerhard Shnobble* fra 1948, som i en afsluttet sekvens fortalte, hvordan Eisner så på superhelten. Som barn finder Gerhard Shnobble (et onomatopoietikon for at spise med åben mund, stavet på tillempet *yiddish*) ud af, at han kan flyve! Hans forældre ønsker dog ikke, at deres barn skal være anderledes, og med håndfaste metoder får de ham til at glemme sine særlige evner. Som voksen bliver Gerhard Shnobble sikkerhedsvagt i en bank,

men fyres efter 35 års ansættelse, da han bliver overmandet af bankrøvere. Overvældet af sorg og harme kommer Gerhard Shnobble i tanke om sin særlige evne og beslutter sig for at vise verden, hvem han er ved at springe ud fra en skyskraber. I mellemtiden er *The Spirit* kommet på sporet af bankrøverne og forfølger dem op i skyskraberen, hvor en ildkamp bryder ud. Mens *The Spirit* overmander bankrøverne, rammer et af deres vådeskud Gerhard Shnobble, der falder død til jorden, uden at nogen bemærker, at han fløj. I slutordet gør Eisner læseren opmærksom på, at denne ikke bør begræde Gerhard Shnobble, men derimod menneskeheden, der ikke lagde mærke til Gerhard Shnobbles særlige evner.

Eisner fortsatte *The Spirit* frem til 1951, hvorefter han arbejdede for det amerikanske militær, hvor han primært illustrerede instruktionsmateriale. *The Spirit* var begyndt at kede ham. Han mente, at seriens fortælleramme var opbrugt, hvis den skulle undgå konstante gentagelser. Derudover var han i færd med at stifte familie, og militæret kunne tilbyde en stabil indtægt, samtidig med at instruktionsmaterialet gav ham mulighed for at arbejde med grafiske teknikker fra et pædagogisk perspektiv.

Modkultur og fanbevægelse

Den amerikanske tegneserieverden ændrede sig. Med afslutningen på Anden Verdenskrig gik *The Golden Age* på hæld, og superhelte var ikke længere supersællerter. I stedet blev science fiction-, romantik-, krigs- og skræktegneserier populære. Blandt forældre bredte der sig en bekymring for, hvordan tegneserierne ville påvirke deres børn. Med argumenter fra især psykologen Frederic Wertham blev udgivere indstævnet for *The House Committee on Un-American Activities* (HUAC). Tegneseriebranchen reagerede ved at indføre en selvrensning, der blev benævnt *The Comics Code Authority* (CCA). Det påtrykte stempel fra CCA garanterede, at hæfterne var gennemlæst af fagfolk, og at nøgenhed, vold, forførelse, voldtægt og masochisme ikke blev skildret – samt at enhver forbrydelse ville blive

straffet. Det var en betydelig indskrænkelse af den kunstneriske frihed, men i 1950ernes USA var der ingen vej uden om CCA, hvis man ville udgive tegneserier kommercielt.

1960ernes modkultur bragte dog også opbrud i tegneserieverdenen. Specielt i San Francisco blev der gennem hippiebevægelsen vakt interesse for at skabe tegneserier uden om CCA. Det affødte den såkaldte underground-bevægelse, der svægede i alt det bortcensurerede. *Underground*-tegneserierne blev solgt og distribueret under disken i sidegadebutikker. Modkulturens interesse for underground-tegneserier smeltede sammen med hippiernes fascination af den næste generation af superhelte – kendt som *The Silver Age*. Den indledtes med Stan Lees og Jack Kirbys serier fra forlaget *Marvel*. Både den grafiske udformning og den fantasifulde kosmologi med besøgende fra afsidesliggende egne af universet tiltalte hippierne. Efterhånden som interessen greb om sig, begyndte specialforretninger og særudgivelser at se dagens lys.

I Danmark opfangedes de nye signaler også af hjemlige hippier samt af forlagsfolk, og *The Spirit*-historier blev efterspurgt af danske tegneserieentusiaster, der fra amerikanske fan-magazines havde fået øjnene op for Eisners guldalderserie. I USA var forlag med udgangspunkt i fanmiljøet og Underground-bevægelsen begyndt at genoptrykke tegneserieklassikere uden om censuren. En af de markante forlæggere var Denis Kitchen, der med sit lille forlag *Kitchen Sink Press* havde etableret en distribution, der formåede at være alternativ både i forhold til de CCA-regulerede hæfter og San Franciscos hippiemiljø. Eisner havde blik for både de kunstneriske og forretningsmæssige perspektiver i den alternative distribution og mødtes i 1971 med Kitchen i New York i forbindelse med en *Comic Art Convention*. Eisner havde på det tidspunkt aldrig set en Underground-serie, men da han greb ud efter et tilfældigt hæfte, reagerede han instinktivt chokeret, da hans øjne faldt på historien *Captain Pissgums and His Pervert Pirates*. At serien var både obscøn og per-

The Spirit havde en grafisk fremtoning, der var nærmest filmisk, hvor detaljerne i det enkelte billede var lige så bærende for historierne som dialogen og regibemærkningerne.

vers var én sag, men at det – set med Eisners øjne – var udført uden en klar kunstnerisk idé, en anden. Ved synet af den chokerede Eisner begav den unge *Underground*-tegner Art Spiegelman sig ud i et passioneret forsvar for *Underground*-bevægelsen. Et forsvar der snarere havde karakter af et angreb på Eisner og hans generation af serieskabere – afleveret foran de forsamlede fans. Eisner forlod messen uden at vende tilbage.

Ved hjælp af sine diplomatiske evner lykkedes det Kitchen at overbevise Eisner om, at *Underground*-udgivelser rummede andet end obskønit. Eisner indvilligede i, at Kitchen Sink Press kunne genudgive *The Spirit*-klassikere, krydret med nye forsider og ekstrap materiale fra kunstnerens hånd. Responset fra fanbevægelsen var overvældende, og efterspørgslen på nyt *The Spirit*-materiale steg. Eisners kunstneriske interesser bevægede sig dog i ganske andre baner.

Den grafiske roman

I 1978 blev *A Contract With God* udgivet. Under titlen stod der *A graphic novel* – en grafisk roman. Dermed havde Eisner markeret, at han ville tages alvorligt. Han opfattede sin kunst som betydeligt mere end komik og ville måles med samme alen som en romanforfatter eller billedkunstner. Han var træt af udtrykket comics og brugte det fra da af kun i kommercielt øjemed. I stedet lancerede han begreberne ”grafisk roman” om de episke fortællinger og ”den grafiske fortælle teknik” (*sequential art*) om genren i bred forstand.

En kontrakt med Gud – og tre andre historier fra Bronx, som den danske titel lød, da den allerede året efter blev udgivet, var bestemt ikke morsom. Der var tale om alvorlige fortællinger, der udspandt sig i Eisners barndoms kvarter. Blandt temaerne var tab af tro, classespændinger, seksuelt misbrug og utroskab. Titelfortællingen handler om den jødiske

dreng Frimme Hersh, der omkring 1890 må flygte fra de russiske pogromer. Han når til New York, men på vejen har han udformet en kontrakt med Gud. Frimme Hersh forpligter sig til at leve et liv efter loven, hvis Gud til gengæld vil beskytte ham og give ham et godt liv. Han har fremgang i New York og føler sig beskyttet, indtil hans adopterede datter uventet dør. Fra da af fører Frimme Hersh krig mod Gud, der har brudt kontrakten, samt det jødiske samfund, som upåvirket følger traditionerne. Ved at bedrage den lokale synagoge bliver Frimme Hersh en rig mand og lever et sekulært liv i materiel overflod. Det giver ham dog ikke fred, og langsomt slår en tanke rod i ham: Måske var den kontrakt, han som barn udformede med Gud, ufuldkommen? Frimme Hersh søger til sin gamle synagoge og tilbyder at kompensere for sit bedrag og endvidere skænke den en formue, hvis rabbinatet vil udforme en ny kontrakt mellem ham og Gud. Efter lange diskussioner enes rabbinatet om, at de ikke kan udforme en kontrakt. Dog kan de forkorte og simplificere loven til et dokument, som Frimme Hersh personligt kan forpligte sig på. Han underskriver, og opfyldt af lykke beslutter han sig for at begynde et nyt liv og stifte en ny familie, hvorefter han falder død om af et hjerteslag. Kort efter bliver den chasidiske dreng Schloime Kreks offer for et antisemitisk overfald. Han sætter sig til modværge og jager bøllerne på flugt. Blandt de sten, han bruger som kasteskyts, opdager han den kontrakt, Frimme Hersh udformede som barn. Efter at have læst den igennem indgraverer Schloime Kreks sit navn under Frimme Hershs.

En kontrakt med Gud var en sensation, da den udkom. Emnets alvor og de indforståede jødiske referencer var fremmede for mediet. Havde fortællingens udformning været mindre elegant, kunne man forledes til at tro, at den var præget af antisemitiske fordomme. Et af elementerne i historien er trods alt den bogstavtro opfattelse af lovreligion som ufravigeligt fundament. Men det er kun et deltema i *En kontrakt med Gud*.

Den centrale problemstilling omhandler det at finde mening i livet trods sorg samt at insistere på at leve videre og acceptere de givne omstændigheder. Fra publiceringen af *En kontrakt med Gud* var det klart, at temaerne var dybt personlige for Eisner. I introduktionen skrev han da også, at ”historierne er sandfærdige. Kun denne bogs fortællestil har forvandlet dem fra reportage til fiktion”. At historierne netop trak på Eisners personlige baggrund og oplevelser, var tydeligt. Eisner var klar over, at han med udgivelsen ville blive set som en jødisk stemme i tegneserien, og at hans personlige historie ville blive genstand for læsernes opmærksomhed. Det var ikke en opmærksomhed, han var udelt glad for. Han ønskede at værne om sit privatliv og var klar over, at historierne var hans personlige og kunstneriske fortolkning og således ikke ydede de skildrede personer retfærdighed. I bevidstheden om, at hans fortællinger var partsindlæg, anonymiserede han navne og søgte at forvandle sine figurer til arketyper. I *En kontrakt med Gud* indgår eksempelvis fortællingen *Sommerglæder*, hvori vi møder en familie bestående af Sam, Fannie, Willie og Petey. Figurerne er utvetydigt en fortolkning af Eisner-familien i 1930'erne, og hvad angår forholdet mellem forældrene, udgør den langtfra et flatterende portræt.

Eisner følte det som en kunstnerisk nødvendighed at trække på det miljø, han kendte, men ville samtidig bruge dette miljø til at skildre almenmenneskelige fortællinger, som mennesker med en anden baggrund også ville kunne spejle sig i. *Sommerglæder* er da heller ikke en historie, der har kernefamilien som centrum. Derimod bruges kernefamilien som en af de dramatiske åbninger for at fortælle om selvrealisation, både erhvervsmæssigt og seksuelt, oplevet på et feriested nær Catskills i det landlige New York. Fortællingens originale titel er *Cookalein* (kuchalein). En titel der afslører, at trods det almenmenneskelige sigte, så er fortællerrammen jødisk. Feriestedet er drevet af og for jøder med det formål at skabe mulighed for familiers fælles ferier, men også for at unge jøder kan mødes og danne par. Mellem de etablerede par er det dog spændinger og

utilfredsstillede behov, der bryder frem i den landlige idyl. Efter at have afvist Sam seksuelt fortæller Fannie ham, at hun kender til hans affære, og at han ikke får skilsmisse: "Vær'go'... Fjas du bare rundt med dit pigebarn! Bare børnene ikke får det at vide!". I den danske oversættelse er det et "pigebarn", som Sam kan få lov at dyrke i det skjulte, men i *Cookalein* er det utvetydigt en *shikseh*, altså en ikke-jødisk pige, Fannie omtaler. Eisner skulle senere vende tilbage til sin familie som dramatisk akse i tobindsværket *Den fjerne torden*, hvor personerne blev portrætteret med mere dybde og karakter.

Selve tilblivelsen af *En kontrakt med Gud* rummede en så sjælskrængende rystelse for Eisner, at han først kort før sin død valgte at fortælle om den. Hans datter var som teenager død af leukæmi, og det havde taget ham næsten ti år at skabe historien, der i omskrivning fortalte om hans afgrundsdybe sorg. I 2005 skrev han i forordet til samleudgaven *The Contract with God Trilogy*:

"Min sorg var stadig ubearbejdet. Mit hjerte blødte stadig. Jeg kunne faktisk ikke engang få mig selv til at omtale mit tab. Jeg skabte Frimme Hershs datter som et "adopteret barn". Men hans fortvivlelse var min egen. Hans diskussion med Gud var også min egen. Jeg udlevede mit raseri mod en guddom, som jeg mente havde skændet min tro og frarøvet mit skønne 16-årige barn dets liv, netop som det skulle til at blomstre".

Eisners familie havde opdraget ham med en umiddelbar tro på et guddommeligt væsen og religiøse principper. Hans egne oplevelser havde dog frataget ham enhver form for organiseret tro, og datterens død gjorde ham til agnostiker. Alligevel bevarede han sin respekt for jødedommen og det udgangspunkt, den kan være for menneskers færden livet igennem. Religiøse problematikker i mange variationer var en tilbagevendende tematik i hans senere værker. Kunstnerisk kom han dog aldrig til igen at gå så direkte ind i religiøse diskussioner som med

En kontrakt med Gud. I stedet gav han mæle til figurer, der indforstået og stille levede med deres tro. Havde *En kontrakt med Gud* ikke givet Eisner sjælelig ro, så gav den ham noget andet: et nyt kunstnerisk udtryk. Med "den grafiske roman" havde han åbnet for en tegneserietechnik, hvor nærmiljøet og de personlige oplevelser formidlede rå og hjertelige historier. Eisners emnevalg var dybt personlige og meget New York-orienterede. På samme tid ramte de en almen storbystemning og blev begejstret modtaget af tegneseriemediets fanbase både på hjemmefronten og i Europa. Eisner havde fundet et udtryk, der forløste hans stedbundne oplevelser af sociale, religiøse og etniske spændinger i bysamfund på en måde, så de var genkendelige for læsere uden forudgående kendskab til jødedommen eller New York. Hans dynamiske og grafiske plancher havde en umiddelbar kunstnerisk kvalitet, der påskønnedes af billedkunstnere og gallerieiere, og hans fortællinger indeholdt en stramhed og dybde, der i stigende grad blev værdsat af litterært interesserede.

Storbymennesker

Eisner var fyldt 60, da hans første grafiske roman udkom. Han kastede sig med kreativ energi over en værkrække, der ikke blot kom til at rumme hovedværker i hans egen produktion, men også leverede klassikere til tegneseriemediet som helhed.

I 1985 udgav Eisner *Tegneserien og den grafiske fortællingsteknik*, en gennemillustreret lærebog i tegneserier, der både henvendte sig til den fanbase, der ville trænge ind bag *The Spirits* kulisser, den akademisk interesserede læser, og kunstneren, der ville have fif til sin egen produktion. I Danmark udkom bogen på *Forlaget Stavnsager*, hvilket var et tegn på en intens forlagskrig mellem tegneserieudgiverne. Den positive sideeffekt af dette var en næsten komplet udgivelse af Eisners værker på dansk. Det svenske storforlag *Bonnier* opkøbte i 1980 *Carlsen if* og ejede i forvejen halvdelen af hovedkonkurrenten *Interpresse*. Hverken fans eller medarbejdere var begejstrede for denne udvikling, og en række gamle

medarbejdere fra *Carlsen* if smækkede med døren og etablerede det nye forlag *Bogfabrikken*. Under ledelse af Jens Peder Agger specialiserede *Bogfabrikken* sig i kvalitetsudgivelser af tegneserier. Kontakten til Denis Kitchen og Will Eisner var blandt de aktiver, som Jens Peder Agger havde medbragt fra *Carlsen*-tiden, og dialogen mellem *Bogfabrikken* og Eisner var så tæt, at hans store grafiske romaner i 1980'erne og 90'erne udkom næsten samtidigt i Danmark og USA. Det danske biblioteksvæsen og fanmiljø gjorde det muligt at få den smalle produktion til at løbe rundt, og udgivelserne hører i opsætning og trykkvalitet til de bedste udgivelser af Eisner – også i international sammenhæng.

Yiddishland

Blandt *Bogfabrikkens* Eisner-udgivelser var *Storbyen – et portræt*, *Livskraft*, *Usynlige mennesker* og *Storbymennesker*. Det var samleudgaver af Eisners grafiske fortællinger, der tilsammen leverede et rigt og nuanceret indtryk af hverdagslivet i New York og specielt Bronx. Oversættelserne var dygtigt udført, og mange af Eisners yiddiske udtryk og vendinger er bibeholdt, selvom de ofte fremstår forskelligt fra den gængse translitteration. Hos Eisner staves det *shabbasgoy* og *mozzletov*, hvor man ville forvente at læse *shabbos goy* og *mazel tov*. Årsagen skal findes i Eisners kunstneriske valg, idet han søgte det følelsesmæssige indtryk snarere end den nøjagtige gengivelse. Når man læser de yiddiske vendinger, bør man altså forestille sig den sproglige påvirkning af to generationers newyorkere og høre ordene udtalt med tyk Bronx-accent. Eisners yiddiske rødder var stærke – men lige så stærk var hans vilje til at blive set og vurderet som amerikaner. Hans far var blevet født som Shmuel Eisner, men havde ved indrejsen til New York ladet sig registrere som Samuel – hvilket hurtigt blev til Sam. Efter et antisemitisk overfald gav Eisner sin lillebror Julian det nye navn Pete – som han derefter blev benævnt livet ud. I en videre forstand opfattede Eisner sine erindringsknyttede værker som tilhørende en yiddish tradition, skønt de var udformet på engelsk og skabt til

et amerikansk publikum. På den måde tilhører Eisners værker den kulturelle forståelsesramme, som især i akademisk forstand benævnes *Yiddishland* og som betegner erfaringer og oplevelser knyttet til de yiddishtalende egne af Østeuropa. I forbindelse med den første yiddish udgave af *En kontrakt med Gud* udtalte Eisner:

”Jeg ønskede at overbringe en yiddish indstilling. Så man kan godt sige, at det var ... [’En kontrakt med Gud’s] egentlige sproglige oprindelse”.

Yiddishlands tilstedeværelse er også tydelig i *Den fjerne torden* fra 1990, der regnes blandt Eisners hovedværker. Det er en selvbiografi i to bind på over 400 sider, der dækker Eisners liv fra fødslen i 1917 til indrulleringen i militæret i 1942. Faktisk strækker den sig længere tilbage, for både Sam og Fannie Eisners modningsår bliver intenst beskrevet. Som i de ligeledes selvbiografiske *Sommerglæder* og *Drømmeren* optræder familien Eisner også hér under pseudonym. Efternavnet nævnes ikke, og de tre hovedpersoner omtales udelukkende som Will, Sam og Fannie. Efter læsningen om Sams flugt fra Første Verdenskrig og hans forliste Wiener-kunstnerdrøm samt Fannies forældreløse proletaropvækst fremstår den ægteskabelige kulde i *Sommerglæder* forståelig. Eisner havde store kvaler ved at portrættere sig selv og sin familie, men mente, at fortællingerne om ambitioner samt etniske og kulturelle spændinger havde et vigtigt formål. I *Den fjerne torden* bliver Will konstant konfronteret med sin jødiske baggrund, og hans håndtering af de givne omstændigheder er selve den fortælle-mæssige akse. *Den fjerne torden*, som titlen refererer til, er antisemitismen i Europa, som forældrene er flygtet fra, og som med vekslende intensitet bliver ved at dominere deres liv. Eisners hensigt var dog ikke i snæver forstand et skabe en jødisk grafisk roman. Men ved at tage udgangspunkt i sin egen konkrete baggrund ønskede han at formidle et universelt budskab. I indledningen opridses han de fremskridt, han har bevidnet, såsom borgerrettigheder og blandede ægteskaber, og gør opmærksom på sin stolthed over sin

egen afstamning. Derefter indvier han læseren i sin hjertesag: "Om alt dette er tegn på, at vi lever i en ny tidsalder, fri for fordomme, eller om det blot beviser, at vi stadig bærer den gamle ur-fordom i os, er et åbent spørgsmål. Jeg klynger mig til det håb, der ligger i, at nutidens opvoksede ungdom ikke helt så let er i stand til at påtage sig en social overlegenhed med ret til at diskriminere andre".

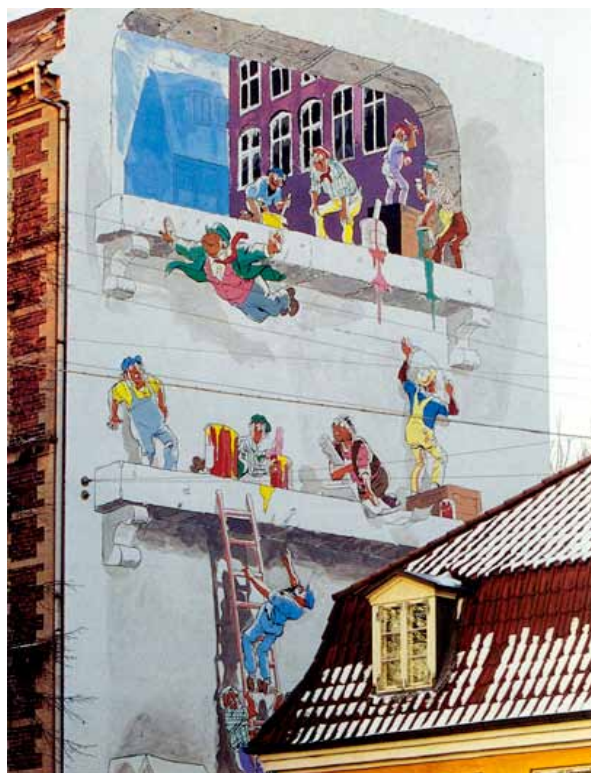
Danske forbindelser

Med fanbevægelsens agtelse for Eisner som en af fagets mestre og med lanceringen af hans værker på *Bogfabrikken* spredte kendskabet til hans produktion sig langt ud over kredse, der almindeligvis læser tegneserier. Eisner glædede sig over sit nye publikum og besøgte Danmark flere gange, hvor han afholdt tegneserieworkshops og udstillede på gallerier. Da Københavns Kommune, der blev udnævnt til europæisk kulturby i 1996, ønskede at fremstille en række nye gavlmalerier, var der blandt fagfolk enighed om, at Eisner med sine byportrætter ville være et naturligt valg.

"Gavlkomiteen" gjorde i sin indstilling opmærksom på, at Christianshavn, hvor den ledige gavl var lokaliseret, var undergået en cyklus, der mindede om Bronx. Eisner sagde naturligvis ja til opgaven. Frem for at vælge et udsnit fra en sine historier valgte Eisner at skabe et originalt billede. Resultatet blev *Det flyvende menneske*, der kan ses på hjørnet af Torvegade og Christianshavns Voldgade. Motivet er Gerhard Shnobble, men i modsætning til historien fra 1948 flyver han lykkeligt ud over Christianshavn, mens forbløffede stilladsarbejdere og kunstnere (deriblandt Eisner selv) stirrer efter ham.

Eisner vs. Spiegelman

Eisners grafiske romaner havde givet ham en indisputabel position som tegneseriens grand old man og banede vejen for, at tegneserier, benævnt som grafiske romaner, i boghandlere blev placeret blandt seriøs litteratur. I 1988 var den amerikanske tegne-

Gavlmaleri af Eisner: "Det flyvende menneske". På hjørnet af Torvegade og Christianshavns Voldgade.

serieverdens vigtigste udmærkelse blevet navngivet *The Will Eisner Comic Industry Award*, og Eisner blev i stigende grad anset som værende en kunstnerisk toneangivende (sekulær) jødisk stemme. Hans ubestridte førerposition som visuel viderebringer af jødisk erindring og seriøs tegneseriekunst blev der dog rokket ved i 1986, da det første samlede bind af Art Spiegelmans *Maus* udkom.

Spiegelman havde i sit eget magasin *Raw* i 1980 begyndt føljetonen *Maus*. *Maus* var en genfortælling af Spiegelmans fars oplevelser som Holocaust-overlever, præsenteret gennem mange meta-lag. Problemerne med at skabe sig et nyt liv efter Holocaust, den subjektive erindring og de efterfølgende generationers problemer med at forstå Holocausts omfang var lige så centrale dele af beretningen som den tilstræbte nøjagtighed i skildringen af Holocausts eskalering. *Maus* var både en pædagogisk indføring

i Holocaust og en beretning om, hvordan folkemordet prægede livet hos de overlevende og deres efterlægning. I bevidstheden om sine egne begrænsninger som naturalistisk tegner valgte Spiegelman at tegne i den *Funny Animal*-tradition, som blandt andre Walt Disney-tegneserierne er kendt for. Ved at skildre jøder som mus, tyskere som katte og polakker som grise brugte Spiegelman et enkelt grafisk udtryk, der samtidig gav en klaustrofobisk fornemmelse hos læseren, hver gang en kat optrådte på siderne.

Som ved udgivelsen af *En kontrakt med Gud* var både tegneserieverdenen og den litterære verden uforberedt på udgivelsen. *Maus* blev rosende anmeldt og placeret i kategorien grafisk roman. Udgivelsen af det første samlebind skabte dønninger i alle medier, og *Maus* blev anset for at være en milepæl, både for tegneseriens accept som seriøs litteratur og overleveringen af jødiske erfaringer. Forventningspresset på Spiegelman var enormt op til andet samlebind af *Maus*, der blev publiceret i 1991. Det var endnu mere spækket med metareferencer end første bind og blev ved udgivelsen fejret som en intellektuel begivenhed. I 1992 vandt *Maus* både *Eisner-awards* og *Pulitzer*-prisen – den prestigefyldte amerikanske pris for journalistiske eller kunstneriske værker.

Eisner selv glædede sig over *Maus*' murbrækker-efekt for grafiske romaner og betragtede Spiegelman som en talentfuld kollega, der havde arbejdet for tegneseriens anerkendelse.

Spiegelman og Eisner blev nu omtalt parallelt som jødiske kunstnere, og de optrådte sammen ved tegneseriemesser. Deres stilistiske forskelle til trods var sammenfaldet mellem deres fortællinger bundet i jødiske erfaringer og set fra New York da også påfaldende. Men der var også betydelige forskelle, og de tilhørte forskellige generationer. Eisner var irriteret over, at han, efter at have arbejdet i 55 år med tegneserier, ikke fik den intellektuelle anerkendelse, som blev Spiegelman til del, men i stedet blev set som en ekvilibristisk tegner. Eisner mente også, at eksponeringen af *Maus* risikerede at efterlade Ho-

locausts rædsler som den brede offentligheds eneste indtryk af jødiske erfaringer. Udgivelsen af første samlebind af *Maus* var medvirkende til, at Eisner valgte både titel og udformning af *Den fjerde torde*. Et af de bærende elementer i Eisners selvbiografiske værk er, at alter egoet Willie siger fra, når han møder diskrimination, og villigt engagerer sig i den amerikanske krigsførelse for at bekæmpe den antisemitisme, hans forældre flygtede fra.

Eisner mente, at han, i lige så høj grad som Spiegelman, havde fortjent *Pulitzer*-prisen – og han ville gerne modtage anerkendelsen. Da han spurgte sin forlægger Denis Kitchen om udvælgelsen, blev Eisner overrasket over at erfare, at forfattere selv skulle indsende deres værker til bedømmelse. Eisner fik aldrig *Pulitzer*-prisen, men besluttede sig for at skabe værker, der uden skyggen af diskussion måtte vurderes ud fra deres seriøsitet.

Afsløringen og arven

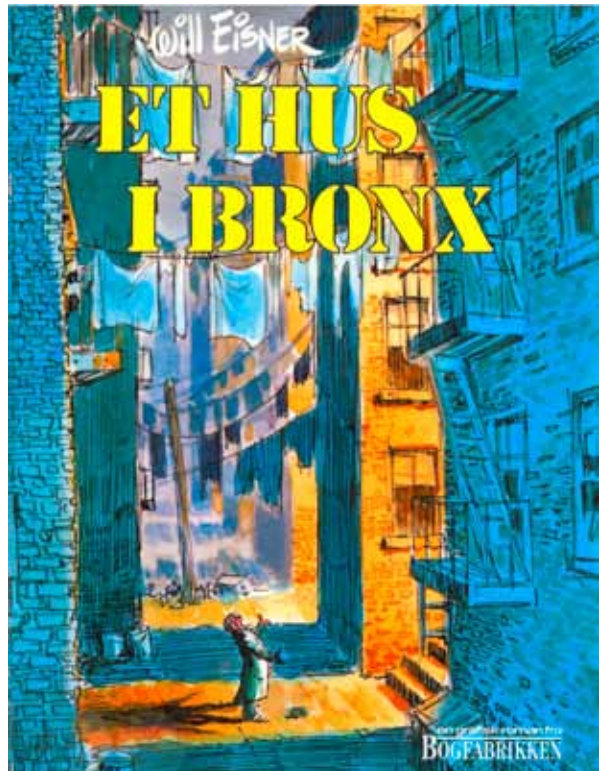
Op mod årtusindskiftet ændrede Eisners udgivelser retning og bevægede sig længere væk fra hans egne erfaringer og oplevelser. De to grafiske romaner *En familiesag* og *The Name of the Game* tager begge udgangspunkt i beretninger fra hans kones familie og omgangskreds, og de bærer et betydeligt mørkere udsyn end hans øvrige grafiske romaner. Særligt skildrer *En familiesag* en række personer, der er stort set uden forsonende træk og handler uden tanke for andet end deres egen umiddelbare vinding. Fortællingen introduceres med de dystre ord om, at:

”familier er at betragte som stammer, og deres medlemmers tilhørsforhold er biologisk bestemt. Og de bliver holdt sammen af en magnetisk kerne, som bestemt ikke behøver at være hverken kærlighed eller loyalitet ”.

Derfra bliver den portrætterede families hemmeligheder oprullet i et dramatisk spænd, der følger den takt, hvormed det rullestolsbundne overhoveds

90-års-fødselsdag arrangeres. Eisners udgivere skiftede i disse år både i USA og Danmark. For USAs vedkommende var det betydningsfuldt, at *Kitchen Sink Press* måtte lukke. Samarbejdet mellem Eisner og den fanorienterede redaktion med Denis Kitchen i spidsen havde været afgørende for hans mulighed for at lancere kongstanken om tegneserien som seriøst medie. Nu blev *DC Comics* (det ene af de to store amerikanske superhelteforlag) hans hovedudgiver. *DC Comics'* betydeligt mere kommercielle tankegang var på ingen måde Eisner fremmed, men forlaget havde en udgivelsesprofil, der ledte i en poppet retning. Eisner fandt nye udgivere, der var villige til helhjertet at satse på den kompleksitet, han ønskede. Den blev til fulde demonstreret i *Fagin the Jew*. Baseret på figuren Fagin i Charles Dickens' *Oliver Twist* skabte Eisner Moses Fagins biografi. Som et af de mest kendte eksempler på antisemitiske fordomme i litteraturen var behandlingen af Fagin på forhånd dømt til at være kontroversiel. Eisner havde det synspunkt, at Charles Dickens ikke var antisemit, men havde skrevet sig ind i en ramme af tidstypiske antisemitiske fordomme, som Dickens i øvrigt senere søgte at bløde op ved genudgivelser af *Oliver Twist*.

Med Eisners egen skildring af afroamerikanere i *The Spirit* mente han ikke, at han havde noget at lade Dickens høre, hvad fordomme angik. Det var ikke en moderniseret, endelige censureret, udgave af *Oliver Twist*, Eisner havde på tegnebrættet. Han ønskede at skildre en litterær figur, der udelukkende var kendt for sine dårlige egenskaber og vise, hvordan han blev den, han blev. Samtidig bibeholdt *Fagin*-figuren de antisemitiske karakteristika, som Dickens havde givet ham. *Fagin the Jew* blev den køligst modtagne af Eisners værker, og kritikken delte sig i to lejre: Den ene mente, at Eisner undskyldte Fagin, fordi Dickens havde skildret ham som jøde. Den anden lejr mente, at Eisner viderebragte antisemitiske stereotyper, fordi han insisterede på at skildre Fagin som jøde. Kritikken voldsomhed kom nok bag på Eisner, selvom hans hensigt med *Fagin the Jew* havde været at skabe polemik. Selvom

Will Eisners grafiske romaner udkom på dansk på forlaget Bogfabrikken.

Eisner var ved godt helbred, havde han rundet de 80 og var klar over, at han havde et overskueligt antal arbejdsår tilbage. Han ønskede endnu en gang at skubbe til tegneseriemediets grænser, og han ønskede at skabe opmærksomhed om menneskers negative fordomme.

Fagin the Jew var et led i denne nærmest politiske drejning i Eisners produktion. Men han havde et større projekt på bedding. Fra lanceringen af den grafiske roman havde han arbejdet målbevidst for, at tegneserier skulle kunne læses som seriøs skønlitteratur. Nu ville han vise, at tegneserier også kunne være seriøs faglitteratur. Eisner satte sig for at formidle, forklare og afsløre *Zions Vises Protokoller*. *Zions Vises Protokoller* er et falsum, der blev fabrikeret af zartidens hemmelige politi, *Okhrana*. Værket foregiver at være et referat fra en hemmelig jødisk organisation, som planlægger at overtage ver-

densmagten. Eisner valgte at kalde sit værk for *The Plot* (sammensværgelsen), og i forordet beskrev han sin motivation således:

*”Igenem årene har hundredvis af bøger og kompetente lærde artikler afsløret ”protokollernes” nedrig-
hed. Disse værker er dog for størstepartens vedkom-
mende skrevet af akademikere og er tilsigtet læsere,
der er enten belaste eller allerede overbeviste om
bedrageriet”.*

The Plot var et resultat af Eisners erfaringer med internettet. Under en rutinemæssig research var han stødt på et link fra *Radio Islam*, hvor *Zions Vises Protokoller* kunne læses på mange sprog, deriblandt engelsk. Eisner kendte naturligvis til bogens eksistens, men havde ikke læst den og var af den opfattelse, at den umuligt kunne blive taget alvorligt. Nu satte han sig for at undersøge, hvordan en radiostation, der ville opfattes som seriøs, kunne have henvisninger til den. Resultatet chokerede Eisner: Bogen var langt mere udbredt, end han havde forestillet sig. Trods talrige tilbagevisninger af dens uhyrlige påstande blev der ved at komme nye udgaver. Eisner besluttede, at han ville give sit bidrag til demaskeringen af *Zions Vises Protokoller*.

The Plot fortæller historien om ”protokollerne”, fra den franske advokat og forfatter Maurice Joly skriver sit satiriske skrift om Napoleon III, til den gamle kunstner (Eisner selv) i 2004 endnu en gang er vidne til antisemitiske overgreb. Undervejs i fortællingen skildres Okhranas konstruktion af falsummet baseret på Jolys skrift, Henry Fords udgivelse af ”protokollerne” i avisen *The Dearborn Independent*, nazisternes brug og radikaliserings af Fords udgivelser, retssagen i Schweiz, der fastslog, at ”protokollerne” var et falsum, og den moderne spredning af bogen i Mellemøsten. Som et tilbagevendende element fremsiger figurerne, nærmest som et omkvæd, at nu må ”protokollerne” én gang for alle være blevet afsløret. Det er selvfølgelig en bitter ironisk pointe fra Eisners side, at ”protokollerne” igen og igen er dukket frem. Men det rummer

også en pointe, der rækker videre end bitterhed, for Eisner var klar over, at han ikke ville kunne sætte punktum i sagen. Men han ville give sit bidrag til, at færrest mulige kunne påstå sig uvidende om ”protokollernes” virkelige beskaffenhed.

The Plot, der udkom i 2005, skulle blive Eisners sidste færdiggjorte værk. Det udkom få måneder efter hans død som 87-årig. Anmeldelserne udtrykte lige dele overraskelse, benovelse og vantro. Det var en enorm opgave, Eisner havde påtaget sig, og den var løst med en montage- og fortælleteknik, der var fremmed for tegneserien som massemedium. Emnet var så alvorligt, at det blev gjort til en selvstændig diskussion, om tegneserier overhovedet kunne anvendes til den type formidling. Den generelle vurdering var dog, at ikke alene havde Eisner demonstreret, at den grafiske fortælleteknik kunne overkomme formidlingsopgaven. *The Plot* var også fortælleteknisk stramt komponeret, emnets eksorbitante omfang taget i betragtning. Som et tegn på både Eisners agtelse og *The Plot's* relevans er bogens forord skrevet af Umberto Eco, der i flere af sine værker har behandlet antisemitisme og *Zions Vises Protokoller*. Som en cadeau til Eisners årtier lange arbejde for anerkendelsen af tegneseriemediet som kunstnerisk arbejde gør Umberto Eco hér læseren opmærksom på, at værket bestemt ikke er en *comic*. Det er en *tragic*.

Desværre må denne artikels læsere lede forgæves efter danske udgaver af Eisners sidste værker. *Bogfabrikken*, hans vigtigste danske udgiver, indstillede tegneserieproduktionen i 2009 efter i en årrække at have koncentreret sig om danske tegneserieklassikere, og intet dansk forlag har indtil nu påtaget sig videreførelsen. Det er dog denne signaturs håb, at *The Plot* må finde vej til en dansk udgivelse. Ikke alene er det et værk, der udpeger en ny retning for tegneseriemediet, det er en bog af så afgørende betydning, at muligheden for at læse den ikke bør være afhængig af kendskab til fremmedsprog.

Benægtelse af Holocaust

– historieforfalskning lever på nettet

Selvom Holocaust er historiens mest veldokumenterede folkedrab, er der mennesker, som benægter, at folkedrabet på de europæiske jøder fandt sted. Holocaust-benægtelsen antager flere former og sker af flere årsager, men der er altid et element af antisemitisme involveret. På ganske få år har internettet gjort det muligt for benægttere af Holocaust at sprede deres budskab til alle tænkelige afkroge af verden, men den teknologiske udvikling har på den anden side også medført, at viden om Holocaust når ud til en stor målgruppe af især unge mennesker, som er vant til at søge informationer via internettet.

Af Sine Molbæk-Steensig

En antisemitisk konspirationsteori

Siden middelalderen har antisemitiske myter om, at jøder forsøger at overtage verdensherredømmet, været udbredt over hele verden. Man fristes til at kalde teorien om en verdensomspændende jødisk sammensværgelse for ”konspirationsteoriernes moder”. Grundfortællingen er, at jøder ikke er til at stole på, at de står sammen mod omverdenen og har til formål at undergrave samfundsordenen. Det bedst kendte og mest udbredte eksempel på denne konspirationsteori er skriftet *Zions Vises Protokoller*, som for længe er afsløret som et falskneri, men som stadig er udbredt, særligt i dele af den arabiske verden.

Eksempler på nutidige udtryk for forestillingen om jødernes skjulte magt er den vedholdende konspirationsteori om, at det var jøder, der stod bag angrebet på *World Trade Center* den 11. september 2001, samt teorierne om, at film- og medieverdenen er in-

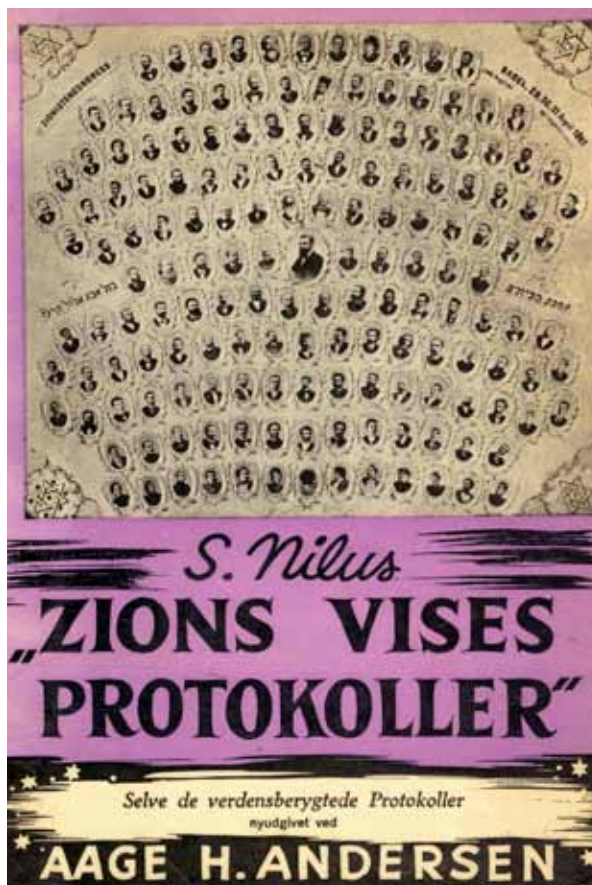
filtreret af jøder, der vil sprede jødisk tankegods og værdier til hele verden. Også Holocaust gøres til genstand for konspirationsteorier om, at folkedrabet på seks mio. jøder under 2. Verdenskrig ikke er sket, men er opfundet af jøderne selv for at opnå sympati, magt og penge.

Solid dokumentation for folkedrabet på de europæiske jøder har ikke forhindret Holocaust-benægttere i at fremføre deres synspunkter. Holocaust-benægternes påstande strækker sig fra, at der ikke fandtes gaskamre og dødslejre, til at Hitler ikke beordrede Holocaust og intet kendte til drabet på de europæiske jøder.

Ifølge benægtterne er Holocaust en myte, som bliver opretholdt af pro-jødiske historikere og jødisk dominerede medier. Benægtterne mener, at ”myten Holocaust” først og fremmest eksisterer, fordi Holo-

caust-historikere arbejder ud fra forældede dogmer uden at se på nye beviser. Grunden til, at Holocaust er "opfundet", er, at Tyskland skal afpresses for krigsskadeerstatninger, Israels oprettelse skal retfærdiggøres, og ikke mindst er det en del af en plan om at sørge for jødisk kulturel og økonomisk dominans i verden. En af Holocaust-benægternes mest hårdnakkede påstande er, at antallet på seks millioner jødiske ofre er alt for højt. Det vil aldrig være muligt for historikere at finde frem til det helt nøjagtige antal omkomne jøder eller navnene på alle ofre. Benægterne noterer sig, at der findes forskellige resultater, og konkluderer på den baggrund, at det anslåede antal på mellem 5½ og 6 millioner derfor er opspind. Det er forskelligt, hvor mange jødiske ofre de enkelte benægttere angiver i stedet – oftest afviser de blot eksisterende forskning – men tallet svinger fra et par hundrede tusinde og op til fire millioner. Spørger man benægterne, hvad der skete med de seks millioner jøder, der forsvandt under 2. Verdenskrig, er svaret, at befolkningsstatistikkerne, der er opgjort før krigen, er forkerte. Og da antallet af jøder før krigen er mindre end opgjort, så ser det ud, som om der mangler omkring seks millioner, men det gør der ikke. En anden forklaring er, at jøderne rejste til Israel, Sibirien, USA osv., hvor de efterfølgende holdt sig skjult.

En anden påstand, der går igen blandt benægttere, er, at Adolf Hitler ikke havde til hensigt at udrydde jøderne, og at han ikke vidste noget om de uhyggelige ting, der foregik i udryddelses- og koncentrationslejrene. Folkedrab var dermed ikke en del af regimets politik og heller ikke en central del af nazismen. Benægterne mener, at de forbrydelser, der muligvis blev begået mod jøderne, skyldes enkelte vildfarne individer, der handlede på egen hånd. På den måde bliver både Adolf Hitler og nazismen frikendt for folkedrab – og dermed kan man måske bane vej for, at nazisme kan genoplives som ideologi, når den ikke længere er forbundet til mordet på seks millioner jøder. Selvom Tyskland åbent tilkendegiver, at det uden tvivl var Hitlers og nazismens mål at udrydde jøderne, og at beviserne for

Det kendte antisemitiske smædeskrift på dansk oversat af Aage H. Andersen. Udgivet på "Den ny tid", Kbh. 1940.

Holocaust er klare, så mener benægterne, at det officielle Tyskland vælger at lyve, fordi man gerne vil være en del af "de demokratiske nationer" – og det vil ikke være muligt, hvis man sætter spørgsmålstegn ved nazismen og Hitlers ondskab.

Et tredje element i benægtelsen af Holocaust er afvisningen af, at der fandtes gaskamre. Konfronteret med det faktum, at der findes tegninger af gaskamre, vidneudsagn, tilståelser, bestillinger af for eksempel gasarten *Zyklon B* og gastætte døre mv., siger benægterne, at kamrene eksisterede, men blot ikke blev brugt til henrettelser, men til aflusning af de indsattes tæpper og tøj. Benægterne hævder også, at de jøder, der var i ghettoer og lejre, primært døde på grund af sygdomme. Det var derfor nødvendigt

at anbringe dem i lejre og brænde deres lig, fordi de ellers smittede de tyske soldater. Når benægterne bliver konfronteret med kildemateriale og vidneudsagn, som vidner om massedrab, sult, kulde, tilfældig vold, brutalitet og skyderier, forklarer de rædslerne med, at al krig er brutal og umenneskelig. De mener, at nazisterne ikke var forskellige fra andre, der var i krig, og påpeger, at de allierede også begik krigsforbrydelser. Desuden opførte jøderne sig fjendtligt over for tyskerne, hjalp partisaner og skød på de tyske tropper, så det var nødvendigt at uskadeliggøre dem som enhver anden fjende.

"Revisionisterne" hævder, at Holocaust-forskningen er underlagt censur. Tegner ukendt.

Hvordan bliver Holocaust benægtet?

Det mest radikale udtryk for benægternes argumentation er, at de afviser alle vidneudsagn, der støtter eksistensen af Holocaust. Ikke alene lyver de overlevende jøder og andre grupper af overlevende fra kz- og udryddelseslejre, men selv beretninger og tilståelser fra gerningsmænd bliver afvist som falsknerier, der er fremtvunget under tortur eller afgivet i håbet om at få lavere straffe. Stort set alle vidneudsagn bliver anset for utroværdige og uden betydning i forhold til dokumenter, dog med undtagelse af udsagn, der kan bruges i benægternes favør. Dokumenter og andre former for kildemateriale, som støtter eksistensen af Holocaust, bliver afvist som falsknerier eller som et udtryk for politisk farvet krigspropaganda.

Derudover fokuserer benægterne i særlig grad på det, man kan kalde Holocaust-symboler. I den vestlige verden har Holocaust fået status som skræmmende symbol på, hvad det moderne menneske formår. Det underbygges af en række undersymboler, som går igen i film, litteratur, websider mm. Eksempelvis har kz- og udryddelseslejren Auschwitz-Birkenau fået betydning som en slags civilisationens lavpunkt, forbundet med menneskelig lidelse. Døden i gaskamrene bliver anset som noget af det mest skræmmende og menneskeforagtende, som mennesker nogensinde har gjort mod hinanden. Anne Frank repræsenterer for mange det menneske-

lige ansigt på de millioner af ukendte dræbte. Dertil kommer en række fotografier, som har fået nærmest ikonografisk status – for eksempel billedet af en lille dreng med hænderne i vejret, der trues af nazistiske soldater i Warszawa-ghettoen eller de mange sort-hvide fotografier af udsultede fanger og lig. På grund af eksemplernes betydning for den kollektive bevidsthed om Holocaust i særligt Europa, USA og Israel er et af benægternes fokuspunkter at forsøge at så tvivl omkring dem. Ifølge benægterne har gaskamrene for eksempel aldrig været brugt til at henrette mennesker i, *Anne Franks dagbog* er et falskneri, leveforholdene i Auschwitz var udmærkede, og fotografierne er manipulerede udtryk for krigens sejrherres propaganda.

Både i artikler, bøger og retssager er benægtere blevet afsløret i at bedrive deciderede falsknerier af kildemateriale, omskrivning af citater og i særdeleshed at tage citater ud af en sammenhæng og fordreje dem. Det mest kendte eksempel er historikeren David Irving, som har fået domstolens ord for, at han misfortolker, fordrejer, overser og fejlciterer kilder med det forsæt at fortælle en version af historien, der passer til hans ideologiske ståsted. Det er med andre ord påvist, at benægterne er "uverdige historikere", ligesom der er blevet udgivet adskillige videnskabelige afhandlinger, som gendriver benægternes påstande. Men som hovedregel undlader be-

nægterne at svare på tilbagevisningerne – i stedet fortsætter de med samme argumenter og beholder de samme artikler på deres hjemmesider.

Hvorfor benægtes Holocaust?

Spørger man Holocaust-benægterne selv, hvorfor de bruger så meget tid og energi på Holocaust, vil man ofte få det svar, at de søger sandheden om en periode i europæisk historie, som har stor betydning for i dag. Ser man nærmere på Holocaust-benægtelsen, bliver det dog hurtigt klart, at den har rødder i antisemitisme – af den simple årsag, at Holocaust-benægtelse grundlæggende bygger på en forestilling om en gigantisk jødisk konspiration, der opretholder illusionen om Holocaust for egen vindings skyld. Benægterne mener, at folkedrabet bliver brugt som et våben mod kritik af jøder og jødisk kultur. Derudover ses Holocaust som en ”pengemaskine”, der afpresser Tyskland for store summer i erstatninger til ofrene. På den måde tilskrives jøder en række typiske antisemitiske forestillinger om motiver og karaktertræk, for eksempel at jøder er grådige, forræderiske, snu og magtfulde. Hvis man ser nærmere på de enkelte benægteres websider, publikationer og ytringer, bliver det tydeligt, at et flertal er præget af en fascination af totalitære regimer og ofte også har forbindelser til racistiske organisationer. Efter 2. Verdenskrig nærrede langt de fleste mennesker en dyb foragt for nazismen, i høj grad forårsaget af nazismens centrale rolle i folkedrabet på seks millioner jøder. For at genoplive nazismen som en legitim ideologi er det derfor nødvendigt for tilhængerne at ”skaffe sig af med” Holocaust eller som minimum vise, at antallet af jødiske ofre var langt mindre end seks millioner, og at forbrydelserne mod jøderne ikke adskiller sig fra andre krigsforbrydelser. Holocaust-benægtelse er også en måde at argumentere for, at staten Israel er oprettet på ulovligt grundlag. Omdrejningspunktet i den form for benægtelse er en idé om, at hvis Holocaust ikke havde fundet sted, ville staten Israel aldrig være blevet oprettet, og mellemøsturolighederne ville være undgået. Benægterne mener, at kan man bevise, at Holocaust ikke

har fundet sted, men er et udtryk for et jødisk svindele nummer, så er Israel oprettet på falsk grundlag og bør derfor opløses. Andre modstandere af Israels oprettelse – og særligt af Israels politik over for palæstinenserne – bruger Holocaust på en anden måde, nemlig til at fremstille israelerne som grusomme ved at påstå, at ”jøderne nu gør det samme mod palæstinenserne, som blev gjort mod dem selv”, og en følge deraf er, at staten Israel er en illegitim konstruktion og bør opløses. Den form for argumentation, som er ganske udbredt, blusser op regelmæssigt og følger i høj grad udviklingen i Israel/Palæstina-konflikten.

Hvorfor Holocaust-benægtelse ikke er revisionisme

Holocaust-benægtere betegner gerne sig selv som *Holocaust-revisionister*. Betegnelsen drager paralleller til en historiografisk tradition, som revurderer eller raffinerer opfattelsen af fortiden. Det klassiske revisionismebegreb dækker til en vis grad over, hvad alle historikere burde bedrive, nemlig forsøge at opnå ny indsigt i fortiden – hvad enten revurderingen skyldes nye kilder eller en ny fortolkning af et allerede kendt kildemateriale. Som al anden historieskrivning skal revurderinger af historiske begivenheder dog leve op til nogle basale krav om bevisførelse og dokumentation og til historisk videnskabelighed og kildekritik.

Benægterne er ikke berettigede til deres selvvalgte titel. Grundstenen i den historiografiske revisionisme er fokusskifte på historiske begivenheder og nye fortolkninger, men ikke at så tvivl om, hvorvidt dokumenterede begivenheder har fundet sted eller ej. Holocaust-benægtere vil typisk angribe enkelte levn fra fortiden og tage dem ud af deres sammenhæng – det stik modsatte af, hvad en faghistoriker ville gøre. Benægterne hæfter sig ved en pointe, for eksempel at der ikke eksisterer nogen skriftlig ordre fra Hitler om at dræbe Europas jøder, og generaliserer ud fra det uden at medtage anden dokumentation. Hvis man ikke ved, at der faktisk eksisterer enorme mængder af kildemateriale, kan benægternes på-

Dansk Selskab for fri Historisk Forskning lavede en hjemmeside der i sit grafiske udtryk lagde sig meget tæt op af DIIS'undervisningsportal, som ses til venstre. Indholdet var dog klart Holocaust-benægtende.

stand om Hitlers uskyld virke overbevisende. Et andet eksempel på benægternes tvivlsomme omgang med kildemateriale vedrører udformningen af gaskamrene i Auschwitz. Det er umuligt definitivt at bevise, om dørene til gaskamrene i Auschwitz åbnede indad eller udad. Det får benægterne til at afvise, at gaskamre i det hele taget eksisterede, ud fra en antagelse om, at det ville være for svært at åbne døren og fjerne ligene fra et gaskammer, hvis døren åbnede indad. Hvor en faghistoriker bygger sin viden om gaskamre på en lang række kilder – hundreder af vidner, dokumenter, fysiske levn og meget andet – så benytter benægterne helt usagligt manglende viden om én detalje omkring dørhængsler til at afvise eksistensen af gaskamre og omfanget af folkedrabet.

Internettets betydning for Holocaust-benægtelse

Så sent som i 1990'erne var det de færreste, der havde hørt om Holocaust-benægtelse, men med internettets udbredelse er det blevet muligt for Holocaust-benægtere at sprede deres budskaber lettere end nogensinde før. I og med at internettet ikke er underlagt kontrol i form af redaktioner eller forlag, har Holocaust-benægterne stort set haft frit spil til

at sprede deres påstande og dermed nå et bredere publikum. På den nu opløste benægterorganisation *Dansk Selskab for Fri Historisk Forsknings* hjemmeside optrådte ordspillet *Internet macht frei* centralt. Det refererer til sætningen *Arbeit macht frei*, som findes ved indgangspartierne til en række koncentrationslejre, blandt andre Auschwitz. Det er ikke uden grund, at sloganet stod som noget af det første på hjemmesiden, for ud over at provokere, vække foragt og derved skabe opmærksomhed omkring organisationens budskab, så er internettet virkelig et godt redskab for benægterne. Internettet har tre åbenlyse fordele:

- Holocaust-benægternes informationer er tilgængelige for næsten hele verden omtrent omkostningsfrit, og nettets organisatoriske potentiale muliggør en lang række tiltag – for eksempel internationalt samarbejde, koordinering af presseaktioner og demonstrationer, indsamling af penge, rekruttering af nye medlemmer, udsendelse af nyhedsbreve m.v.
- Nettet tilbyder muligheden for at være synlig og samtidig forblive usynlig, i den forstand at benægterne ikke konfronteres direkte med reaktionerne på deres ytringer og til dels heller ikke står til ansvar for dem retsligt, blandt andet fordi der

er betydelige problemer med at spore og efterforske bevægelser på nettet. Samtidig kan et flot og professionelt design og akademisk sprogbrug få et websted til umiddelbart at fremstå troværdigt og derved overbevise besøgende om budskabets rigtighed. På den måde kan benægterne så at sige skjule deres intentioner, identitet og tilknytning til den yderste højrefløj bag et tilforladeligt ydre.

- Nettet gør det muligt at nå en række nye (og sårbare) målgrupper, der i højere grad er modtagelige over for benægternes demagogi end et traditionelt publikum, for eksempel børn og unge.

Mængden af Holocaust-benægtende materiale på internettet kan forekomme overvældende og give indtryk af, at Holocaust-benægtelse er temmelig udbredt, men ser man nærmere på de forskellige websider og organisationer – både i dansk kontekst og internationalt – viser det sig, at det hovedsagelig er en lille, men meget ihærdig gruppe mennesker, der optræder i de forskellige fora. Det er med andre ord de samme benægtere, de samme tekster og de samme argumenter, der optræder på en mængde forskellige websider, men denne form for udnyttelse af internettet får Holocaust-benægtelsen til at fremstå mere solidt funderet, end den i virkeligheden er. Men nettets allerstørste force for benægterne ligger nok i, at de her får muligheden for at danne egne fællesskaber. Identiteten som benægter betyder normalt tab af social status, fordi benægteres antisemitiske holdninger og afvisning af en etableret og velunderbygget historieopfattelse af langt de fleste mennesker bliver anset for uacceptable. Internettet gør det muligt for benægterne delvis at sætte sig ud over omverdenens syn på dem og i stedet dyrke en identitet som del af et betydningsfuldt globalt fællesskab. Benægterne har normalt hverken en legitim eller magtfuld stemme, men på nettet kan de tale om sig selv, deres tilhørsforhold og fjendebilleder uden nødvendigvis at lade sig påvirke af forholdet til næromgivelserne. Den fællesskabsfølelse og række af argumentationsskyts, som benægterne kan opnå online, kan også bruges offline. Oplevelsen af

at tilhøre et betydningsfuldt fællesskab med en vigtig mission kan bidrage med en øget selvrespekt og selvtillid, ligesom benægterne på nettet får muligheden for at blive bevidste og artikulerede omkring sagens problemstillinger.

Den teknologiske udvikling trækker imidlertid også i en anden retning. Det har aldrig været nemmere at finde lødig og troværdig information om Holocaust. Ser man på store vidensinstitutioner som for eksempel det amerikanske *United States Holocaust Memorial Museum* og det israelske *Yad Vashem*, har begge institutioner prioriteret at gøre store dele af deres samlinger gratis tilgængelige på internettet og brugt mange kræfter på historieformidling og på at nå undervisningssektoren og dermed børn og unge. Universiteter og arkiver vælger også i højere og højere grad at stille forskning og kildemateriale til rådighed online. Man kan sige, at benægterne var hurtigst fra start i forhold til at udnytte internettets muligheder, men efterhånden har forsknings- og undervisningsverdenen indhentet dem. Og til forskel fra benægterne bliver der skrevet og tænkt nyt, der kommer flere og flere kilder online, så der er hele tiden mulighed for at få ny viden og nye perspektiver på historien.

Holocaust-benægtelse i Danmark

Holocaust-benægtelse er primært et internationalt fænomen, men også i Danmark har der været tilfælde af benægtelse. I 1990'erne lykkedes det for eksempel for daværende benægter Christian Lindtner at få trykt to indlæg i danske aviser, nemlig *Holocaust i et nyt lys* og *Encyklopædi lyver*. Endvidere blev Marianne Herlufsdatter, medstifter af den antisemitiske hjemmeside www.samisdatt.dk, interviewet på landsdækkende direkte TV i debatprogrammet *Reimer Bo*. Danske benægtere har også opsøgt skoler og udstillinger om Holocaust for at bidrage med det, de kalder ”den anden side af historien”, og de har startet deres egen produktion af ”undervisningsmaterialer”. I 2002 kopierede danske benægtere daværende *Dansk Center for Holocaust- og*

Folkedrabsstudiers undervisningswebside om Holocaust, som findes på adressen www.holocaustuddannelse.dk, på en næsten identisk adresse www.holocaustuddannelse.dk (uden bindestreg). De grafiske elementer, informationsstrukturen og farverne på de to websider var stort set ens, ligesom teksterne på de to åbningssider var bemærkelsesværdigt enslydende. Indholdet på benægternes webside adskilte sig naturligvis fra undervisningswebsiden, idet dens budskab var, at Holocaust aldrig var sket, men blot var en statsstøttet myte. I 2009 blev den rigtige undervisningsside desuden hacket af Israelfjendtlige netaktivister, og det var kun med nød og næppe, at den kunne gendannes. Desuden har danske Holocaust-benægttere flere gange sendt mails til historielærere og elevrådsformænd landet over i forbindelse med den årlige minde- og mærkedag Auschwitz-dag, hvor de har opfordret eleverne til at orientere sig i benægternes argumenter ”for alsidighedens skyld” og medsendt artikler og eksempler på deres undervisningsmateriale. I 2005 gik benægterne nye veje i forsøget på at få deres budskaber ud. En af strategierne var at oprette profiler på børne- og ungdomswebsiden www.arto.dk, hvor benægterne forsøgte at igangsætte diskussioner om, hvorvidt Holocaust nu også havde fundet sted, og hvor fedt det var, at ”jøden Bubber” stoppede på TV2. Deres forehavende mislykkedes og tjener som et eksempel på, at benægterne i dette tilfælde havde en temmelig dårlig forståelse for deres målgruppe, og hvad de unge egentlig bruger en side som arto.dk til.

Også nynazister i Danmark har markeret sig med Holocaust-benægtelse og har for eksempel uddelt løbesedler til skoleelever i forbindelse med en Anne Frank-udstilling. I august 2008 valgte den daværende gratisavis *Nyhedsavisen* at sende den 19-årige Daniel Carlsen, medlem af *Danmarks National-Socialistiske Bevægelse* (DNSB), til Auschwitz-Birkenau sammen med den tidligere fange Zygmunt Gross. Efterfølgende bragte avisen en lang artikel, hvori de begge fik lov til at fortælle deres ”historie” – dog med tydelig sympati for Gross.

En god udvikling i Danmark

I nyere tid har benægtelse af Holocaust haft trænge kår i Danmark. Bortset fra Daniel Carlsen har det været endog meget svært for Holocaust-benægttere at få talletid i de danske medier, og omtales de, er det primært som en slags kuriosum. Udgivelsen af Jacques Blum og Eva Bøggilds bog om Holocaust-benægtelse, *Løgnens veje*, i 2002, satte lys på problematikken og ikke mindst benægtelsens danske islæt. Websiden www.holocaust.dk fra 2009 (som forfatteren af denne artikel er redaktør af) har gjort oplysning om benægtelse hurtig og gratis tilgængelig på internettet, hvor unge i dag finder de fleste af deres informationer. Samtidig med dette øgede fokus er der sket et skifte blandt benægttere i Danmark. Den entydige optagethed af Holocaust er blevet skiftet ud med en mere diffus interesse for konspirationsteorier, hvor Holocaust-benægtelse blot er én teori blandt flere. Denne udvikling blev tydeligt afspejlet på *Dansk Selskab for Fri Historisk Forsknings* hjemmeside, som skiftede både indhold og udtryk, så websiden i langt højere grad handlede om raceteorier og generelt om en jødisk verdensomspændende konspiration end om benægtelse. I 2013 lukkede websiden permanent ned – afskedssalutten var denne besked, som man nogle måneder efter, at websiden var lukket ned, kunne finde på sidens adresse: ”*Alt godt har en ende. Dansk Selskab for Fri Historisk Forskning er nu nedlagt. Relevant materiale vil blive overdraget til værdige arvtagere*”. Indtil videre ser det dog ikke ud til, at disse har meldt sig på banen.

Et andet fingerpeg om, at udviklingen i Danmark går i den rigtige retning er ”omvendelsen” af Christian Lindtner. Lindtner var i årevis den danske benægterbevægelses bedste kort: tidligere lektor på Københavns Universitet som med succes havde fået flere af sine ”Holocaust-kritiske” indlæg trykt i danske dagblade og var blevet interviewet af *Danmarks Radio*. Efter sin deltagelse i en kontroversiel konference i Iran i 2006 valgte han dog med egne ord at ”se på Holocaust med friske øjne”. I 2011 lagde

han en række videoer på *YouTube*, hvor han argumenterer mod sine tidligere meningsfæller og forklarer, at han har ændret syn på Holocaust og anser Holocaust-benægtelse for historieforskning. Han driver også en blog, hvor han med udgangspunkt i forskellige kilder går i rette med benægtelse. Trods sin holdningsændring forbliver Lindtner en kontroversiel figur. Han mener fortsat, at antallet af dræbte jøder er noget under seks millioner – omkring fire millioner – ligesom han argumenterer for, at Holocaust bliver misbrugt af jøder og tilmed dyrket som en religion.

Selvom det altså tilsyneladende går den rette vej med benægtelsen af Holocaust i Danmark, så vokser træerne ikke ind i himlen. *Dansk Institut for Internationale Studiers* undervisningsenhed, som er knyttet til Auschwitz-dag og beskæftiger sig med undervisning om Holocaust og andre folkedrab, er i løbende kontakt med undervisere på alle niveauer, som fortsat fremhæver benægtelse som et problem i danske undervisningsinstitutioner og efterspørger foredrag og information for at imødegå benægtelsen. Dog er tendensen – som med Holocaust-benægtelse generelt – at elever med disse holdninger ikke er særligt knyttede til benægtelsen af Holocaust, men mere generelt til konspirationsteorier, hvor benægtelsen af Holocaust er én blandt flere.

Ytringsfrihed og forbud mod benægtelse

For at komme Holocaust-benægtelse til livs har Israel og en lang række europæiske lande valgt at lovgive mod benægtelse. Strafferammen varierer meget fra land til land – fra bøde til flere års fængsel. En ny rammeafgørelse i EU gør, at Holocaust-benægtelse som udgangspunkt er ulovligt i EU, men fortolkningen af rammeafgørelsen er meget forskellig fra land til land. Benægtelsen er nemlig kun ulovlig, hvis den anses for en opfordring til racistisk vold eller had, og i den sammenhæng ser landene temmelig forskelligt på benægtelsens betydning. Rammeafgørelsen er et udtryk for et kompromis, fordi

flere lande som for eksempel Danmark, Sverige og England protesterede mod en generel lov mod Holocaust-benægtelse, idet man frygtede, at det ville betyde en indskrænkning af ytringsfriheden. Man var bange for, at film som for eksempel den Oscarvindende *Livet er smukt*, der behandler livet i en kz-lejr med en vis portion humor og fantasi, risikerede at blive udsat for censur. Eller at akademiske debatter, hvor man diskuterer, hvorvidt en masakre er udtryk for et folkedrab eller ej, eller hvor mange ofre der var i en given udryddelseslejr, ville kunne defineres som benægtelse. Andre modstandere af lovgivning mod benægtelse peger på, at det kan være svært at lovgive sig ud af problemet, fordi lovgivning ikke ændrer på, at benægtelsen findes og trives, og at et forbud vil blive fortolket som et udtryk for, at der ikke findes nok dokumentation, der kan bevise, at Holocaust fandt sted. Der er også eksempler på, at domfældelser kan få utilsigtede konsekvenser.

Da benægteren David Irving blev idømt tre års fængsel i Østrig i 2006, medførte det en del sympatierklæringer fra mennesker, der ellers ikke havde meget til overs for benægternes sag. Den hårde dom mod Irving gav ham endvidere taletid i medier, der ellers ikke ville røre ham med en ildtang, og han forstod at bruge interessen til at argumentere for sine påstande. Tilhængere af love mod Holocaust-benægtelse mener derimod, at lovgivning er mere nødvendig end nogensinde, fordi der snart ikke er flere overlevende fra Holocaust tilbage til at fortælle historien om Holocaust, og at ofrene har krav på at blive beskyttet mod krænkelse. En anden type argumentation for lovgivning mod benægtelse er, at lovgivning kan være med til at forhindre en gentagelse af historien, fordi lovgivning umuliggør en forherligelse og dermed en genopblomstring af nazismen og andre racistiske ideologier.

Forbud mod Holocaust-benægtelse er og bliver et omdiskuteret emne, men blandt fagfolk er der dog bred enighed om, at det vigtigste våben mod benægtelse af Holocaust er uddannelse og informa-

tion. På sin vis er det ironisk, at historikers arbejde med at tilbagevise benægternes absurde påstande i mange tilfælde faktisk er endt med at føre til meget større viden om Holocaust og øget opmærksomhed på historien.

LITTERATUR OM HOLOCAUST-BENÆGTELSE

Blum, Jacques og Eva Bøggild: *Løgnens veje – om benægtelse af Holocaust*, Lindhardt og Ringhof, 2002.

Evans, Richard J.: *Telling Lies about Hitler: the Holocaust, History and the David Irving Trial*, Verso, 2002.

Lipstadt, Deborah: *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*, Penguin, 1994.

Shermer, Michael og Alex Grobman: *Denying History – Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?*, University of California Press, 2000.

Zimmerman, John C.: *Holocaust Denial – Demographics, Testimonies and Ideologies*, University Press of America, 2000.

www.holocaust.dk,
undervisnings- og oplysningswebseite

Molbæk-Steensig, Sine:
Speciale: *Internet macht frei*
– *Holocaustbenægtelse på internettet*, 2006.
(findes på <http://holocaust.dk/graphics/Holocaust/Div/Internet%20macht%20frei.pdf>)

EKSEMPLER PÅ TEKSTER FRA HOLOCAUST-BENÆGTERE

Institute for Historical Review: *66 Spørgsmål og svar om holocaust*.

Faurisson, Robert: *Om den historiske revisionisme*.

Leuchter, Fred A.: *"Leuchterrapporten"*.

Lindtner, Christian: *Holocaust i nyt lys*

Verrall, Richard: *Døde der virkelig 6 millioner?*

Hjemmesiden lukkede permanent i 2013 med ovenstående afskedsalut.

Josef Salamon i barndommens Rumænien, 1942.

Mellem jødiske flygtninge og tyske soldater

Mellem jødiske flygtninge og tyske soldater

Den rumænskfødte billedhugger og grafiker Josef Salamon er en bredt anerkendt kunstner i både Danmark og udlandet. Hans værker kan blandt andet ses på *Yad Vashem* i Jerusalem og bag synagogen i Krystalgade. Men hvor meget kender vi egentlig til Josef Salamons erindringer inden rejsen til Israel i 1947? Rambam har mødt kunstneren i hans hus i Birkerød, hvor han har boet siden 1960. Josef Salamon fortalte erindringer fra sin barndom. Korte historier som giver et indblik i hans opvækst og familien Salamons liv i Rumænien inden Anden Verdenskrig. Historier som havde indflydelse på familiens historie både på lykkelig og på tragisk vis. Disse erindringer skitserer også et miniaturebillede af Transsylvaniens og Rumæniens landskab i 1940'erne.

Af Justyn Salamon

Josef Salamon har i adskillige interviews fortalt om sin kunst og værker, inspirationer og internationale udstillinger. Så sent som i 2012 har eksempelvis det danske kunstpublikum haft lejlighed til at se nærmere på Josef Salamons kunstneriske portræt, idet han fyldte 80 år, og samme år blev han udnævnt som *Årets Kunstner 2012* i Rudersdal Kommune. Næsten 50 skulpturer spredt i hele landet samt værker udstillet i Argentina, USA, Europa og Israel gør hans succes både dansk og international. Men det særlige ved Josefs historie er, at da han i 1960 trådte ind på den danske kunstscene, havde han allerede en international uddannelse og erfaring med sig. Inden han i en alder af 27 år mødte professor og billedhugger Eickhoff på *Det Kongelige Danske Kunstakademi*, havde han allerede fået uddannelse i skulptur fra *Accademia Di Belle Arti di Roma*.

Vejen til Milano og Rom gik for Josefs vedkommende fra Israel, hvortil han med sin familie var flyttet fra Bukarest i 1947. I Israel var han medlem af den berømte kunstnerlandsby Ein Hod grundlagt af Marcel Janco.

Barndommen i Rumænien før og under Anden Verdenskrig har imidlertid indtil nu været et stort set ufortalt kapitel.

Fra Transsylvanien til Bukarest

Josef Salamon er født den 5. april 1932 i byen Kolozsvár i det historiske område Transsylvanien, som i dag er beliggende i Rumænien. Byen er mest kendt som det rumænske Cluj eller Cluj-Napoca (tysk betegnelse: Klausenburg). Hertil kommer selvfølgelig også den jiddische betegnelse Kloiznburg

(קלויזנבורג). At nogle byer har navne i tre eller sågar flere sprog er et generelt kendt fænomen i Østeuropa.

Transsylvanien ligger nordvest for Karpaterne, og af geopolitiske grunde har den altid været præget af etnisk og sproglig mangfoldighed. Det smukke stykke land har skiftevis hørt under Ungarn, Østrig-Ungarn og Rumænien. Ud over den ungarske og rumænske minoritet var der et tysk mindretal repræsenteret af saksere og schwabere. De beholdt deres sprog i skoler, og mange af dem meldte sig til SS under Anden Verdenskrig. Ud over den jødiske minoritet har der også boet armeniere og romaer.

Mange af Transsylvaniens jøder var involveret i landbrug, dog som forpagtere, idet jøderne ikke måtte eje jord. Et faktum som er kendt fra mange andre steder i Europa og ikke mindst fra den dansk-jødiske historie.

Opvæksten i en jødisk familie i et etnisk blandet samfund har naturligvis også sat sig spor i Josefs sprogfærdigheder. Han er opvokset med tre sprog: ungarsk derhjemme, hvilket brugtes generelt set i Cluj, rumænsk fra skolen og gaden i Bukarest og tysk, ikke nødvendigvis fordi der var mange tyskere i Rumænien, men fordi Josefs barnepige var tysk jøde. Der er ikke langt fra tysk til jiddisch, som Josef godt kunne forstå, men Salamon-familien talte egentlig ikke jiddisch med undtagelse af farfarens familiemedlemmer. Josefs familie, som var religiøs, brugte også hebræisk. Ivrit, italiensk og fransk har Josef behersket efter rejsen fra Rumænien til Israel i 1947 og via sine studier i Italien. Dansk lærte han i 1960, hvor han bosatte sig i Danmark, eller snarere lidt før, da han besøgte Danmark sammen med sin danske kæreste, som han mødte i Italien.

Det er ikke meget af Transsylvanien, Josef nåede at opleve. Et halvt år efter hans fødsel flyttede familien nemlig til Bukarest. Flytningen skete af økonomiske hensyn, og ikke af etniske. Transsylvanien var faktisk det område, hvor der var mindst antisemitisme, og det blev kun i mindre grad ramt af

pogromerne. Josef tilføjer også, at Cluj var et lille religiøst samfund og det, at de kom til Bukarest var en slags befrielse, da de nu boede i en rigtig storby. Storbyen Bukarest var samtidig en bedre mulighed for iværksættere, og Josefs forældre startede en vognmandsforretning i Bukarest, efter at de havde drevet en jernforretning i Cluj inden afrejsen. Forretningen hed *Mercur Camionaj* og lå i gaden *Strada Epureanu 3*. For nylig har Josef faktisk fundet firmaet i en gammel telefonbog over Bukarest fra 1937. Gaden, hvor forretningen startede, var jødisk og lå i et af Bukarests bedre jødiske kvarterer.

”I Bukarest har der været flere jødiske kvarterer, men det sted, hvortil mine forældre flyttede, var et ’bedre’ kvarter med håndværkere og forretningsfolk. Bukarest var også en etnisk blandet by, og der var flere jødiske bydele. Vores kvarter var almindeligt med forskellige jødiske familier. I den gade boede der kun to personer, som ikke havde en jødisk baggrund. Den ene var skomager, og det var mærkeligt at have en ikke-jødisk skomager i det jødiske kvarter. Den anden person var varmemester i vores hus, som var på tre etager. Det var en gade uden sidegader, som startede i en boulevard og sluttede i en tværgade. Boulevarden eksisterer stadigvæk, men selve gaden samt husene eksisterer ikke længere, for det hele blev jævnet med jorden under Ceausescu, og det hele blev lavet om til en stor park.”

Familien flyttede til Bukarest sammen med Josefs moster Bella og hendes mand onkel Julius. At de to familiemedlemmer også flyttede med, var ikke helt uden betydning. Faktisk flyttede moster Bella og onkel Julius med Josefs forældre, hver gang de flyttede, og da de senere rejste til Israel. Som Josef selv udtrykker det, var hans far og onkel Julius gode kompagnoner.

”Vi boede med mine forældre, moster og onkel i den samme lejlighed, der var en slags kollektiv, som vi ville kalde det i dag. Der var separate soveværelser, men alt andet i huset var fælles, og sådan fortsatte det næsten hele livet. På denne måde har jeg derfor

Certifikat fra den spanske skole i Bukarest, 1942 .

to par forældre. I mine øjne er der ingen forskel. Jeg har altid holdt af begge par i samme grad. Det var på godt og ondt, fordi der jo var fire voksne til at opdrage mig.”

Skolegangen

Familien boede i samme gade i nummer 18, ikke langt fra vognmandsforretningen. Lige over for familiens nye lejlighed lå der en synagoge og en jødisk skole, som hed *Barasheum*. *Barasheum* var desuden også navnet på et kendt jødisk teater i Bukarest. Der var flere jødiske skoler i Bukarest, men ”jøder med ambitioner” – som Josef udtrykker det – sendte deres børn i den spanske skole tilhørende den spansk-jødiske menighed. Den spanske skole bestod af se-

parate afdelinger for drenge og piger, og drengeskolen lå på Strada Epureanu nummer 8 lige over for forældrenes forretning. Skolen blev ikke betegnet som sefardisk, men som en spansk skole under den spanske menighed med navnet *Scuala Spaniola*. Skolens og menighedens grundlæggere kom til Rumænien efter inkvisitionen på den iberiske halvø. De har repræsenteret samme udvandring som de såkaldte portugisiske jøder, som vi kender fra dansk-jødisk historie, og også i Rumænien blev de betragtet som de ”finere” grupper. Derfor var det oftest børn af store forretningsfolk og købmænd samt de intellektuelle jøder, der sendte deres børn til *Scuala Spaniola*. Josef gik i den skole i fire år. Certifikatet, der ses på billedet, er fra 1942.

Angående skolen erindrer Josef følgende med et glimt i øjet:

”Når jeg ser på mit certifikat fra Scuola Spaniola og tænker på de fag og så videre, så er det hele mere fremskridtsvenligt end skolerne i dag. Det er mere dannende og praktisk, idet man for eksempel lærer meget om sundhed og forholdene derhjemme. Jeg synes, at pædagogikken var mere avanceret. I matematikundervisning fik vi for eksempel en pose penge, og så skulle vi gå i byen med en indkøbsliste for at handle. Bagefter skulle vi lave en opgørelse, når vi kom tilbage. Nogle elever og lærere er ikke nået dertil endnu i dag...”

Josef plejer at sige om sig selv, at han er opvokset ”med klaver og gode billeder på væggen” samt familiefirmaets fine bilmærker: *Chevrolet, Volvo og Chrysler.*

”Jeg havde en god barndom med biler, to par forældre og to madpakker. Jeg gik i den bedre og finere spanske skole sammen med børn fra fine familier. I vores skole var der også fattige børn, men de kom stadig fra familier, hvis forældre havde ambitioner. Jeg havde et fantastisk liv, fordi der var biler, der var store bygninger, og der var lugten af kaffe. Kaffe-grosserereren kom til os i en Mercedes racerbil. Han importerede også sukker fra Brasilien. Det kom i rå silkesække, og vi syede tøj af de tomme søk. Vi brugte det også til underbukser, men man skulle huske, at mærket med Brasil sad indvendigt og ikke udvendigt. For mig var det også et godt liv i Bukarest, fordi jeg hver dag fik to madpakker. Vi fik sammenklappede madder i konvolutter fra firmaets kontor. Den ene madpakke var til mig, og den anden var til en fattig dreng. Den dreng, som fik de fleste af mine madpakker, hed Gedalia. Jeg besøgte ham privat, hvor han boede med sin mor i et skur af pap og plader både sommer og vinter. I Rumænien kunne vintertemperaturen være helt ned på -30 grader. De var utroligt fattige. Mange år efter boede jeg i Israel i kunstnerlandsbyen Ein Hod. Jeg havde en kæreste i Tel Aviv, hvis far var kunstner og kom til Ein Hod om fredagen. Han hed Marcel Janco og

*var grundlæggeren af Ein Hod. Jeg ventede altid på at se, om de kom fredag eftermiddag; så løb jeg til landevejen og tomlede til Tel Aviv. I 1954 standse-
de der en kæmpe militærbil, og chaufføren råbte til mig, at han var på vej til Tel Aviv. Da jeg steg ind i bilen, sagde chaufføren til mig: ”Dags Joshka!”. Joshka var mit kælenavn fra skolen, og chaufføren viste sig at være Gedalia, den fattige dreng, som jeg ikke havde set siden 1943.”*

Familiens historie

Josefs families driftighed og iværksætterånd stammede egentlig fra landet. Både hans fars og mors familier kom fra landbrug. Ligesom i Danmark og andre steder i Europa måtte jøder ikke eje jord, men Josefs forfædre havde været forpagtere i Transsylvanien. Greven, der ejede jorden, boede i Wien og Budapest, og han styrede hele landbruget i regionen. Morens familie var lærde, og morfaren var meget religiøs, men også de har været beskæftiget ved landbruget. Josefs far var soldat i Første Verdenskrig i den Østrig-ungarske hær. Farens familiedømmer var driftige opdrættere af blandt andet araberheste og køer, som de solgte til Østrig, og de havde desuden et snapsbrænderi.

Josef fortæller en episode fra farens familiehistorie, som han mener ”på sin vis afspejler familiens komplicerede relationer lidt à la Buddenbrooks”:

”Min farfar Martin Mordechai Salamon havde flere brødre i landbruget, og en af brødrene var ikke helt fin i kanten. Han satte ild til sin mark for at få forsikringspengene. Farfar tog skylden på sig, fordi hans bror havde tre børn, og min farfar havde ikke nogen endnu. På grund af den episode kom min farfar fem år i fængsel, men sad kun tre år. Sønnen til farfars bror endte efter krigen i Schweiz i 1945, hvor han åbnede en privat bank. Banken gik konkurs efter nogle år, hvorefter han flyttede til Argentina. Der havde han to brødre i forvejen, og dér startede han igen en forretning. Denne gang var det kvægdrift, som blev iværksat med de penge, som

han alligevel ikke havde... Nu hed familien ikke længere Salamon men Hasdeu, som var et adeligt navn i Rumænien. Hasdeu var egentlig en gammel, fordrunken og fattig prins, som havde adopteret de voksne drenge. Netop under det navn rejste de til Argentina efter krigen.”

Det tidligste, Josef kan huske fra sin barndom, er, at han græd og græd og skreg. Hans bekymrede mor gik til lægen, der stillede diagnosen ‘uartig’. Af den grund blev han sendt i børnehaven som treårig, hvor børnehaven alderen i datidens Rumænien ellers var omkring fire-fem år. Senere blev Josef klar over, at ‘børnehavenbehandling’ blev ordineret, fordi hans forældre ikke ville have ham grædende derhjemme.

”Da vi flyttede til Bukarest i 1932, havde jeg en søster, som var tre et halvt år ældre end mig. Hun bor i dag i Jerusalem. Inden mine forældre flyttede til Bukarest, rejste min farfar med børn og søskende til Palæstina i 1920’erne, lige efter Første Verdenskrig. De var zionister, og de ville grundlægge en landsby dér, hvor de købte jord i Jezreeldalen. De grundlagde landsbyen Kfar Gidon i det nordlige Israel. De fik ingen hjælp, og der var fugt og malaria. Da de endelig har bosat sig dér, så var det tørke. De rejste tilbage til Rumænien. Farfar flyttede til Petah Tikva og fortsatte dér med at opdrætte køer lige til sin død. Han blev over 90 år gammel.”

En virksomhed i vækst og et vigtigt netværk

Mercur Camionaj udviklede sig til et forretningsimperium. Hovedkontoret, som blev bestyret af Josefs far og onkel Julius, lå fortsat i Bukarest, men efter nogle år fik de filialer i hele landet og særligt i Transsylvanien, hvor mange familiemedlemmer fortsat boede. Familiemedlemmerne bestyrede filialerne, og senere skulle det vise sig, at dette netværk af kædeforretninger kom til at spille en vigtig rolle for redningen af flere jødiske flygtninge fra Polen, men også af tyske soldater. Firmaets ansatte var primært unge mennesker fra ungarske bondefamilier,

Josef Salamon. Selvportræt. Akvarel, 1949.

som kom til Bukarest og fik uddannelse som chauffør og hermed job hos *Mercur Camionaj*, hvor man kørte mange lastbiler. De unge ungarskes karriere som chauffører i Bukarest fulgte ofte samme mønster: De flyttede fra den ungarske provins til Bukarest for at tjene penge og rejste så tilbage for at købe landbrug, hvilket efterfølgende banede vejen for ægteskab. Josef erindrer en af de unge chaufførers historie, som er rørende og af betydning for familien Salamon:

”Min onkel Martin, som boede i byen Hermannstadt i Transsylvanien, havde en ung chauffør, som på et tidspunkt sagde sit job op, netop fordi han skulle tilbage til Ungarn og giftes. Min onkel havde givet ham et anbefalingsbrev til sin svoger i Cluj, som

bestyrede en af filialerne. På den måde kunne den unge mand få arbejde i Cluj. Efter krigen i 1945 kom den unge mand tilbage til min onkel og sagde, at han havde noget til min onkel. Det viste sig, at han, da han arbejdede hos svogeren i Cluj, kørte familien til ghettoen i Cluj. Da havde bedstefaren gemt et dobbeltkapslet sølvur og givet til den ungarske fyr med besked om, at dette ur fik han ikke brug for mere. Efter krigen kom den unge mand til Josefs onkel for at give ham hans fars ur tilbage.”

Efter krigens udbrud i 1939 forblev Rumænien neutralt i kort tid. I 1940 indgik Rumænien en pagt med Tyskland og blev en aksemagt i 1941. Transsylvanien blev skåret fra Rumænien i 1940, og de fleste jøder fra Cluj, heriblandt Josefs mors familiemedlemmer, omkom i Auschwitz. I 1944 kom jøderne i ghetto, og herfra blev de deporteret til koncentrationslejren. I 1941 skal hele Rumænien romaniseres, hvilket betyder, at jøder ikke længere må være lærere, de må ikke længere være elever i almindelige skoler, jødiske skuespillere bliver smidt ud, jødiske læger må ikke behandle ikke-jødiske patienter, og jøderne må hverken ansættes i eller drive forretning. Hvordan er situationen i hovedafdelingen hos *Mercur Camionaj* og resten af filialerne? Josef svarer med et smil, at det hele fortsatte, som det var.

”Filialerne i Transsylvanien fortsatte, men vi fra Bukarest kørte ikke længere nordpå end til den ungarske grænse omkring byerne Turda, som lå ved den rumænsk-ungarske grænse.

Firmaet i Bukarest blev ikke lukket ned, men min far og onkel Julius ansatte Colonel Stenescu, en rumænsk oberst, som omdannede Mercur Camionaj til Mercur Camionaj ved Colonel Stenescu. På den måde fik obersten et skrivebord på kontoret, og han sad dér og sov hele dagen. Hvis der var rumænsk politikontrol, var det ham, der repræsenterede og ejede det hele. I Rumæniens statstidende fra 1940 står Mercur Camionaj på en liste over forretninger og virksomheder, som skal afskedige sine jødiske an-

satte, og der fandt jeg min onkel Julius. Der stod, at Rebecca Segal, som var sekretæren, Julius Weinstein (onkel, red.) og revisor Scharfstein skulle afskediges. Min far stod der ikke, men han ejede faktisk heller ikke virksomheden på papiret. Alt i alt fortsatte virksomheden som før, selvom vi ikke måtte komme til Transsylvanien længere. Der var også mange interne spændinger i landet. Rumænerne mente, at Ungarn havde stjålet en del af Rumænien. Disse konflikter fortsætter egentlig stadigvæk på basis af etniske problemer mellem Transsylvanien, Ungarn og Rumænien. Der blev tvangsflyttet en masse etniske ungarere fra hovedlandet til Transsylvanien. Rumænerne gjorde det samme. Stadigvæk efter krigen modtog min familie mange hadske pamfletter mod ungarere også her i Danmark.

På trods af krigen og udbruddet af etniske konflikter fortsatte kørslen i firmaet, men fra nu af stod firmaet til Wehrmachts tjeneste. Vi skulle arbejde for dem en gang om ugen. Dertil kom et stort skilt, hvorpå der stod: ‘Im Dienst der Wehrmacht’. Det var fantastisk godt! Hvorfor? Med det skilt kunne vi køre til den rumænsk-polske grænse og hente jødiske flygtninge fra Polen. Der var jo ikke nogen, der ville standse en bil, hvorpå der stod Wehrmacht. Flygtningene kom til Bukarest og blev fordelt blandt venner og bekendte. De fleste var jøder, men der var også ikke-jøder.”

Josefs fars familie var i Palæstina ved krigens udbrud. I 1938 rejste Joseph med sine forældre på besøg, og de fik af vide, at de hellere måtte blive. Det ville familien ikke, da de ikke ville forlade Bukarest, huset og firmaet.

Tyskerne rykker ind

På gaden i Bukarest skete der en del ændringer. Over for vores bopæl i *Barascheum*-skolen blev Wehrmacht indkvarteret, hvilket vil sige, at bygningerne blev frataget den jødiske menighed. De soldater, som blev indkvarteret, var meget ældre end almindelige frontsoldater. Josefs nysgerrighed og

tyskfærdigheder gjorde, at han begyndte at opsøge og besøge den nye 'nabo'.

"Jeg kunne tysk, og jeg ville gerne gå hen til dem og snakke med dem. Klasselokaler blev omdannet til sovesale. Jeg kan huske, at en af soldaterne havde et foto af sin familie på natbordet. Han spillede violin, og vi snakkede sammen. Jeg fik citroner og franskbrød af ham. Han vidste udmærket, at jeg var jøde. Over for vognmandsforretningen blev der indkvarteret våbensmede fra en teknisk afdeling under SS. De mennesker havde vi et meget godt forhold til. Ikke alle SS'ere var frivillige og især tekniske afdelinger var tvangsudskrevet folk til at gå i krig. Hermed er der forbundet nogle enestående historier fra min opvækst under krigen i Bukarest. I den tekniske afdeling var der en major og en kaptajn, og de var ingeniører. På det tidspunkt holdt jeg kaniner, og majoren fortalte mig, at han også var kaninavler hjemmefra. Han sagde til mig, at det vil være en god idé, hvis jeg meldte mig til Det Tyske Riges Kaninavler Forening (Kaninchenzuchtverein Drittes Reiches). Jeg meldte mig ind i foreningen, og jeg modtog et månedsskrift med gode råd. Vi havde en fastansat tømrer, og han byggede efter nyeste principper en kaninstald for mig. Vi spiste ikke kaniner, fordi de ikke var kosher, men chauffører og ansatte spiste dem, og vi fik pelsene. Vi havde også angorakaniner. Uden for SS-bygningen sad deres kok ofte og kiggede på mine kaniner. En dag foreslog han, at jeg kunne komme hver dag og hente køkkenaffald til at fodre kaninerne. Det var i deres køkken, at jeg for eksempel så rødkål for første gang. Og en dag fik jeg også rødkål til min mor."

I Josefs ord lyder denne fortælling enestående, sjov og som et kuriosum, der hjælper med at holde det tragiske lidt på afstand. Én af historierne husker Josef som det mest utrolige:

"Der var en ung jødisk mand på 17 år som hed Lehrer, og han blev hentet af min far ved den polske grænse. Han flygtede med otte små børn gennem hele Polen. Det yngste var blot tre år gammel. De

Josef med søsteren i 1933.

blev fordelt i familier. Mine forældre havde kontakt med ham i lang tid efter krigen også i Israel. En dag hentede min far en polsk familie ved navn Landau fra byen Łódź i Polen. Familien bestod af bedsteforældre, en datter, en dreng på fire, en pige på seks og en stor pige på 12 år. I Łódź gemte de sig på loftet i deres strømpefabrik, og nogle af deres polske ansatte havde forsynet dem med mad og toilet, indtil de en dag blev angivet. De ankom til Bukarest i min fars bil med skiltet 'Im Dienst der Wehrmacht' og blev fordelt rundt i byen. Vi fik en lille pige på seks år, som hed Rutti og var meget kvik. En dag begyndte hun at tale om, at hun havde en storesøster på 12 år, og at hun savnede hende meget. Rutti sagde til mine forældre, at de efterhånden måtte have fået meget besvær med hende selv og derfor foreslog hun, at de kunne hente søsteren som kunne passe hende. Rutti fik min mor til at hente storesøsteren, idet man tænkte derhjemme, at så var der én, der kunne passe Rutti. Efter et par dage tog vi også deres lillebror, da pigerne sagde, at han var meget ked af at være alene, nu hvor hans to søstre boede sammen. Vi blev gode legekammerater med lillebroren. En dag gik vi to på gaden og mødte majoren fra SS. Majoren spurgte mig: 'Hast du einen neuen Freund bekommen?' – 'Ja' – svarer jeg. 'Kann er Deutsch?' – spørger han, hvorefter han henvender sig til drengen og spørger: 'Wie heisst du?'. Drengen svarer: 'Eigentlich heisse ich Schachne, aber meine

Mutter sagt, dass ich Stefan sagen soll.' *Hertil svarede majoren: 'Du sollst immer das machen, was deine Mutter sagt' og så gik han videre.*"¹

Det var med den samme majors kollega, at Josef besøgte den lokale biograf, hvor de blandt andre film fik set den gamle *Tarzan, Baron Münchhausens eventyr* lavet af UFA (*Universum Film Aktiengesellschaft*) i forbindelse med produktionsselskabets 25-års jubilæum. Det var også her sammen med majorens kollega, at Josef så filmen *Jud Süß* fra 1940. Da de kom ud fra biografen sagde SS-soldaten: *'Du sollst das nicht glauben, das ist nicht wahr.'*²

Hvad Josef ellers husker fra disse relationer er, at da de rumænske superfascister samlet under organisationen 'Jerngarde' foranstaltede et blodbad på byens jøder og sigøjnere i Bukarest den 21.-23. januar 1941, havde teknikere fra den i deres gade beliggende SS-afdeling arrangeret tankblokader i begge ender af gaden og skød på rumænske nationalister for ikke at lade dem komme ind i den jødiske gade. På denne måde blev familien Salamons og andre jødiske naboers liv reddet. Hvor mange der døde i Bukarest i løbet af de tre dage, ved man ikke helt, men det lykkedes at identificere 240 navne. Josef kan stadig erindre billedet af hængende lig i slagterhaller og løbende blod i den lokale sporvogns skinner. Men en dag mødte det rumænske sikkerhedspoliti op med en familie og sagde, at familien Salamon nu skulle rydde lejligheden på 72 timer. Josef fortæller følgende om denne begivenhed:

"Det var heldigt, at vi havde lastbiler, og at husets ejer hjalp os med at finde et nyt sted. Efter krigen kom vi tilbage. I 1945 kom der så en russisk soldat til det nye sted. Han sagde, at nu skulle vi rydde lejligheden der. "Vi bor her, fordi fascisterne har smidt os ud fra vores lejlighed, er det ikke godt nok?" Vi slap. Men på et tidspunkt under krigen blev min far og min onkel arresteret og ført i lænker til militærdomstolen – fordi de var blevet angivet. De blev idømt dødsstraf, fordi de havde hjulpet mange jødiske flygtninge. Min onkel og min far kom dog fri

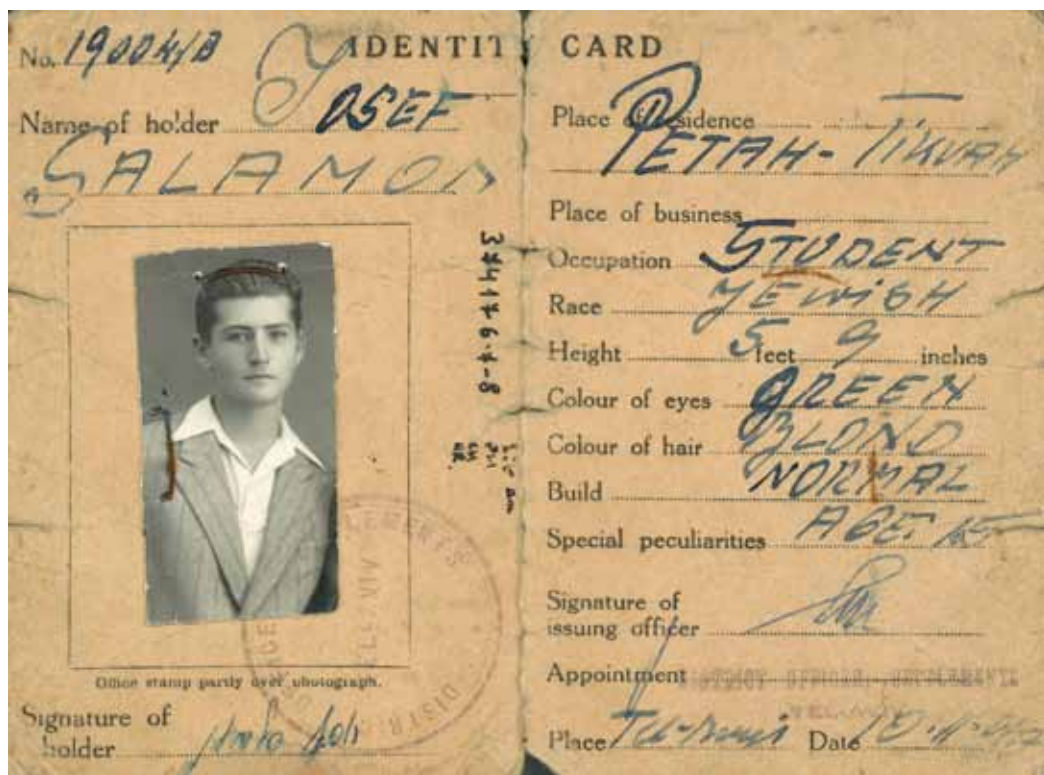
efter et par måneder, fordi den mand, som ejede grunden til Mercur Camionaj, var en sagfører, som havde gode forbindelser. De betalte mange penge for at blive købt fri, men de ville aldrig fortælle, hvor mange penge det var."

Det kommunistiske Rumænien

23. august 1944 kom der budskab om, at Rumænien gik med de Allierede. Soldaterne fra den lokale tekniske afdeling under SS måtte flygte, og de fik hjælp fra lokale jøder. Tyskerne blev forsynet med civilt tøj og blev kørt nordpå til Braşov, hvor der var et stort tysk mindretal, og hvor de kunne gemme sig blandt den lokale befolkning. Denne gang var der ikke længere skiltet *'Im Dienst der Wehrmacht'* på bilerne. Ifølge Josef var det jødernes svar på den hjælp, de fik i løbet af krigens tid. Dagen efter, hvor det lykkedes at køre tyskere nordpå, kom der en masse nyudklædte rumænske partisaner for at erobre SS-kasernen, men der var ingenting tilbage ud over uniformer.

Rumænien blev kommunistisk i 1947. Josef fortæller følgende om den politiske og mentale forandring, som skete efter krigen:

"Anna Paucer var datter af en jøde ved navn Hersh Rabinsson, og hun kom tilbage fra Moskva til Rumænien og blev medlem af regeringen. Hun blev udenrigsminister 1947 og hun var med til at afsætte kongen. Hendes bror var en meget lært mand, og han underviste mig i religion i Bukarest, inden han emigrerede til Israel. Efter krigen gik oberst Stanescu sin vej. Rebecca Segal blev ikke afskediget. Revisoren Scharfstein dukkede op en dag med Rumæniens kommunistiske blad Scântea ('Gnisten', red.) og han sagde til min onkel, at vi nu skulle abonnere på det. Han truede med, at han vil angive os, men han blev sparket hele vejen ud helt til porten. Dagen efter kom der en mand, der præsenterede sig som partisekretær, og sagde, at vi altså skulle abonnere på Scântea. Den mand blev også sparket ud ad porten. En af min mors ungdomsveninder besøgte

Falsk identitetskort udstedt i Petah Tikvah ved ankomsten i 1947.

os mange år efter i Israel. Hun var læge og blev en aktiv kommunist i Rumænien. Da hun besøgte os i Israel, kom hun med to store kufferter fyldt med toiletpapir, da de hørte i Rumænien, at Israel var i krise, og at der manglede toiletpapir.”

Rejsen til Palæstina

”På et tidspunkt besluttede vi os for at flytte til Israel. Min morbror, som levede i Israel, var med til at organisere Aliyah til Palæstina dengang. Han var også den første, der organiserede et flykursus for jødiske piloter i Tjekkiet. Han organiserede også unge jøder, som skulle lære at bruge våben. Kun få jøder fik såkaldte ‘blå dokumenter’, som var indrejsetilladelser til Palæstina. Briterne gav officielle tilladelser til jøder, men det var ikke alle, som kunne få dem. Folk fra min onkels bekendtskabskreds lavede falske papirer, som hjalp jøder med at flygte til Israel.

Der manglede stempler fra det engelske konsulat, og jeg kravlede ind på det engelske konsulat en nat og stjal stemplerne. De nåede at lave kopier, og inden det blev morgen, fik jeg leveret stemplerne tilbage. Vi fik sådan en tilladelse til Palæstina. Man sejlede fra Bukarest på en uge. Vi kom til Haifa i 1947, og vi blev hentet med det samme. Papirerne blev også taget fra os med det samme. En af englænderne havde opdaget, at papirerne var falske, og vi kom til Petah Tikva. Jeg har stadig et falsk identitetskort, som jeg fik i Petah Tikva. Nogle fra immigrationsafdelingen havde forfalsket kortet for os 10. november 1947. Vi havde lidt penge, og vi havde lidt familie i Palæstina. Onkel Julius og moster Bella fulgte naturligvis efter os i 1950. Den rumænske stat overtog Mercur Camionaj og omdannede det til et kooperativ i 1947. Ifølge onkel Julius var det allerede i 1950 ikke længere til at holde ud, og derfor besluttede de sig også for at forlade Rumænien.”

Mors familie i Cluj

"De fleste fra min mors familie kom i ghettoen i Cluj i Transsylvanien. Tyskerne forlangte, at de skulle deporteres på en bestemt dato i maj 1944. Ungarerne fremskyndte tidspunktet med en uge, så at folk ikke kunne nå at flygte. Min morfar, min mormor, søskende, børn og børnebørn blev deporteret til Auschwitz. Der kom kun tre kusiner og en moster tilbage fra lejren. Ca. 50 familiemedlemmer døde. En del af min mors familie, i lighed med mange andre jøder i Transsylvanien, var meget religiøse. En del af dem ville rejse til Eretz Israel, men rabbinerne med rabbineren fra Wishnitz, som ledede Agudat Israel i spidsen, var indædte anti-zionister og truede familien med Herem, det vil sige, ekskommunikation, hvis de rejste (altså inden Messiah kommer...). Udelukkelsen fra menigheden ville have været en katastrofe for det jødiske samfund og for hele familien. Derfor besluttede de sig for at blive i Cluj, og de fleste omkom i Auschwitz. Men da Holocaust kom, reddede rabbinerne i Cluj

sig selv i stedet for at følge deres menigheder. Det var Wischnitzer Rebbe, der en dag dukkede op som flygtning i Bukarest og fik hjælp til at komme til Palæstina."

Når Josef bliver spurgt, hvordan Rumænien er, så svarer han, at Rumænien er et meget smukt land. Man kan næsten ikke forvente andet svar, når man læser hans barndomserindringer fra Bukarest. På den anden side kan man heller ikke forvente mere end dette beskedne svar. Et svar som på sin vis efterlader et tomrum, og som intet siger om den udvikling, landet har været gennem siden krigen eller om Rumænien af i dag. Et barndommens land, som Josef ikke har besøgt siden sin afrejse til Israel i 1947.

NOTER

¹"Har du fået en ny ven?", "Ja", "Kan han tysk", "Hvad hedder du?", "Egentlig hedder jeg Schachner, men min mor siger, at jeg skal sige Stefan."

"Du skal altid gøre, hvad din mor siger."

²"Du skal ikke tro på det, det er ikke sandt."

Jyske heste i bronze. Skive 1947.

Adam Saks

En af de mest succesfulde danske kunstnere i disse år er maleren Adam Saks, der er bosat i Berlin. Han har haft separatudstillinger på gallerier og museer i Europa, senest i Helsinki i Finland, hvor flere af hans værker blev købt af udenlandske samlere og museer, deriblandt *Kiasma* – Finlands svar på *Louisiana*. Rambam har taget en snak med kunstneren og viser i dette nummer en række af hans malerier.

Af Bent Blüdnikow

Adam Saks er opvokset i København og blev student fra Øregårds Gymnasium.

Efter sin *bar mitzvah* søgte han selv senere at få udvidet sin jødiske viden og gik til hebraisk undervisning hos Bent Lexner. Han betragter sig som en selvfølgelig del af den jødiske menighed i København.

Han gik på det *Kongelige Danske Kunstakademi* i København fra 1993 til 1999, hvor de såkaldte Unge Vilde havde indtaget professorbastionerne på akademiet. Det var en frugtbar tid, og undervisningen var teoretisk anlagt med vægt på tidens herskende kunstteorier.

Adam havde under sin uddannelse været et år i Berlin, som i de seneste årtier har været et mekka for moderne kunst, og det var også der, han søgte hen efter tiden i København. Uden mange penge på lommen drog han til den tyske hovedstad. Man har talt om en mørk Berliner-stil, men Adam Saks ser ikke sig selv som en del af nogen kunstbevægelse eller -mode. Han vedkender sig gerne en beundring

for pop-art kunstnere som Andy Warhol, selv om det måske ikke er popkunstens særtræk, man bemærker som det første i Saks' egne værker, der spænder over maleri, grafik og akvareller, nogle af dem i fem meters længde – som man bl.a. kunne se på hans separatudstilling *Visual Voodoo* på AROs. Saks nævner også Malcolm Morley som et forbillede, en amerikansk kunstner, der malede i en ekstrem realistisk stil. Adam Saks overlader til beskueren at afgøre, om der er et budskab af politisk, ideologisk eller moralsk art i malerierne. Han videregiver følelser, som han udtrykker det. Det kan være af ensomhed, vrede og aggression, siger han, og får det alligevel til at lyde lidt *Noir Berlin*.

Hans malerier er ikke simple og har mange lag af symbolik og figurer, som man kan hente frem, når man kigger intenst på værkerne. Hans torsoer af mandekroppe har maskuline symboler som Jernkorset og ærestegn. På spørgsmålet, om det er et nazistisk tema at bringe Jernkorset ind, siger Adam Saks, at man selvfølgelig kan lægge i det, hvad man vil, men at Jernkorset var en gammel preussisk æresbevisning fra før nazismen, og at mange

jøder i øvrigt fik det under Første Verdenskrig. Torsoerne er inspireret af rigtige tatoveringer, og der er også romantiske temaer på kroppene, som f.eks. et skøjtende par, der ser forelskede ud. Kigger man nøje efter, ser man bogstaver som skjulte ledetråde, der måske formidler en følelse eller en stemning.

En torso har en sommerfugl påmalet, der også var det symbol, som de franske straffefanger havde tatoveret på halsen. Er det en henvisning til disse ulykkelige fanger eller måske til Dreyfus' skæbne på Djævleøen?

Der er mørke i Adam Saks' malerier, men der er også erotik, skønhed og humor. Et billede i billedet så at sige, som f.eks. et tæt omslynget par eller en pjerrot, der kigger frem over en brystvorte. Saks er interesseret i tidlige tatoveringer, der for ham har et oprindeligt og uspoleret udtryk over sig, især dem der er fremstillet under primitive forhold og med enkle midler.

En fransk Marie i revolutionære gevandter er en gennemgående figur, og frem toner også løver og elefanter. Det er en rig billedverden.

En helt anden serie er blomsterbilleder. Ser man nøje efter, vil man opdage, at blomsterne er valmueblomster, som man fremstiller opium af. Forvilder man sig dybere ind i valmueverdenen, opdager man menneskelige kroppe og symboler. Orientaliske figurer toner frem blandt valmuernes blade. Tilsyneladende er det blot blomsterbilleder, men det menneskelige forfald og naturens farlighed lurker under blomsteroverfladen.

Rambam er stolt af at kunne indbyde læserne til at gå på vandring i Adam Saks' fantastiske billedverden.

Se og læs mere om Adam Saks på hans hjemmeside:
www.adamsaks.com

Fairy

Olie og akryl på lærred – 200 x 150 cm. Courtesy Galerie Forsblom. 2012.

Adam Saks

Lacertilia

Olie og akryl på lærred – 200 x 240 cm. Courtesy Galerie Forsblom. 2012

Panorama

Olie og akryl på lærred – 200 x 240 cm. Courtesy Galerie Forsblom. 2012

Torso

Akvarel på papir – 70 x 50 cm. 2010.

Adam Saks

Duo

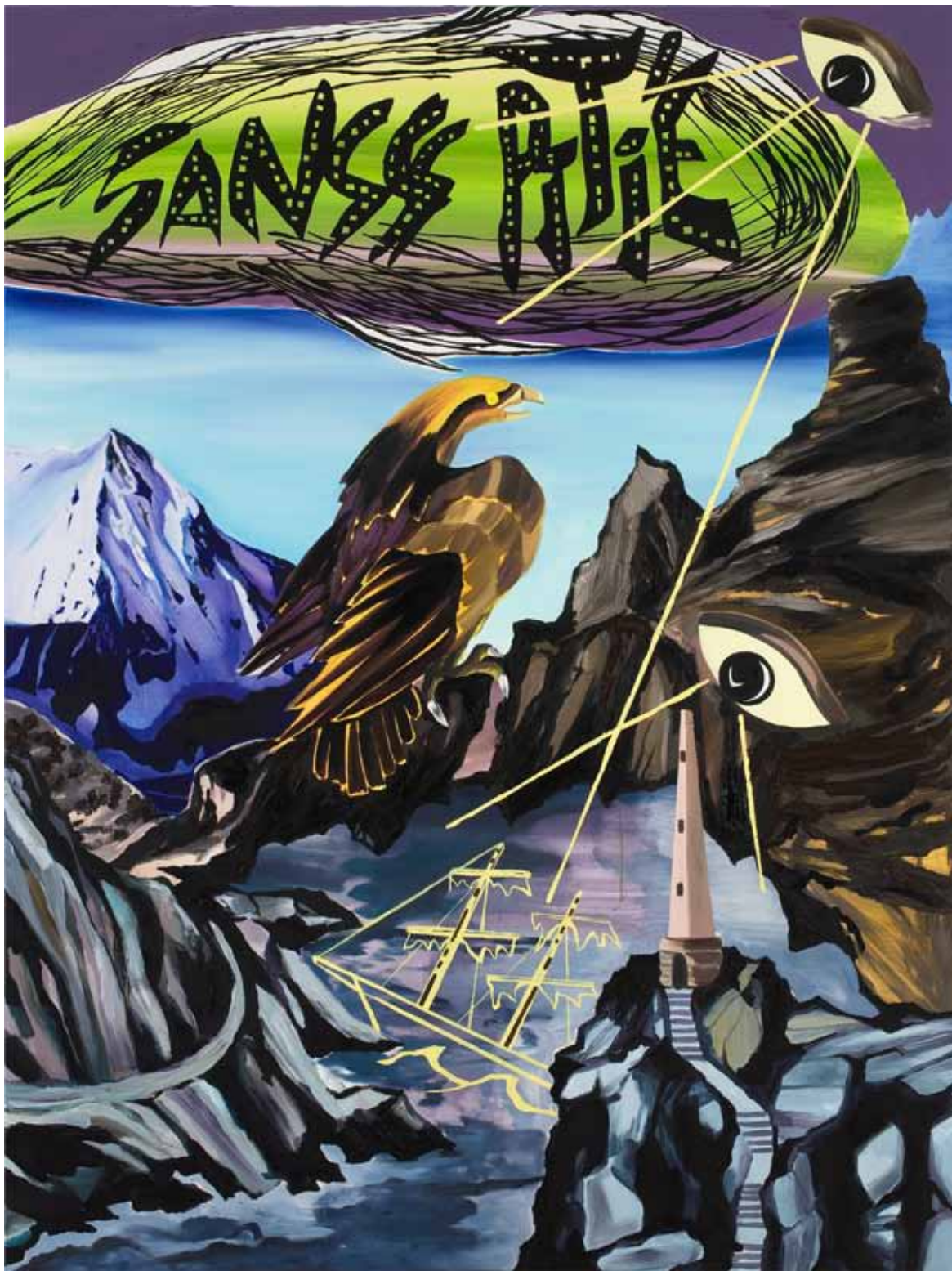
Akvarel på papir – 70 x 50 cm. 2010.

Adam Saks

Who Dares Wins
Olie på lærred – 240 x 200 cm. 2008.

Adam Saks

Sans Pitié

Olie på lærred – 200 x 150 cm. Courtesy Galerie Forsblom / Zabłudowicz Collection, London. 2008.

Adam Saks

Lilith of John Collier. 1892.
Southport Atkinson Art Gallery.

Lilith – dæmon eller gudinde

Lilith

– dæmon eller gudinde?

Lilith er en karakter fra jødisk mytologi, som har fået skyld for mange ting. Hun er en dæmon, som dræber spædbørn. Hun forfører sovende mænd og stjæler deres sæd. Hun er slangen i Eden. Nu er billedet af Lilith imidlertid under forandring, og Lilith bliver stillet forrest i jødiske feministers kamp for at skabe en ny jødedom, hvor de kan føle sig inkluderede.

Af Christina K. Emiliussen

Den dæmoniske Lilith, som kendes fra blandt andet *Ben Siras Alfabet*, fungerer som en rød tråd, der i dag giver feministiske jøder en fælles platform, hvor de kan argumentere og arbejde for en bevægelse væk fra det, de ser som en patriarkalsk defineret jødedom. Tre feministiske jødiske teologer, Judith Plaskow, Savina Teubal og Haviva Ner-David, har rekonstrueret – det vil sige gendigtet – Lilith-myten i et positivt lys og giver på den måde udtryk for deres ideologiske og religiøse identitet. Det er nødvendigt for de tre teologer at fortolke jødisk materiale, idet de vil reformere jødedommen indefra. Da Lilith-figuren tidligere har repræsenteret et trusselsbillede for oprørske kvinder, der ikke ville underlægge sig mænd, virker det oplagt at rekonstruere netop denne figurs betydning, så hun i stedet fremstår som en feministisk rollemodel. Lilith bliver dermed et redskab i forhold til deres identitet.

De tre teologer stræber ikke efter at nedbryde deres religion; de identificerer sig alle som jøder, og deres rekonstruktion sker inden for en jødisk kontekst. I stedet er deres formål aktivt at arbejde for en reformation af jødedommen, så den giver plads til dem, ikke blot i kraft af at de er jøder og kvinder, men

også i kraft af at de er feminister. De peger alle på, at jødedommen tidligere har undergået forandringer og dermed tilpasset sig samfundet, og det er teologernes håb, at deres rekonstruerede billede af Lilith kan påvirke andre jøder og forme en ny – mindre patriarkalsk – jødedom.

Lilith

– fra skræmmebillede til rollemodel

Lilith er en figur, der bedst er kendt fra den middelalderlige *midrash*, det vil sige en tekstlig udlægning, som både kan uddybe, videreudvikle og forklare tekststeder i bl.a. *Tanakh*, den jødiske bibel. Den middelalderlige *midrash* er *Ben Siras Alfabet*, og denne version af Lilith-myten ligger til grund for mange senere bearbejdnings og rekonstruktioner af historien om Lilith.

Ben Siras Alfabet beskriver den lærde Ben Siras ophold hos den babylonske konge Nebukadnezar. Her afkræver Nebukadnezar Ben Sira svar på en række spørgsmål, mens Ben Sira belærer Nebukadnezar om den jødiske religion og dens gud. Ben Sira præsenterer det traditionelle billede af Lilith: Lilith var

Adams første kone, der ikke ville ligge nederst, når de skulle have sex. For ikke at skulle underlægge sig flygtede hun til Det Røde Hav. På Adams opfordring sender Gud tre engle ud efter Lilith, men hun vil ikke tilbage til sin mand. I stedet fortæller hun englene, at hun er skabt for at svække spædbørn; de første otte dage fra en drengs fødsel og de første tolv dage for piger er børn i hendes magt. Dog lover Lilith englene, at hun ikke vil røre de børn, der er beskyttet af en amulet med de tre engles navne. Til gengæld skal de love hende, at hun må få sin frihed. Derfor har man en amulet til beskyttelse af spædbørn mod Lilith.

Når jeg her og fremover nævner "Lilith-figuren", er det for at understrege, at Lilith ikke blot er en mytisk (bi)figur, men er ophøjet til at være et stærkt ideologisk ladet symbol inden for den jødiske feminisme.

Lilith bliver anset for oprindeligt at have været en sumerisk dæmon, der blev beskrevet som vampyr eller succubus, det vil sige en dæmon, der har samleje med sovende mænd for at stjæle deres sæd. Dog optræder Lilith med sandsynlighed som en gudinde på et babylonsk relief fra knap 2000 f.v.t. I *Tanakh* nævnes Lilith kun en enkelt gang og på en sådan måde, at det må forventes, at læseren har forhåndskendskab til hende. Under beskrivelsen i Esajas Bog af gudens hævn og ødelæggelse af Edom står der:

*Ørkendyr mødes med hyæner,
Bukketrolden træffer sine slægtninge;
Der slår Lilith sig til ro
Og finder sig en hvileplads.¹*

Lilith er her knyttet til ørkenen, men ellers er der ingen informationer at hente om hende.

Talmud indeholder mere information om Lilith end *Tanakh*. Lilith beskrives som lig en kerub i udseende: menneske-skikkelse med langt hår og vinger. Desuden sammenlignes en kvinde, der tager initiativ til seksuelt samvær med sin mand, med Lilith.²

Disse oplysninger udbygges yderligere i *Ben Siras Alfabet*, som udlægger *Genesis* 1-2, hvor der er to skabelsesberetninger: En, hvor mandens og kvindens skabelse nævnes samtidig, og en, hvor kvinden skabes af mandens ribben. Det har åbnet for en fortolkning, som indebærer skabelsen af to forskellige kvinder og deres historier. Udlægningen i *Ben Siras Alfabet* bygger med stor sandsynlighed på allerede eksisterende legender om Lilith. Lilith spiller desuden en betydelig rolle i *kabbalah*, hvor hendes historie er udviklet yderligere.

Der er bred enighed blandt en række jødiske feminister om, at det er mænd, som har domineret formidlingen af Lilith-myten op til moderne tid. Ifølge disse jødiske feminister har fremstillingen af Lilith derfor afspejlet mandens frygt for den utæmmede kvinde, som ikke underkaster sig hans kontrol og fratager ham muligheden for en arving eller frister ham seksuelt. Hun virker på samme tid farlig og dragende.³ For de jødiske feminister har Lilith dermed personificeret en negativ rollemodel for kvinder og samtidig farvet mænds syn på kvinder generelt i en negativ retning. Lilith får derfor status af magtmiddel, som skal kontrollere den gifte, jødiske kvinde og få hende til at efterleve samfundets krav til god opførsel.

De jødiske feminister synes at være enige om, at Lilith på grund af sin modvilje til at underlægge sig Adams, mandens, dominans er blevet dæmoniseret. Dette implicerer, at Lilith oprindeligt ikke var en dæmon, og at man derfor kan finde tilbage til en mere autentisk fremstilling af Lilith. Dette er en holdning, enkelte af de jødiske feminister eksplicit giver udtryk for.⁴

Flere jødiske feminister arbejder for og med at give Lilith en ny status som positiv rollemodel. Her er der en udpræget bevidsthed om, at den nye Lilith-figur afspejler identiteten og/eller moralen hos den, der har rekonstrueret hende. Tydeligst bliver det sagt af de tre jødiske feminister Henny Wenkart, Lilly Rivlin og Enid Dame, der i antologien *Which Lilith?* skriver: "*I vores tekster omformer vi imid-*

*lertid historien, så den tjener vores egne behov*⁵. Forstået på den måde, at historien omfortolkes, så den tjener en feministisk dagsorden.

I dag bliver Lilith-figuren blandt andet brugt som rollemodel af både jødiske og ikke-jødiske feminister. Nogle af de feministiske jøder argumenterer for, at mange moderne jøder identificerer sig med Lilith, og at hun i dag fungerer som (feministisk) symbol på uafhængighed og selvbestemmelse. Enkelte sammenligner ligefrem Liliths status som en oprørsik udstødt, der holder fast i sin identitet med det jødiske folk.⁶

Søstersolidaritet

Judith Plaskow (1947-) er en af de feministiske jødiske teologer, der har rekonstrueret Lilith-figuren. Hun er amerikansk teolog og professor i religionsvidenskab. Plaskow er født i en ashkenazisk familie og har en reform-jødisk baggrund. I løbet af de sidste 40 år har hun været medlem af flere akademiske feministiske grupperinger.

I 1972 skrev Plaskow *The Coming of Lilith* som metafor for en feministisk erfaring og en indirekte respons til den rabbiniske *midrash Ben Siras Alfabet*. Værket *The Coming of Lilith* er blevet tolket som en ny midrash, og Plaskow medgiver, at teksten kan læses som en *midrash* over en *midrash*.⁷

I *The Coming of Lilith* er Lilith ikke barnemorder, som hun var det i *Ben Siras Alfabet*. Hos Plaskow optræder Lilith som metafor for, at den hidtidige – patriarkalske – jødedom har dæmoniseret selvstændige kvinder af frygt. Den rekonstruerede myte lægger i stedet vægt på, at samarbejde mellem kvinder er ønskværdigt og har potentiale til at skabe feministiske forandringer i samfundet såvel som i jødedommen. I teksten formidles det, at jødedommen stadig er og skal være tilknyttet samme guddom. Men de reformer, Plaskow er fortalende for, kræver arbejde, og frygten for kvinder, der står sammen, skal bekæmpes. Fremstillingen af Lilith er altså vendt fra negativt skræmmebillede til positiv, søstersoli-

darisk rollemodel i denne rekonstruktion, selv om elementer, som kendes fra *Ben Siras* Lilith-myte, er bibeholdt – muligvis for genkendelsesværdien.

På trods af tiltag, der inkluderer kvinder i det religiøse liv, fastholder og reproducerer kvinder stadig en mandsdomineret religion, hvori kvinder er tildelt en sekundær rolle ifølge Plaskow.⁸ Dette er altså et argument for, at jødedommen skulle have behov for at undergå en feministisk reform, der i større grad inkluderer både mænd og kvinder.

Jødedommen kan af nogle opfattes som en statisk institution repræsenteret af elitens mainstream rabbiniske jødedom, men der findes andre udlægninger af jødedommen. Den rabbiniske jødedom adskiller sig markant fra den tidligere jødedom, der var en tempelreligion med tilhørende ofringer. Den rabbiniske jødedom er derfor et eksempel på, at jødedommen er blevet reformeret og har tilpasset sig sin samtid. Plaskow mener, at det er det, at feminister eksplicit foreslår ændringer af jødisk praksis, der akkumulerer modstand.⁹ Plaskow er altså bevidst om religionens dynamiske form, og hvordan hun ønsker at påvirke og udforme jødedommen. Fordi jødedommen tidligere har undergået forandringer, er vejen for Plaskow banet for en feministisk jødedom. Dermed er det i Plaskows optik ikke umuligt at forene en jødisk og en feministisk identitet, selv om de to er blevet anset for at være uforenelige. Plaskow selv giver utvetydigt udtryk for, at begge elementer, jødedom og feminisme, er en integreret del af hendes identitet: ”Jeg er en jødisk feminist og en feministisk jøde i hvert øjeblik af mit liv”¹⁰. Hun savner en jødedom, der kan rumme begge elementer. At Plaskow ønsker en reformering af jødedommen og en inkludering af kvinder, betyder dog ikke, at hun ønsker, at mænd skal ekskluderes fra indflydelse på en ny jødedom.¹¹ Hun giver blot udtryk for, at hun føler, at hun lige så vel som andre har retten til at definere jødedommen, og hun vil ikke overlade det til andre (mænd) at definere den for hende. Dette implicerer, at hendes rekonstruerede Lilith-myte bør besidde lige så stor autoritet som *Ben Siras Alfabet*.

Plaskow afspejler tanken blandt flere af især 1970ernes feminister om et fælles bånd kvinder imellem, når hun argumenterer for vigtigheden af søsterlig solidaritet. Søstersolidaritet er for Plaskow midlet til en feministisk reform af jødedommen. Denne præference for søsterskab udtrykker Plaskow også, når hun fortæller om sit formål med at rekonstruere Lilith-myten. Hun ville skabe en myte og *midrash*, som gav udtryk for søsterskab samt oplevelserne og erfaringerne for den feministiske, teologiske gruppe, hun var i, da hun skrev myten.¹² Dette skulle gøres ved at bruge gammelt myte-materiale, som allerede var tillagt betydning, for dermed at kunne forme en ny tradition ud fra en gammel ramme.¹³ Plaskow beskriver ligeledes, at hun har taget et bevidst valg om, hvilke elementer fra den tidligere version af Lilith-myten hun ville videreføre, og hvilke hun ville ændre for at kommunikere sin egen ideologi.¹⁴ Dermed giver Plaskow udtryk for en fuld bevidsthed om, hvordan og hvorfor hun benytter og genbruger den tidligere Lilith-myte.

Fra dæmon til gudinde

Den anden jødiske feministiske teolog er Savina Teubal (1926-2005). Hun var tilknyttet *Southern California University* og havde en ph.d. i studier i oldtidens Nærøsten. Hun voksede op i Argentina i et mandsdomineret syrisk-jødisk samfund, som hun forlod efter en skilsmisse til fordel for demonstrationer for kvinders rettigheder og studier i USA. Teubal har grundlagt et ritual for kvinders overgang til alderdommen og har beskæftiget sig med kvinder i de bibelske fortællinger samt rekonstrueret disse kvinders rolle og status ud fra et feministisk synspunkt.

Teubal har skrevet teksten *The Story of Lilith and Hawwah*. Teksten er trykt i antologien *Which Lilith?*, som er en samling af essays, der alle forholder sig til Lilith. *The Story of Lilith and Hawwah* har ligheder med *Genesis* 1-2, som *Ben Siras Alfabet* refererer til. Lilith er dog her konstrueret som mere

Lilith og Eva. Elisabeth Moss, 2004.

end både en dæmon og en kvinde. Hun er en skabende, transcendent skikkelse, som udfordrer den mandlige guds intentioner. Liliths status ændres dermed helt i forhold til *Ben Siras Alfabet* og lignende, tidligere fremstillinger af Lilith. Hendes identitet defineres ikke primært i mod- og/eller samspil med Adam og Gud, men hun er en selvstændig, handlingsparat og fremsynet figur i egen ret. Liliths funktion er desuden at bringe kundskab og evnen til at tage stilling i en patriarkalsk orden. På den måde anvender dette narrativ både et nyt og moderne perspektiv på Lilith, mens det knytter an til traditioner omkring Lilith-figuren.

Teubal står for den mest radikale omskrivning af Lilith-myten. At Lilith her er skaberen af jorden og menneskene, implicerer, at skabelsen i *Genesis* må være en falsk formidling af skabelsen i mandens og den mandlige guds favør, hvis narrativet fortsat skal forstås i en jødisk kontekst. En sådan læsning vil betyde, at der kan stilles spørgsmål ved, om de traditionelle jødiske tekster skal tages for pålydende,

eller om man i stedet skal læse dem med det forbehold, at de er skrevet af og for mænd. En sådan læsning stemmer overens med Teubals ideologiske projekt.

At Lilith hos Teubal både fremstilles som en kvindelig, bevinget figur og som en slange, kan forstås som en reference til, at Lilith tidligere er blevet afbildet som slangen, der frister Eva. Her er fristelsen blot fortolket som en positiv begivenhed, der snarere skal fortolkes som et tilbud om oplysning og frihed. Hertil kommer, at (menstruations)blod vendes fra at være noget, der traditionelt er opfattet som urent til at være en positiv, livsbekræftende begivenhed. Desuden henvises der til det tidligere nævnte udsnit af *Esajas' Bog*,¹⁵ der indeholder den eneste reference til Lilith i Tanakh. Hertil kommer de etymologiske kommentarer, der alle henviser til Genesis og udfordrer dens autoritative status. Teubals etymologiske kommentarer antyder, at der her er tale om en akademisk bearbejdning af et kilde-materiale, *Genesis*, hvormed narrativet kan fremstå som en *midrash*. Disse kommentarer kan have til formål at øge narrativets troværdighed som beretning om, hvilke hændelser der fandt sted i den mytiske situation.

Lilith udfordrer hos Teubal den patriarkalske orden og den mandlige gud, men hun er fuldt kompetent til dette, og hun sikrer sig, at menneskene har kundskab til at rationalisere på egen hånd frem for ureflekterende at følge Guds bud. Hos Teubal er Liliths funktion altså at bringe kundskab og evne til at tage stilling til patriarkatet.

Teubal har modsat Plaskow ikke udtalt sig om sin rekonstruktion af Lilith-myten, men hun har udgivet værker, hvori hun rekonstruerer betydningen af blandt andet de bibelske figurer Sara og Hagar fra *Genesis'* fortælling om Abraham. For Teubal har en væsentlig faktor for hendes rekonstruktioner af Sara og Hagar været, at hun selv har følt, at hun er blevet nægtet en kvindelig rollemodel i Tanakh. Derfor

Lady Lilith af Dante Gabriel Rossetti. Fra 1867.

har hun set det som sin mission at bringe kvindelige rollemodeller herfra frem i lyset.¹⁶

I et bredere perspektiv kritiserer Teubal den tendens, hun har set, til at kvinder både i og uden for *Genesis*, som ikke levede op til det ophøjede kvindeideal som gift og mor, blev beskrevet som horer eller simpelthen ignoreret. En sådan beskrivelse implicerer, at kvindens funktion reduceres til at give seksuelle ydelser, i dette tilfælde til patriarkerne, og hun bliver afhængig af enten en mand eller, i den barnløse Saras tilfælde, en mandlig gud, som kan validere hendes status og give hende et barn.¹⁷ Det er denne fremstilling af kvinder, Teubal gør op med, når hun i sine studier omskriver især Saras og Hagar's funktion, så de ikke længere blot er modtagere af sæd som hustru og slave/konkubine, men i stedet bliver tildelt en vis status i egen kraft. Det fremhæves, at disse to kvinder er stammødre til hver sin verdensreligion, jødedommen og islam.¹⁸

Myten bliver for Teubal et middel til at nå sit mål og genindskrive kvindelige rollemodeller i jødedommen. For Teubal kan myter have en regulerende effekt, og tolkningen af dem formidles som kulturel sandhed. Det er på baggrund af dette syn på myter, at hun kritiserer, at jødedommens religiøse ledere tøver med at videregive forskeres fund, hvilket sandsynligvis inkluderer hendes egne resultater. For Teubal kan sådanne nye fund påvise kvinders rolle i et tidligere samfund. Ved ikke at videregive fundene fastholder de religiøse ledere mænds fordelagtige status i befolkningen.¹⁹

På baggrund af disse oplysninger om Teubal fremstår Lilith som et middel, hvormed kvinder i jødedommen kan fremskrives i et nyt lys gennem en kritisk, akademisk præget behandling af og genfortolkning af de traditionelle rabbiniske tekster.

En (u)ortodoks rabbiner

Den tredje og sidste jødiske feministiske teolog, som her skal nævnes, er Haviva Ner-David (1969-) fra Jerusalem – en kvinde, der både er rabbiner, lærer, forfatter og aktivist. Hun har en ph.d. i *Talmud* og er fortaler for emner som ligestilling, jura samt ægteskabet og feminisme. Desuden har hun grundlagt *Kol Kallah V'Kol Hattan: The Center for Modern Jewish Marriage*.

Ner David har skrevet narrativet *Cooking a Kid in Its Mother's Milk*, der – som *The Story of Lilith and Hawwah* – er fra antologien *Which Lilith?* Som Plaskows *The Coming of Lilith* forholder *Cooking a Kid in Its Mother's Milk* sig direkte til den traditionelle fremstilling af Lilith kendt fra *Ben Siras Alfabet* og gør op med denne. Her fortælles det eksplicit, at det patriarkalske samfund har dæmoniseret Lilith. Dette narrativ tegner et tydeligt billede af, at Lilith i feminismen er et symbol på, at kvinder har været behandlet uretfærdigt, mens den patriarkalske jødedom har forsøgt at kontrollere kvinder og deres opførsel gennem fremstillingen af Lilith. Samtidig formidler narrativet en traditions-

Populærkulturel afbildning af Lilith.

bunden, feminisme-kritisk indstilling over for en moderne livsstil, der forener det feministiske med det religiøse på en utraditionel måde.

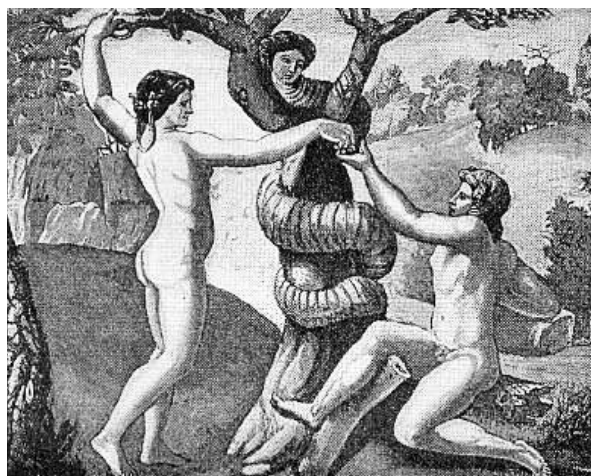
Narrativet dækker over både en fortidig, nutidig og fremtidig udformning af jødedommen og plæderer for forståelse generationerne imellem. Dette er illustreret gennem hovedpersonen Shoshana, Shoshanas mor og Shoshanas nyfødte datter, Lilit (uden h). Lilith-figuren er her en ramme for forhandling og forandring af de kvindelige karakterer. Lilith skal ikke længere behandles som en udstødt, men skal derimod omfavnes. Metaforisk kan narrativet ses som et ønske om, hvilken retning jødedommen skal bevæge sig i. Den ældre mor og de holdninger, hendes karakter tilskrives, forkastes ikke som forkerte af Shoshana, der dog erkender, at morens indfaldsvinkel ikke er den rigtige for hende. Shoshana er mindre konventionel og forholder sig kritisk til de religiøse tekster. Det giver hende en ikke-traditionel opfattelse af jødedommen og dens elementer, som hun prøver at formidle til sin mor og samtidig ønsker at videregive til sin lille datter, der repræsenterer en ny generation og dermed nye muligheder. Den ældre udlægning af jødedommen er altså forenelig med den nye, feministiske udlægning, men det kræver viljen hertil fra begge parter. Det illustreres af, at Shoshana og hendes mor først lærer at komme overens, da de begge arbejder for en forståelse af hinanden. I og med at datteren Lilit kun er et spædbarn, er hun ikke præget af hverken

gamle konventioner eller nye reformer, så ingen kan endnu vide, hvordan fremtiden ser ud.

I *Cooking a Kid in Its Mother's Milk* er Lilith ikke en trussel mod spædbørn som i *Ben Siras Alfabet*, og amuletterne, der skal beskytte mod Lilith, er derfor ikke nødvendige. I stedet kan det, at Shoshana giver en variation af navnet Lilith, Lilit, til sit spædbarn, tolkes som Shoshanas – eventuelt beskyttende – gave til sit barn. Her er altså tale om endnu et eksempel på, at Liliths betydning rekonstrueres, men at elementer fra den tidligere *midrash* og myte bibeholdes. Narrativet forholder sig direkte til *Ben Siras Alfabet* i sin henvisning til, hvordan Lilith tidligere er blevet fremstillet i *aggadah*, som er fortælle- eller legendestoffet af den rabbiniske tradition i for eksempel *Talmud* og *midrash*. Hermed er Lilith i dette narrativ ikke et søstersolidarisk symbol som hos Plaskow, men en ramme for forhandling og forandring af de kvindelige karakterers forhold.

Ner-David arbejder som Plaskow og Teubal på at reformere jødedommen efter sin feministiske overbevisning. Som Teubal har hun ikke udtalt sig eksplicit om sin Lilith-rekonstruktion, men hun har udtalt sig generelt om sin religiøse og ideologiske overbevisning. Ner-David kan klassificeres som reform-ortodoks og udtaler sig utvetydigt om sit projekt med at forene sin religiøse og sin ideologiske identitet, som det kan ses hos Shoshana i Ner-Davids rekonstruerede Lilith-myte. Hun forsøger at forene sin kærlighed til traditioner og sin ortodokse tro med sin feministiske ideologi, selv om det kan være svært. Et af brydningsfelterne er, når hun ønsker at bære *tefillin* og kysse *tzitzit*, blandt andet når hun beder ved Grædemuren med *Women of the Wall*,²⁰ men af de ultra-ortodokse bliver frataget muligheden.

Foreningen af kærligheden til sin tro og troens traditioner med sin feministiske overbevisning kan eksempelvis ses af, at Ner-David i 2006 blev ordineret som rabbiner, men ikke samtidig modtog titlen rabbiner fra den ordinerende ortodokse rabbiner Aryeh

Lilith som slangen i Edens Have, sammen med Adam og Eva. Kunstner ukendt.

Strikovskiy, da kvindelige rabbinere ikke anerkendes i den ortodokse jødedom. Hertil var Ner-Davids svar, at det for hende var nok i sig selv at modtage ordinationen, og at hendes menighed har givet hende titlen rabbiner. I stedet for at kalde sig ortodoks rabbiner, kalder hun sig jødisk rabbiner, så hun kan være rabbiner for hele det jødiske folk.²¹

Som Plaskow og Teubal er Ner-David fortæller for en forening af jødedommen og feminismen. I Ner-Davids optik er verden et sted, der ændrer sig, og derfor er jødedommen også nødt til at forandre sig. Ner-David mener selv, at hun repræsenterer en ny tendens, hvor jøder ikke ønsker bare at passe ind, men vil hjælpes til at finde en ny vej til deres gud blandt andet gennem nye udlægninger og genfortolkninger af tekster og ritualer. Det er af denne grund vigtigt for Ner-David, at også kvinder ordineres og virker som rabbinere, så de kan være med til at udforme en ny fortolkning af jødedommen, som for hende hidtil har været defineret af mænd.²²

Altså placerer hun sig som de to andre teologer i den jødisk-feministiske gruppe, der kritiserer jødedommen for at være patriarkalsk defineret. En løsning er, at jødiske kvinder viser, at de kan bringe et nyt perspektiv ved at være sig selv og ikke forsøge

at behage eller vise, at de kan være ligesom mænd, hvilket ifølge Ner-David blot vil bibeholde de patriarkalske normer, som hun prøver at frigøre jødedommen fra.²³

Foreningen af religion og ideologi kan desuden ses i forhold til brugen af ritualer. Ner-David har skabt nye ritualer tilpasset det moderne samfund, hvor hun har følt, at de manglede. Eksempelvis har hun udformet et ritual for ufrivillig abort. Hun har desuden fokuseret på kvinders rituelle urenhed, *tumah*, i forbindelse med menstruation og fødsel. Et andet rituelt eksempel, som Ner-David har udviklet som alternativ til den israelske, ultra-ortodokse ægteskabslovgivning, er et vielsesritual, der ligestiller begge parter juridisk i tilfælde af skilsmisse.

Israels ultra-ortodokse plæderer i Ner-Davids optik generelt for et kønsopdelt samfund og chikanerer kvinder, der ikke efterlever deres normer.²⁴ Et element af denne kønsopdeling ses i de ultra-ortodokses reaktioner på *Women of the Wall*. Når gruppens medlemmer har forsøgt at bede ved Grædemuren, er de blevet chikaneret eller angrebet af både mandlige og kvindelige ultra-ortodokse. For Ner-David er det en fratagelse af muligheden for som samfundsborger at bede, som personen ønsker ved et offentligt, religiøst sted.²⁵ Som Ner-David ser det, anser de ultra-ortodokse jøder kvinder, der ikke er stille og ydmyge, for at være ”rebelske, provokerende og endda farlige”²⁶. Der er her en tydelig parallel til Lilith, som traditionelt er blevet beskrevet som netop rebelsk, provokerende og farlig. Ner-David ønsker at omdefinere, hvad Lilith står for, for på samme tid at omdefinere, hvordan en kvinde bør opføre sig.

Et fælles mål

De tre feministiske jødiske teologer benytter sig alle af Lilith-myten som et redskab, der kan hjælpe både dem selv og andre til at håndtere den sekulære verden. Derfor må den traditionelle Lilith-myte fra *Ben Siras Alfabet* nødvendigvis rekonstrueres, så

den stemmer overens med teologernes ideologi. Først herefter kan Lilith-myten benyttes af dem. Dette indebærer dog ikke, at teologerne forkaster hverken den tidligere Lilith-myte eller de kanoniske tekster som usande. Disse er i teologernes optik blevet fejlfortolkede, hvilket de med rekonstruktionerne af Lilith-myten ønsker at gøre op med.

Rekonstruktionerne af den kendte myte fra *Ben Siras Alfabet* skal afspejle forfatterens feministiske identitet og ideologi. Samtidig er det vigtigt, at rekonstruktionen har en jødisk referenceramme, som ikke flytter myten væk fra den tidligere mytes religion, det vil sige jødedommen, og dermed viser forfatterens jødiske identitet.

Der er ligheder, såvel som forskelle, i fremstillingerne af Lilith. Alle tre rekonstruktioner indebærer, at Lilith ikke handler, som den mandlige gud havde tænkt sig. To af narrativerne, med *The Story of Lilith and Hawwah* som undtagelse, fortæller om en Lilith, der ikke vil underlægge sig Adam og forlader ham. Mens dette tidligere er blevet fremstillet som en negativ handling, udlægges det af de feministiske jødiske teologer som en positiv begivenhed og fremstår som eksempel på, at en kvinde godt kan være selvstændig og ikke bør ligge under for en dominerende mand.

I den middelalderlige *midrash Ben Siras Alfabet* ses Lilith konstrueret som et skræmmebillede for den uregerlige kvinde, som får lyst til at gøre oprør og forlade sin plads bag manden. En sådan kvinde kan selv se, hvad det medfører: Hun bliver et monster. Lilith kan her næsten siges at personificere alt det, en kvinde ikke bør være.

Over for dette negative billede af Lilith står de feministiske jødiske teologers genfortolkninger. I alle tre narrativer fremstår Lilith som en rollemodel for kvinder; det er ikke forkert at stræbe efter egen lykke, at blive respekteret såvel som behandlet på lige fod med mænd eller at handle efter egen over-

Women Of The Wall. Foto Michal Fattal 2012.

bevisning. Det er blot måden, dette formidles på, som afviger myterne imellem. Teologerne anvender flere elementer fra den tidligere version af myten kendt fra *Ben Siras Alfabet* eller refererer ligefrem til den. Dermed vedbliver myten at være genkendelig inden for en jødisk referenceramme trods de nye udlægninger – måske især målrettet jøder, der deler teologernes ønske om en forandring af jødedommen i dens nuværende udformning. Hertil kommer, at alle tre rekonstruerede myter gennem deres respektive fremstilling af Lilith-figurer legitimerer det, de ønsker at fremme, det vil sige en feministisk jødedom. Dette viser, at teologerne er uhyre bevidste om, hvordan de benytter deres rekonstruerede Lilith-myter.

De tre teologer er universitetsuddannede og forholder sig intellektuelt og teoretisk til deres religion, hvordan de udfolder deres religion samt reflekterer over, i hvilken retning de ønsker at præge den. De Lilith-myter, de hver især formidler, adskiller sig fra tidligere myter – som den fra *Ben Siras Alfabet* – og det, de formidler til andre gennem deres rekonstruerede myter, adskiller sig fra traditionelle udlægninger. Dermed er de med til at gøre jødedommen til en levende religion, som forholder sig til tiden og de udfordringer, der ligger heri. Den moderne myte, som alle rekonstruktionerne af Lilith er udtryk for, anvendes som udtryk for identitet uden derved at miste sin religiøse betydning.

LITTERATURLISTE

Adler, Rachel, 1998, *Engendering Judaism: An Inclusive Theology and Ethics*, Philadelphia, Pennsylvania: The Jewish Publication Society.

Ben Siras Alfabet, Dagmar Börner-Klein, 2007, *Das Alphabet des Ben Sira: Hebräisch-deutsche Textausgabe mit einer Interpretation*, Wiesbaden: Marix Verlag.

Bibelen, 2005, København: Det Danske Bibelselskab.

Cantor, Aviva, 2004, Lilith, the Woman Who Would Be a Jew, *Which Lilith?: Feminist Writers Re-create the World's First Woman*, Enid Dame, Lilly Rivlin & Henny Wenkart (eds.), Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 15-22.

Chesler, Phyllis & Rivka Haut (eds.), 2003, *Women of the Wall: Claiming Sacred Ground at Judaism's Holy Site*, Woodstock, Vermont: Jewish Light Publishing.

Cidor, Peggy, 2006, For the sake of righteous women, *The Jerusalem Post*, 5. maj 2006.

Dame, Enid, 2004, Sister in the Shadows: Lilith's Role in the Jewish Family Myth, *Which Lilith?: Feminist Writers Re-create the World's First Woman*, Enid Dame, Lilly Rivlin & Henny Wenkart (eds.), Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 305-317.

Dame, Enid, Lilly Rivlin & Henny Wenkart (eds.), 2004, *Which Lilith?: Feminist Writers Re-create the World's First Woman*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Emiliussen, Christina K., 2012, Den moderne myte: Myters brug i det moderne samfund – en analyse af jødisk-feministiske rekonstruktioner af Lilith-myten, København.

Milgrom, Jo, 1988, Some Second Thoughts about Adam's First Wife, *Genesis 1-3 in the History of Exegesis: Intrigue in the Garden*, Gregory Allen Robbins (ed.), Lewiston, New York: The Edwin Mellen Press, 225-253.

Ner-David, Haviva, 2003, Tzitzit and Tefillin at the Kotel, *Women of the Wall: Claiming Sacred Ground at Judaism's Holy Site*, Phyllis Chesler & Rivka Haut (eds.), Woodstock, Vermont: Jewish Light Publishing, 63-93.

Ner-David, Haviva, 2004, Cooking a Kid in Its Mother's Milk, *Which Lilith?: Feminist Writers Re-create the World's First Woman*, Enid Dame, Lilly Rivlin & Henny Wenkart (eds.), Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 285-294.

Ner-david, Haviva, 2012, A Woman's Place; A female rabbi has spent years fighting the ultra-Orthodox-led discrimination against women in Israel. Now the rest of the country is joining her, *Slate Magazine*, mandag 23. januar 2012.

Plaskow, Judith, 1991, *Standing Again at Sinai: Judaism from a Feminist Perspective*, New York, New York: HarperCollins Publishers.

Plaskow, Judith, 2005, *The Coming of Lilith: Essays on Feminism, Judaism, and Sexual Ethics, 1972-2003*, Judith Plaskow & Donna Berman (eds.), Boston, Massachusetts: Beacon Press.

Rivlin, Lilly, 2004, Afterword: Lilith Lives, *Which Lilith?: Feminist Writers Re-create the World's First Woman*, Enid Dame, Lilly Rivlin & Henny Wenkart (eds.), Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 389-393.

Teubal, Savina J., 1984, *Sarah the Priestess: The First Matriarch of Genesis*, Athens Ohio: Swallow Press.

Teubal, Savina J, 1997, *Ancient Sisterhood: The Lost Traditions of Hagar and Sarah*, Athens, Ohio: Swallow Press/Ohio University Press.

Teubal, Savina J., 2004, The Story of Lilith and Hawwah, *Which Lilith?: Feminist Writers Re-create the World's First Woman*, Enid Dame, Lilly Rivlin & Henny Wenkart (eds.), Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 331-336.

NOTER

¹ Bibelen 2005: Es 34:14

² Milgrom 1988: 236

³ Rivlin 2004: 391, 393; Dame 2004: 310, 311; Cantor 2004: 20, 21; Dame, Rivlin & Wenkart 2004: xvi

⁴ Dame 2004: 311; Cantor 2004: 19; Adler 1998: xix

⁵ "In our writings, however, we are reshaping the story to serve our own needs". Dame, Rivlin & Wenkart 2004: xix

⁶ Dame 2004: 315; Cantor 2004: 21

⁷ Plaskow 2005: 84-86

⁸ Plaskow 1991: xvi

⁹ Plaskow 1991: xix

¹⁰ "I am a Jewish feminist and a feminist Jew in every moment of my life". Plaskow 1991: xi

¹¹ Plaskow 1991: xvi

¹² Plaskow 2005: 8

¹³ Plaskow 2005: 30-31

¹⁴ Plaskow 2005: 30-31, 54-55

¹⁵ Teubal 2004: 333

¹⁶ Teubal 1984: xi, xii,

¹⁷ Teubal 1997: xiv-xv

¹⁸ Teubal 1997: xv-xvi

¹⁹ Teubal 1997: xiv

²⁰ Ner-David 2003: 72, 75. *Women of the Wall* er en gruppe jødiske kvinder, der vil have retten til, ligesom mænd, at bede højt, bære tzitzit, holde fællesgudstjenester og synge på kvindesiden af Grædemuren i stedet for at skulle bede stille og individuelt – trods fysisk og verbal modstand fra ultra-ortodokse (Ner-David 2012; Ner-David 2003: 68; Chesler & Haut 2003: xix). Israels regering har anvist *Women of the Wall* et sted, hvor de kan bede, som de ønsker, men hvor ingen kan se eller høre dem. De, der angriber kvinderne fra *Women of the Wall*, kan fortsat bede, hvor de vil (Ner-David 2003: 63, 65).

²¹ Cidor 2006: 9

²² Cidor 2006: 9

²³ Cidor 2006: 9

²⁴ Ner-David 2012

²⁵ Ner-David 2012; Ner-David 2003: 65, 90-91; Ner-David 2012, Ner-David 2003: 65, 72-73

²⁶ "rebellious, provocative, and even dangerous". Ner-David 2003: 64.

David Simonsen i sit bibliotek i Skindergade, 1932. Fra Det Kongelige Biblioteks billedarkiv.

Jødisk bogkultur og jødiske biblioteker i Danmark

Man refererer ofte til jøderne som *Bogens Folk*, en betegnelse, som de også selv vedkender sig. Denne artikel giver et indblik i den jødiske skrift- og bogkultur med to formål: For det første at identificere, hvordan jøderne praktiserer at være *Bogens Folk*, og for det andet at give en oversigt over de jødiske biblioteker i Danmark gennem tiderne.¹

Af Helge Clausen

Den jødiske skrifttradition kan føres mindst tre tusind år tilbage, og de ældst kendte bibelske skrifter daterer sig fra ca. 250 f.v.t. til ca. 100 e.v.t., fundet ved Qumran ved Det Døde Hav sidst i 1940'erne. Pragtstykket blandt disse dødehavsruller er en godt syv meter lang Esajasrulle fra ca. 125 f.v.t., som opbevares i Israelmuseet i Jerusalem. Den er blevet kaldt museets "Mona Lisa" og anses for at være Israels vigtigste kulturgenstand.² Et andet vigtigt skriftligt vidnesbyrd, som også befinder sig i Israelmuseet, er et stykke af det øverste sydvestlige hjørne af Tempelmuren. Den øverste del af hjørnet blev skubbet ned ved ødelæggelsen af Templet år 70. Indskriften angiver, at det var her, præsten skulle stå og varsle sabbattens begyndelse og afslutning ved hjælp af trompetsignaler. Denne praksis er omtalt af Josefus.³

Bogens folk

Som bekendt kaldes jøderne traditionelt *Bogens Folk*, men hvordan skal det forstås? I *Koranen* andenes udtrykket for de ikke-muslimske trossamfund, der har deres rødder hos Abraham, altså jøder,

kristne og enkelte andre retninger.⁴ Set fra et jødisk synspunkt vil *Bogens Folk* dog kun omfatte det jødiske folk og *Torahen*, i videre forstand den mundtlige tradition, *Mishnah* og *Talmud*.⁵ Karakteristikken som *Bogens Folk* er central for forståelsen af den jødiske identitet. Dette blev på en klar måde udtrykt af "M.M." (som må være Marcus Melchior) i *Jødisk Familieblad* i 1934, hvor antisemitismen i det officielle Tyskland allerede havde markeret sig på en utvetydig måde:

"Vi har haft en Bog, Aartusinder forinden Nutidens Kulturfolk vidste, hvad et Bogstav er. En Bog, der ikke handler om, hvorledes man skal perer sine Fjender, ejheller om Trolddom og Hekseri, ejheller om Jagt og Fiskeri efter Oldtids Metoder. Men en Bog, der taler om Kærlighed til Gud og til Menneskene, en Bog, der bygger Samfundet op paa højeste etiske Principper, en Bog, hvis Lære om Renhed, Sandhed og Retfærdighed er i den Grad fuldendt, at den kunde mene om sig selv, at saaledes som intet matte fjernes af dens Bud, saaledes maa heller intet tilføjes. Der er intet at tilføje. I Aaret 1934, efter 35 Aarhundreders Forløb, er der stadig intet at til-

føje. *Den gamle Bogs Grundsætninger og Krav til Menneskene venter endnu paa deres Virkeliggørelse. De er endnu et Ideal, hvis Opnaaelse betyder Fred og Lykke paa Jorden. Alt dette mener vi, naar vi fremhæver, at Jøderne er Bogens Folk. Der ligger en Adel i dette, som ingen Arierparagraf kan nedværdige.*"

I artiklen generaliseres idéen med jøderne som *Bogens Folk* til at omfatte stort set alle bøger. Melchior nævner, at der kort efter bogtrykkerkunstens opfindelse blev grundlagt mange jødiske biblioteker, som indeholdt meget benyttede kvalitetsudgaver af teologiske, filosofiske og juridiske værker. Efterhånden som færre og færre kunne forstå hebraisk, udkom der jødisk litteratur på alverdens sprog. Samtidig måtte det konstateres, at der var sket en alvorlig nedgang i Tyskland, hvor den jødiske bogkultur havde haft sit hjemsted "*indtil for kort Tid siden*".

Marcus Melchior skrev først og fremmest denne artikel for at gøre de danske jøder interesseret i dette "*fremragende jødiske Kulturinstrument, der her staar til deres Raadighed*". Han håbede også at inspirere en og anden til at skænke bøger til biblioteket (og han havde allerede gjort opmærksom på, hvilke områder der kunne trænge til en fornyelse!). Han sluttede med at udtrykke ønsket om, at Mo-saisk Troessamfund kunne opnå ærestitlen *Bogens Menighed*. "*Det vilde være i Samklang med det bedste og det værdifuldeste af de jødiske Traditioner.*"

Pligten til at studere

Jødiske mænd har en række livslange forpligtelser, herunder til bøn og teologiske studier.⁶ Dette forudsætter både visse liturgiske bøger (bønnebøger), men også *Bibelen* og bibelfortolkninger, *Talmud* samt filosofiske og juridiske værker, som beskæftiger sig med *Moseloven*. Det er ikke uden grund, at disse studier på *jiddisch* kaldes *lernen*, en synagoge hedder *Shul*; og at *Torah* betyder "undervisning".

Efter det 2. Tempels ødelæggelse år 70 blev *Torahen* det omdrejningspunkt for jøderne, hvor de forankrede deres ritus. Læsning og studier blev i endnu højere grad et ideal for den jødiske fromhed. For to hundrede år siden kunne Heinrich Heine ram-mende konstatere, at "*Bogen (Torahen) for jøderne er blevet et 'portativt fædreland'*"⁷, jvf. *Salme 137*.

I middelalderen lærte Rambam at:

"enhver jødisk mand er forpligtet til at studere Torah, hvad enten han er fattig eller rig, hvad enten hans krop er sund og hel eller er plaget af vanskeligheder, hvad enten han er en ung eller gammel mand, hvis kræfter er aftaget".⁸

Den jødiske mand skal afsætte en fast tid til studiet i sin fritid, både om dagen og om natten, jf. *Josva 1:8*: "*Denne lovbog skal du altid have på dine læber; du skal grunde på den dag og nat ...*". Kvinder, slaver og mindreårige er ikke forpligtet, men en far skal undervise sin mindreårige søn fra det øjeblik, hvor han kan tale (*5 Mos 11:19*). Når sønnen kan tale, skal hans far som det første lære ham "*Torah tzivah lanu Moshe morasha Kehilas Yaakov*" (*5 Mos 33:4*: Den lov, som Moses pålagde os, er blevet Jakobs forsamlings ejendom) og *Shema Yisrael* (*ibid. 6:4*). Ved indlæringen af alfabetet begyndte man i den tidlige middelalder at anvende en særlig pædagogik: Bogstaverne blev skrevet med honning på en tavle. Drengen skulle enten slikke bogstaverne af tavlen, eller de blev skyllet af med vand, som han derefter fik at drikke. Fremgangsmåden var inspireret af *Salme 119:103*: "*Hvor er dit ord sødt for min gane, sødere end honning i min mund.*"⁹ At man rent fysisk skulle "indtage" en tekst med munden, kendes også fra andre situationer: Ifølge *4 Mos 5:23* skal en kvinde, som er mistænkt for utroskab, drikke de nedskrevne, opløste forbandelser, og Eze-kiel får i forbindelse med sin kaldelse til profet 31. juli 593 f.v.t. besked på at spise en bogrulle for at blive i stand til at tale til Israels folk (*Ez 2:9-10*).¹⁰

En mand skal helst begynde at studere *Torah*, før han gifter sig, for at hans forstand kan være fri til at studere. En kvinde, der studerer *Torah*, vil dog også blive belønnet, men ikke så meget som manden, fordi han er forpligtet. *Torah*-studiet anses af mange rabbinere for at være vigtigere end en række andre alvorlige forpligtelser, f.eks. skabe fred, ære ens forældre, besøge syge, redde menneskeliv, ja, endog at bygge Templet i Jerusalem. En enkelt (Rabbi Judah) mener, at Gud selv studerer *Torah* de første tre timer hver dag!¹¹

Et gammelt ord siger, at *Torahen* har 70 ansigter, hvilket er et udtryk for den jødiske tradition med at kommentere og nyfortolke dens tekster og for øvrigt alle andre filosofiske og liturgiske tekster. Der er også udarbejdet et utal af kommentarer til kommentarer, hvilket grafisk er blevet publiceret som hypertext, se side 63. Ikke blot rabbinere men også alle andre har bidraget hertil. I det hele taget har det været anset i jødedommen at være en lærd person, der kan læse teksterne og som investerer tid til at studere dem. Der er et talmudisk ordsprog, der siger, at når en *Torah*-lærd forfatters værker oplæses efter hans død, bevæger hans læber sig i graven.

Jøder omgås normalt bøger på en meget respektfuld måde: Hvis en bog med religiøst indhold ved et uheld falder til jorden, vil en from jøde tage den op igen og kysse den. Man lægger ikke noget andet oven på en sådan bog.¹² En bog må aldrig efterlades åben efter læsning; det menes, at hvis man alligevel gør det, glemmer man det læste.

Talmud foreskriver, at enhver jøde er forpligtet til at afskrive – hvilket de færreste magter – eller købe en *Torah*-rulle – hvad nok heller ikke ret mange gør.¹³

Torah-skrivning

Allerede i det 5. århundrede var de fleste bøger – både jødiske og ikke-jødiske – i bogform (kodekser), men bogrullen forblev standard for *Torahen* og de

andre tekster til gudstjenestebrug. Ved fremstilling af disse bogruller skal der iagttages en række traditionelle forskrifter. Skriveren (*sofer*) skal tage et rituelt bad, før han begynder, og der er foreskrevne bønner under arbejdet. Ifølge Skriversnes Traktat (*Masechet Soferim*), som er et ikke-kanonisk talmudisk skrift, må der kun anvendes særligt præpareret pergament, fremstillet af bestemte dele af et rituelt rent dyrs hud, en fjerpen og sort, langtidsholdbart blæk, hvis grundsubstans er sod fra ild næret af olivenolie. En skriver vil normalt være mindst et halvt år om at skrive *Torahens* 304.805 bogstaver. Der er regler for sidernes struktur: Der må kun skrives på den ene side, og der kan være 42, 60, 72 eller 98 linjer pr. spalte; disse tal har alle symbolske betydninger; f.eks. kan 42 forstås som det antal gange, israelitterne gjorde holdt på vandringer mellem Sinai og Moab, jf. *4 Mos 33*. Spalten skal være så bred, at det længste ord i *Torahen* kan stå der tre gange.¹⁴ Teksten skal være fejlfri, men skrivefejl kan rettes, undtagen hvis det er i Guds navn. De enkelte ark sys sammen af særlige tråde, lavet af senerne fra et rituelt rent dyrs fødder. Det er en stor ære at få lov til at skrive nogle af de sidste bogstaver i en *Sofer Torah*, og man fejrer dens færdiggørelse. Der må ingen billeder eller andre illustrationer være i de bibelske skrifter til gudstjenestebrug undtagen i *Esters Bog*.

En professionel og autoriseret skriver betegner sig normalt som *sofer STaM* (hvor S står for *Sefer Torah*, T for *tefillin* og M for *mezuzot*), hvorved hans vigtigste produkter bliver nævnt. I vor tid findes der kvindelige skrivere, men alle ortodokse afviser dem og deres produkter til rituelt brug, undtagen ægteskabskontrakter o.lign.

Torah-ruller må kun sælges til jøder, som dog gerne må købe dem af ikke-jøder. Da en *Torah*-rulle er uvurderlig, er det i princippet ikke muligt at klage over en for høj pris. En jøde må kun sælge den, hvis formålet er at gifte sig, studere *Torahen* i bogform, eller løskøbe fanger.

Udtjente *Torah*-ruller behandles med omtanke for at forhindre, at Guds navn bliver vanhelliget. De bliver opbevaret i et særligt rum (*geniza*) i synagogen og kan evt. senere begraves. Denne skik gav anledning til et stort fund i 1897, hvor der i en synagoge fra 882 i Kairo blev fundet tekster fra ca. 900 og fremefter. Først 100 år senere var hele samlingens 150.000 fragmenter konserveret og katalogiseret.

Torahen i gudstjenesten

Kun den korrekt fremstillede *Torah*-rulle må anvendes i gudstjenester. Den ikklædes en kappe af fløjel eller silke, har et brystskjold, og stavene påsættes kroner. Denne påklædning har som forbillede ypperstepræstens dragt, som er beskrevet i 2 *Mos* 28 og 3 *Mos* 8. *Torah*-rullerne bliver opbevaret i *Torah*-skabet, som er indmuret i den mur, der vender mest mod Jerusalem. Foran *Torah*-skabet (*Aron Kodesh* = Den Hellige Ark, Det Hellige Skab) er der et smukt broderet forhæng af fløjel, og der brænder en evig lampe, som skal minde om den flamme, der altid brændte i Templet.

Når der i gudstjenesten skal læses fra *Torahen*, hentes den fra *Torah*-skabet under udfoldelse af en højtidelig ritus, hvor der synges, både når *Torah*-rullen hentes og bringes tilbage. Menigheden står op imens, og de enkelte medlemmer bøjer sig, når *Torah*-rullen bæres fordi. Den anbringes på en læsepult (*bimah*), som står på en ophøjet platform, hvilket har sin oprindelse i Ezras oplæsning af *Moseloven* for folket (*Neh* 8:4). Der bedes en bøn for hver, som kaldes op for at læse, og de skal bære bedesjal (*tallit*). En generel forudsætning er, at der til stede er mindst ti jødiske mænd, som er fyldt 13 år (en *minyan*).

Den, der læser fra *Torahen*, anvender en pegepind (*yad* = hånd), som beskytter pergamentet mod kontakt med huden. Efter oplæsningen bliver *Torah*-rullen løftet op (*hagbahah*), fremvist for menigheden, og der siges: ”*Dette er den lov, Moses fremlagde for israelitterne*” (5 *Mos* 4:44) – ”*Ifølge Herrens ord*

ved Moses” (4 *Mos* 9:23). Derefter bliver den rullet sammen (*gelilah*), bundet med silkesnore, iført kappe mv. og båret tilbage til *Torah*-skabet. Det anses for at være ærefuldt at blive opfordret til at deltage i denne ritus med *Torahen*.

Der findes en læseordning for den ugentlige læsning af *Torah* i synagogen, som finder sted hver sabbat, helligdag, mandag og torsdag; der bør ikke gå mere end tre dage mellem læsningerne fra *Torahen*.

Denne korte gennemgang af ritualerne ved *Torah*-læsningen i synagogen viser, hvordan man giver udtryk for den respekt og anerkendelse af *Torahens* guddommelige autoritet, som er hele grundlaget for jødedommen.¹⁵ Ritualerne har – naturligvis i mindre omfang – afsmittende virkning på forholdet til og omgangen med andre bøger end *Torahen*.

Jødisk bibliotekshistorie

Hvor der er bøger, er der som regel også bogsamlinger og biblioteker. Man mener, at de tidligste jødiske biblioteker og arkiver fandtes i forbindelse med de babyloniske akademier, som opstod efter eksilet (586-538 f.v.t.), oprettet blandt de mange jøder, som forblev i Babylon. I 2 *Sam* 8:16-17 og 20:24-25 omtales dog to af kong Davids embedsmænd, som ca. 450 år tidligere sikkert har opbevaret vigtige administrative dokumenter: ”*Josaphat, Akiluds søn, var sekretær ... og Seraja var statskriver.*” I *Josva* 15:16 og *Dom* 1:11-12 nævnes en by ved navn Debir (tidl. Kirjat-Sefer), som kan oversættes med *Bogbyen* eller *Bøgernes By*, hvilket antyder eksistensen af et særligt bogligt miljø og måske marked.

I denne sammenhæng må også Ezra (med ærestitlen *Skriveren*) nævnes. Han var ganske vist ikke bibliotekar, og dog: Som Jerusalems genopbygger i 5. årh. f.v.t. efter eksilet genskabte og forsvarede han ifølge den jødiske tradition *Bibelen* og kaldes *Den anden Moses*.¹⁶ Han skal også have indført kvadratskriften, som er obligatorisk i *Torah*ruller.

I 2. *Makkabærbog*, som ikke er med i den jødiske *Bibel*, omtales et jødisk bibliotek og arkiv i 2. årh. f.v.t., hvorfra der gerne lånes ud (2:13-15). De har sikkert været placeret ved Templet i Jerusalem, hvor nogle af præsterne har fungeret som bibliotekarer og arkivarer.

Enhver synagoge har som minimum haft en *Torah*-rulle til gudstjenestebrug. Man må gå ud fra, at på grund af den stærke studie- og lærdomstradition, har der i alle jødiske menigheder, fællesskaber og synagoger har været samlinger af hellige skrifter og kommentarer til dem. En særlig indretning, nemlig et *Torah*-skab på hjul, fortjener at blive nævnt. Et billede af det findes på et stenrelief ved synagogen fra 1. årh. i Kapernaum. Bygningen har sikkert været anvendt til andre formål end religiøse, men når der skulle være gudstjeneste, har man kunnet rulle *Torah*-skabet ind.

De hellige skrifter har dog ikke været de eneste, man har skrevet og mangfoldiggjort i datidens Israel, jf. *Præd 12:12*: "... Der er ingen ende på de mange bøger, der skrives, og den megen læsning bliver man træt af." Dette citat – især dets første halvdel – har bestemt ikke mistet sin aktualitet!

I middelalderen var der mange private jødiske biblioteker; efter bogtrykkerkunstens opfindelse voksede deres antal yderligere, og i de seneste par hundrede år har lærde jøder samlet sig endog meget store biblioteker til studiebrug. Nogle af disse samlinger indeholdt store sjældenheder i form af manuskripter og inkunabler. Desuden har man flittigt udlånt bøger til andre, hvilket i *Talmud* anbefales som en god gerning, jf. *Salme 112:5.3*: "Lykkelig den, der låner gavmildt ud ... hans retfærdighed består til evig tid". Også en del kristne lærde og fyrster har samlet judaica.

Det ældste kendte jødiske menighedsbibliotek i moderne forstand blev oprettet i Mantua i 1767, og var det første af sin slags i europæiske lande med betydelige jødiske minoriteter. Sådanne biblioteker blev

typisk oprettet ved arv eller gave fra jødiske privatbiblioteker. En del af de private biblioteker blev i løbet af det 19. årh. overført til offentlige biblioteker, rabbinerseminariers og frivillige organisationers biblioteker. Mange af de store national- og specialbiblioteker i hele verden har erhvervet nogle af de private jødiske biblioteker, som nu indgår i deres judaistiske samlinger. Det gælder f.eks. *British Library*, *Bibliotheca Apostolica Vaticana*, *Bodleian Library* (Oxford), *Cambridge University Library*, *Det Kongelige Bibliotek* i København, *Bibliothèque Nationale* i Paris, *Hebrew University* i Jerusalem og flere jødiske institutioner i USA.

Selv om den jødiske bog- og bibliotekskultur således i almindelighed blomstrede, var det ikke uden modstand og tilbageslag. Den stadige uddrivelse af jøder medførte et stort tab af bøger, som er vanskelige at flytte. Direkte forfølgelser er både gået ud over jøderne selv og deres skriftlige arv. Konfiskation og destruktion af jødiske bøger fandt sted mange steder. I Paris blev der således i 1242 brændt 24 vognlæs jødiske håndskrifter; kun et forkullet eksemplar af *Talmud* blev reddet. Den senere Inkquisition censurerede jødiske skrifter, hvor passager, der blev opfattet som gudsbespottelige, blev rettet eller slettet. På baggrund af datidens relativt få kopier af de forskellige skrifter – alt var jo kopieret i hånden – var destruktionsen af jødiske skrifter før bogtrykkerkunsten mere alvorlig end efter, hvor større oplag og en bredere distribution for det meste sikrede skrifternes overlevelse. En del skrifter må anses for at være gået tabt før Gutenberg. Andre større afbrændinger af jødiske bøger fandt f.eks. sted i Rom 1332 og 1553, i Cremona i 1569, hvor 12.000 hebraiske bøger blev brændt alene på grund af sproget. Den 10. maj 1933 blev der på Operapladsen i Berlin brændt 25.000 bøger af jødiske, marxistiske og pacifistiske forfattere. Denne handling, som har antaget symbolkarakter, udløste i snesevis af lignende bogbrændinger i andre tyske byer. Jøderne søgte at gemme bøger for nazisterne, som ikke alene ville gøre byerne *Juden-rein*, men også *Bücher-rein*.

Billede af Torah-skabet på hjul i Kapernaum. Forfatterens eget foto, 2012.

Men under nazismen var der i de besatte lande illegale jødiske biblioteker og forlag.

I jødedommen var censur eller læseforbud relativt sjældne, idet der generelt har været en tolerant holdning til udtryksfriheden. En undtagelse kan dog nævnes: I 1233 blev Rambams filosofiske værker brændt af hans jødiske modstandere, specielt Salomon ben Abraham fra Montpellier. I en periode var desamme værker forbudt læsning for dem under 25 år.

Bibliotheca Simonseniana

Den største jødiske bogsamler i Danmark var den danskfødte overrabbiner David Simonsen.¹⁷ Fra 1902 indtil sin død i 1932 studerede han på fuldtid filologiske, historiske, boghistoriske og

judaistiske emner, og han var aktiv i internationale jødiske lærde selskaber. Han havde efterhånden fået samlet sig et bibliotek på ca. 40.000 bøger, som dækkede hele den jødiske litteratur, og havde ca. 150.000 arkivalier, herunder hans omfattende korrespondance med forskere, kulturpersonligheder og statsoverhoveder.¹⁸

Simonsen var – af gode grunde – bekymret for sit biblioteks fremtid; allerede i 1932 kunne man forudse den nazistiske fremmarch og den tiltagende antisemitisme, og han ville sikre sine materialer i det danske nationalbibliotek. Desuden ville han sikre sin kone Cora økonomisk, hvis hun skulle overleve ham, hvilket hun gjorde. Kun en uge før Simonsen døde, blev der i hans hjem i Skindergade 28 underskrevet en aftale om *Det Kongelige Biblio-*

teks overtagelse af størstedelen af hans bibliotek og arkiv. Overbibliotekar Carl S. Petersen betegnede overtagelsen som den vigtigste forøgelse i hundrede år, ikke mindst på grund af ca. 190 uvurderlige håndskrifter, hvoraf det ældste er fra det 13. årh., samt 11 inkunabler. De 25.000 bind på hebraisk, jiddisch og et par andre jødiske sprog indgik i samlingen af judaica, mens de resterende 15.000 bind indgik i den danske og den orientalske afdeling.

Det Kongelige Bibliotek skulle kun betale et symbolsk beløb på 45.000 kr. for samlingen. Pengene blev bl.a. doneret af *Det Mosaiske Troessamfund* og *Carlsbergfondet*. Flere udenlandske universiteter bød forgæves meget store beløb for samlingen. I aftalen havde Simonsen betinget sig, at flytningen ikke skete på lørdage. Samlingen var ikke katalogiseret, men Simonsen havde selv peget på en ung tysk forsker, Rafael Edelman, som netop var kommet til Danmark. Han registrerede og beskrev samlingen, som i 1952 blev ophøjet til at være en selvstændig afdeling i *Det Kongelige Bibliotek*. Samlingen kom uskadt gennem den tyske besættelse af Danmark, idet ingen fandt på at søge efter jødiske bøger i landets nationalbibliotek; den var heller ikke synlig i bibliotekets katalog endnu. Her ved blev samlingen unik i europæisk sammenhæng, hvor så mange jødiske kulturskatte blev konfiskeret og ødelagt af nazisterne.

Det Kongelige Bibliotek, som allerede før erhvervelsen af Simonsens materialer havde en betydelig judaistisk samling, forøgede den efter krigen ved indkøb af flere jødiske bogsamlinger, muliggjort af private donationer.¹⁹ Biblioteket er i disse år i færd med at digitalisere Simonsens arkiv. En foreløbig registrant over breve til og fra Simonsen omfatter ca. 5.000 navne, og i skrivende stund er godt 12.000 breve blevet offentliggjort i digital form, hvilket svarer til ca. 40 procent af den samlede korrespondance. En liste med de 20 vigtigste jødiske bogsamlinger uden for Israel inkluderer *Det Kongelige Bibliotek* med *Bibliotheca Simonseniana*.²⁰

Bund, Toynee Hall og jiddisch²¹

Af politiske årsager og på grund af pogromer forlod ca. to mio. jøder i perioden 1881-1914 Rusland og de østeuropæiske områder, som var domineret af Rusland. De søgte vestpå, og i perioden 1906-1916 skønnes det, at ca. 10.-12.000 af disse emigranter opholdt sig i København. De fleste af dem rejste efter kortere eller længere tids forløb videre, især til USA, men ca. 3.000 slog sig ned i København.²² De ”russiske jøder”, som de kaldtes, var som oftest fattige, men den jødiske menighed i København, især overrabbiner Schornstein, hans forgænger David Simonsen og lægen Louis Frænkel²³, gjorde et stort arbejde for at hjælpe dem, både materielt og åndeligt. Efter en begyndelse ca. 1905 med en læsesal med jiddische bøger og tidsskrifter i en lejlighed på Kultorvet, oprettede han i 1907 i en lejlighed på hjørnet af Vingårdsstræde og Holmensgade en såkaldt *Toynee Hall* efter engelsk forbillede.²⁴ Foruden udlån af bøger og tidsskrifter fik de østeuropæiske jøder tilbudt undervisning (bl.a. i dansk), at høre oplæsning og deltage i underholdning. De danske jøder var dog skeptiske over for projektet, fordi det efterhånden var blevet domineret af bundisterne.²⁵ I 1911 blev *Toynee Hall* lukket og afløst af *Bunds Arbejderlæsesal For Alle*, som blev indrettet i Linnégade 37. Man abonnerede på en snes aviser og blade på jiddisch og russisk. En trykt katalog fra 1912 over *Læsesalens* bøger indeholder 283 titler skønlitteratur, historie og socialvidenskab; i 1922 var dette tal vokset til 989. Medlemmerne betalte ugentligt 10 øre som bidrag til husleje og månedligt 10 øre til anskaffelse af bøger og aviser. I december 1911 var der ca. 350 medlemmer. Der blev udgivet blade (*Vokhen blat*) og andre publikationer på jiddisch. I *Læsesalen* udfoldede der sig en stor mødevirksomhed, hvor man debatterede politik og samfundsforhold. Der fandt undervisning sted (bl.a. dansk, jiddisch, historie og matematik), og der blev afholdt koncerter og opført teaterstykker. For bundisterne var *Læsesalen*, hvad Synagogen var for de religiøse jøder. Ved siden af *Bunds Læsesal* var der flere andre jødiske læseselskaber og læsestuer i det indre

Avislæsestuen i den første Toynebehall. Jødisk Tidsskrift, 26. juli 1907.

København, bl.a. *Zionistforeningens* og *Jødiske Folkeforenings*. Den 15. oktober 1912 fik *Læsesalen* yderligere konkurrence, idet den jødiske loge *Bnei Brith* genoprettede *Toynebehallen* i Pustervig 8. Målgruppen var igen de jødiske arbejdere, og til forskel fra *Læsesalen* blev der lagt større vægt på det danske sprog, både i undervisningen og aktiviteterne, mens jiddisch blev nedprioriteret. Denne *Toynebehall* ser dog ud til at være blevet lukket i 1914. *Bunds Læsesal*, som i 1924 hed *Jødisk Arbejder Læseselskab*, måtte i 1920'erne og 30'erne flytte flere gange og kom kort før besættelsen til Ingemannsvej. Der var i denne periode et par hundrede medlemmer. I 1933 blev det på *Læseselskabets* generalforsamling besluttet at tilslutte sig den relativt nye *Jødisk Arbejder Kultur Forening* (JAKF), som var udgået fra antifascistiske jødiske kredse og havde tilknytning til kommunismen. At JAKF havde en anti-religiøs målsætning ses f.eks. af, at man i 1934 afholdt en ”anti-religiøs kunstnerisk aften”, hvor der var et foredrag af sociologen,

dr.phil. Josef Davidsohn om religionens oprindelse og ”*hvorledes vi bekæmper den*”.²⁶

Allerede i 1937 blev *Læseselskabets* materialer – nu kaldt *Det Jiddische Bibliotek* – overdraget til de jødiske foreninger som et fælles ejede, og året efter blev JAKF nedlagt. Efter overdragelsen var Biblioteket pakket ned, da foreningerne ikke kunne enes om dets drift. Dette afstedkom en protest fra læsere af jiddisch litteratur. Efter 1. oktober 1943 ”*greb gode danske venner ind*”²⁷ og fik Bibliotekets materialer gemt i *Det Kongelige Bibliotek*. Efter jødernes hjemkomst fra Sverige blev samlingen anbragt hos *Mosaik Troessamfunds* menighedslokaler i Ny Kongensgade 10, hvor Samuel Beilin var bibliotekar; han havde været med til at oprette biblioteket i 1905. Til trods for manglende midler blev bestanden udvidet betragteligt, ikke mindst takket være boggaver fra trosfæller i USA. Bibliotekets bestand på ca. 2.500 bind blev i 1967 overdraget til *Judaisk Afdeling* på *Det Kongelige Bibliotek*.

Menighedsbiblioteker

I registranten²⁸ over de arkivalier, som *Mosaik Troessamfund* i 1981 afleverede til Rigsarkivet, er der omtalt et bibliotekembede. Dette embede, som er indplaceret efter det juridiske konsulentembede, kontorchefembedet, formandseembedet og bogholderembedet, synes både at have omfattet ansvaret for det jødiske menighedsbibliotek i København og nogle arkivmæssige funktioner. Det var knyttet til det bibliotek, som fandtes i Menighedens Hus i Ny Kongensgade 6. Biblioteket er omtalt i den ovennævnte artikel af Marcus Melchior, som roser menigheden for at støtte det økonomisk.

Hvordan opstod dette bibliotek? I 1891 døde Abraham Wolff²⁹, som var overrabbiner i København i hele 62 år. Han havde samlet sig et stort bibliotek til brug for sine studier og sin embedsudøvelse. Wolffs arvinger skænkede hans bøger til *Mosaik Troessamfund*, og de udgjorde grundstammen i dette menighedsbibliotek, som blev forøget med andre, mindre samlinger bl.a. af talmudiske værker. I 1934 bestod det af ca. 7.000 bind, som fyldte tre rum. Der var både almene værker, videnskabelige tidsskrifter og sjældenheder, men ikke så meget skønlitteratur. Blandt sjældenhederne var en *Talmud*-udgave fra 1559 og en bønnebog, som Troessamfundet overtog, da menigheden i Fredericia blev opløst i 1902. Denne bønnebog, som er håndskrevet på pergament, er fra 1790; på titelbladet har skriveren noteret, at han havde fået 70 Rigsdaler for sit arbejde.

Som bibliotekarer må især Josef Fischer (1871-1949) og Julius Margolinsky (1895-1978) nævnes. Fischer var meget kyndig angående menigheds- og personalhistorie. Fra 1917-1925 var han redaktør af *Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur* og udgav ca. 15 publikationer. Margolinsky var i næsten 30 år bibliotekar og arkivar for *Mosaik Troessamfund* og udgav en række personalhistoriske værker. Bøgerne i menighedsbiblioteket kom uskadet gennem den tyske besættelse af Danmark, idet de blev overflyttet til *Det Kongelige Bibliotek*. Flytningen af dem var næsten lige så fantastisk som jødernes redning

til Sverige: For at narre tyskerne benyttede man ambulancer til transporten!³⁰ I København blev Synagogens *Torah*-ruller gemt på det nærliggende Trinitatis kirkeloft.

Menighedsbiblioteket modtog i årenes løb som gaver mange ældre værker, som egentlig ikke hørte hjemme i et bibliotek af denne type. I 1952 havde førstebibliotekar ved *Det Kongelige Biblioteks Judaistiske Afdeling*, dr.phil. Rafael Edelman (1902-1972) udsorteret 1.204 bind ud af 2.000, og i 1980 havde medarbejdere fra *Det Kongelige Bibliotek* gennemgået Menighedsbibliotekets tidsskrifter. På det tidspunkt var der stadig ca. 3.000 bind tilbage, både bibler, bønnebøger og *Talmud*-udgaver mv. fra 1500- til 1800-tallet, de fleste på hebraisk. Bøgerne havde i mange år været pakket ned i et fugtigt lokale i Ny Kongensgade 6, senere 12, og trængte til restaurering. I 1982 sendte Troessamfundet en ansøgning til Kulturministeriet om 130.000 kr. til registrering og restaurering af bøgerne. Rigsbibliotekar Torkil Olsen støttede ansøgningen, tilbød at klare det praktiske arbejde og at modtage bøgerne som deponering. Menigheden valgte i stedet at sælge bøgerne; de hebraiske blev købt af den danskfødte Hermann Samson, som boede i New York, for 185.000 kr., mens et menighedsmedlem, historikeren Arthur Arnheim, købte de ikke-hebraiske bind for 17.000 kr. En medvirkende årsag til salget var, at man havde pladsproblemer. I 2003 blev Samsons bøger købt af *Stanford University*. I en senere meddelelse herom nævnes det, at det drejer sig om ca. 2.000 bind, som er trykt i alt 115 forskellige steder mellem 1517 og 1939.³¹

Efter salget udspandt der sig en offentlig polemik mellem flere indbyrdes uenige medlemmer af *Troessamfundet* og *Det Kongelige Bibliotek*. Uoverensstemmelserne blev afsluttet 5. maj 1983 med, at *Troessamfundet* og *Det Kongelige Bibliotek* beklagede den offentlige debat. Fra jødisk side erklærede man, at de penge, der var indkommet ved salget af bøgerne, skulle anvendes til at sætte liv i håndbogsbiblioteket i Menighedens Hus i Ny Kongensgade 6.

Desuden stillede man samlingen af jiddische bøger til Det Kongelige Biblioteks rådighed.³²

Uden for København havde der i tidens løb været jødiske menigheder og synagoger i Assens, Fredericia, Faaborg, Helsingør, Hillerød, Horsens, Nakskov, Nyborg, Næstved, Odense, Randers, Slagelse, Svendborg, Vejle, Viborg, Aalborg og Aarhus. Der foreligger ingen trykte vidnesbyrd om, at der disse steder skal have eksisteret menighedsbiblioteker.

Af nyere dato er JPC (*Jødisk Pædagogisk Center*), som blev oprettet i begyndelsen af 1980'erne, primært som et jødisk bibliotek for eleverne på *Carolineskolen*. Biblioteket, som også har fungeret som et offentligt informationscenter, blev oprettet på grundlag af bøger fra Menighedsbiblioteket i Menighedens Hus. Af de ca. 5.000 bind, 25 tidsskrifter og en del AV-materialer er ca. tre fjerdedele på dansk, resten på engelsk, tysk eller andre skandinaviske sprog. Faglitteraturen dækker jødisk religion og historie, zionismen, Israel, 2. Verdenskrig, Mellemøstkonflikten, biografier og andre religioner. Skønlitteraturen er enten skrevet af jødiske forfattere, og/eller omhandler jøder. De fleste af bøgerne er af nyere dato. JPC blev lukket i 2008, men er fortsat til rådighed for Carolineskolen.

I det nye kultur- og menighedshus, som i juni 2011 blev åbnet bag Synagogen, er der indrettet et mindre bibliotek. Endelig må det nævnes, at den jødiske bogkultur er repræsenteret i *Dansk Jødisk Museum*.

Habent sua fata libelli (bøger har deres skæbne) lyder et gammelt ordsprog, som stammer fra Terentianus Maurus (2./3. årh.). I jødernes dramatiske og omskiftelige historie har de og deres bøger delt "skæbne", idet begge parter har været udsat for forfølgelse og forsøg på udslættelse. Bøgerne er blevet censureret, konfiskeret og destrueret. Og dog har det været bøgerne – især de religiøse skrifter, først og fremmest *Torahen* – som har været de bærende elementer i den identitetsdannende kultur, de traditioner og de sprog, som jøderne har levet af og

med. Medvirkende hertil har været en udviklet og langtidsholdbar skrift- og bogkultur, som på en frugtbar måde har samvirket med den mundtlige tradition. Dette har især gjort sig gældende i brugen af de religiøse skrifter, men også i den profane litteratur, som har bidraget til at bevare en sproglig og kulturel identitet. Den jødiske bog har – som det blev formuleret af Heinrich Heine – udgjort et jødisk "portativt" fædreland under flugt, forfølgelse og landflygtighed.

LITTERATUR

Beilin, S. (1956): *Det jiddische bibliotek i Danmark gennem et halvt århundrede*. Jødisk samfund 1956, 27. årg., nr. 1, s. 4-5.

Bibelen. Kbh., Det Danske Bibelselskab, 1992.

Blüdnikow, Bent (1986): *Immigranter. De østeuropæiske jøder i København 1905-20*. Kbh., 1986

Clausen, Helge (2004): *Bogens Folk. Om jøderne og deres biblioteker i Danmark*. Aarhus, Statsbiblioteket, 2004.

Edelmann, Rafael (1937): *Bibliotheca Simonseniana*. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1937, 24. årg., s.223-232.

Edelmann, Rafael (1961): *Jødisk litteratur gennem 2000 år*. Kbh., Rhodos, 1961.

Encyclopaedia Judaica. 2nd ed. Detroit, Macmillan, 2007 [artiklerne *Book of the Covenant*, *Book of Life*, Books, Libraries].

The Encyclopedia of Judaism. New York, 1989 [artikel: Bund].

Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur. Hrsg. Dan Diner. Stuttgart, Metzler, 2011 [artiklen Buchdruck].

Haxen, Ulf (1983): *Judaica and Hebraica in The Royal Library (i: Kings and Citizens. The History of the Jews in Denmark 1622-1983.* New York, 1983, s. 6-15).

Haxen, Ulf (2002): David Simonsen 1853-1932. Tilbageblik, erindringer og minder. *RAMBAM. Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 2002, 11. årg., s.7-28.

Haxen, Ulf (2003): *Det lille mirakel. Jødisk bogkunst i tusind år.* Kbh., Gyldendal, 2003.

Jansson, Eva-Maria (2013): Det hebraiske alfabets betydning for den jødiske kultur. *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, 2013, 26. årg., nr. 1, s. 45-58. *Jüdisches Lexikon Berlin, 1927* [artiklen jüdische Bibliotheken].

Kyrø, Øjvind (1983): Den jødiske menighed strides efter bogsalg. *Weekendavisen* 1983-08-05.

Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. 1995 [artiklerne Judentum und das Buch, Jüdisches Buch].

Manguel, Alberto (1996): *A History of Reading.* London, Penguin, Books, 1996.

Melchior, Bent (1977): *Jødedommen – en tekstcol-lage.* Kbh., Gyldendal, 1977.

M.M. [Marcus Melchior] (1934): Biblioteket i Ny Kongensgade. *Jødisk Familieblad* 1934, 7. årg., nr. 3, s. 3-4.

Notkin, Arne (1983): Mosaisk Troessamfund har solgt en samling på 3000 gamle bøger til England. *Jødisk orientering* 1983, 54. årg., nr., 9 s. 6-7.

The Oxford Dictionary of the Jewish Religion. New York, Oxford University Press, 1997.

[Simonsen, David] (1923): *Festskrift i anledning af Professor David Simonsens 70-aarige Fødselsdag.* Kbh., Hertz's Bogtrykkeri, 1923.

Thing, Morten (2008): *De russiske jøder i København 1882-1943.* Kbh., Gyldendal, 2008.

The Universal Jewish Encyclopedia. New York, 1942 [artiklerne Books, Jewish Libraries].

Yaari, Uri (1981): Judaica-afdelingen på Det Kongelige Bibliotek. En samtale med Ulf Haxen. *Jødisk orientering* 1981, 52. årg., nr. 6 s., 14-16.

NOTER

¹ I den jødiske skrift- og bogkultur er der i tidens løb opstået talrige traditioner, som der her kun kan gives et begrænset indblik i, især hvad udbredelsen angår, ligesom fremstillingen vil blive begrænset til de vigtigste religiøse tekster. Af pladshensyn vil den billedmæssige side ikke blive behandlet her.

² En 1:1 facsimile af Esajasrullen er udstillet i Israelmuseet, og forfatteren har oplevet at se unge jøder stå og læse ubesværet fra den. Noget lignende er oplevet i museet for de islandske sagaer i Reykjavik, hvor islændinge også umiddelbart kunne læse deres forfædres skrifter, som dog "kun" er 7-800 år gamle.

³ Josefus: *Den jødiske krig*, IV. bog, kap. 9 v. 12; jf. 2 Kong 16:18, hvor Templets overdækkede sabbatsgang omtales.

⁴ Her anvendes dog udtrykket "skriftens folk" på dansk. Aminah Echammari: *Koranens hjerte.* Risskov, Alif Bogforlag, 1994, s. 98. - Den katolske Kirke anvender ikke betegnelsen "bogens religion" om sig selv, men forstår kristendommen som "Guds Ords religion", jvf. *Den Katolske Kirkes Katekismus* nr. 108, idet Jesus Kristus forstås som det inkarnerede "Guds Ord". - Visse ikke-katolske kristne denominationer har dog adopteret udtrykket "Bogens Folk" om sig selv.

⁵ *Torah* har et bredt spektrum af betydninger, lige fra de fem Mosebøger over hele den jødiske Bibel til hele den jødiske lære.

⁶ Torahstudiet er blandt de 613 *mitzvot*, jf. især 5 Mos 6,7.

⁷ Heinrich Heine: *Sämmtliche Werke. Neue Ausgabe in 12 Bänden.* Hamburg, Hoffmann und Campe, 1887, Achter Bd., S. 47. Tilgængelig hos <http://books.google.dk/> Netstedet besøgt 20130413

- ⁸ Rambam: *Misneh Torah*, kap. 1. Tilgængelig hos http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/910973/jewish/Chapter-One.htm Netstedet besøgt 20130415.
- ⁹ Jansson 2013 s. 50.
- ¹⁰ Manguel 1996 s. 171. I Johannes' Åbenbaring (10:9-11) har Johannes en lignende oplevelse, hvor bogen – lige om hos Ezekiel – var "sød som honning".
- ¹¹ *Den Babyloniske Talmud*, Avodah Zarah 3b.
- ¹² Lignende respekt for Bibelen og andre religiøse skrifter møder man også af og til i kristendommen.
- ¹³ Påbuddet er afledt af 5 Mos 31:19: "Skriv nu denne sang ned. Lær israelitterne den ...".
- ¹⁴ Haxen, 2003, s. 31.
- ¹⁵ Der kan ikke herske tvivl om, at ritualerne omkring *Torahen* har inspireret og influeret både den ortodokse og den latinske liturgi: Når der i den højtidelige romersk-katolske messe skal læses fra Evangeliebogen, hentes den i procession fra alteret og anbringes på læsepulten. Herunder står menigheden op, og efter læsningen løfter præsten eller diakonen bogen op til beskuelse, idet han siger "Dette er vor Herre Jesu Kristi Evangelium", hvortil menigheden svarer: "Priset være du, Kristus". Det til Torahskabet svarende Tabernakel i de katolske kirker anvendes dog til ikke til de hellige skrifter, men til – hvad der efter katolsk tro er – de til Kristi Legeme forvandlede nadverbrød, som er det helligste i Den Katolske Kirke.
- ¹⁶ Jvf. Neh 8,5.
- ¹⁷ David Simonsen, født 17. marts 1853 i København. Efter studier af østerlandske sprog ved *Københavns Universitet* studerede han 1874-1879 ved det jødisk-teologiske seminarium i Breslau. Blev derefter (den første danskfødte) rabbiner i København under overrabbiner Wolff, hvis stilling han overtog i 1892. I 1902 opgav han stillingen til fordel for sine studier. Blev 1903 udnævnt til titulær professor og døde i København 1932 (*Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 13, 1983, s. 385-386; [Simonsen, David], 1923).
- ¹⁸ Jf. Haxen, 2002.
- ¹⁹ Lige fra Frederik III's tid er der indgået jødiske bøger og manuskripter i *Det Kongelige Bibliotek*, heriblandt store sjældenheder. I 1990 fandt man således det eneste kendte eksemplar af den (af sine trosfæller) bandlyste jøde Uriel da Costas afhandling på portugisisk mod farisæerne og om sjælens dødelighed fra 1624. Fundet er omtalt i *Rambam* 1993.
- ²⁰ *Lexikon des gesamten Buchwesens* 1995, Bd. IV, S. 110-111.
- ²¹ Dette afsnit bygger hovedsagelig på Thing, 2008.
- ²² Thing, 2008, s. 9, 15, 30, 33.
- ²³ Louis Frænkel (1868-1935). Dansk-jødisk læge, var med til at grundlægge Falcks Redningskorps, lægevagten i København, *Jødisk Tidsskrift*, jødisk alderdomshjem m.m.
- ²⁴ Opkaldt efter den engelske økonom og sociale reformator Arnold Toynbee (1852-1883). Den første Toynbee Hall blev åbnet 1884 i Londons East End. Idéen spredte sig til flere byer (f.eks. Berlin, Wien, Prag og København), hvor der var mange fattige og/eller flygtninge. http://da.wikipedia.org/wiki/Arnold_Toynebee Netstedet besøgt 20130501.
- ²⁵ *Bund* er den korte form for bevægelsens mere officielle navn på jiddisch: *Yidischer Arbeter-Bund in Russland, Lite un Poiln* (Jødisk arbejderforening i Rusland, Litauen og Polen). *Bund* blev oprettet 1897 i Vilnius i Litauen og arbejdede for jødisk autonomi i Østeuropa, en sækulariseret jødisk kultur og indførelse af socialisme. Bevægelsen havde stor indflydelse og deltog i det mislykkede revolutionsforsøg i Rusland i 1905. Herefter beskæftigede man sig i *Bund* mindre med fagforeningspolitik og mere med den jødiske kultur (*The Encyclopedia of Judaism*, 1989, s. 142-143). I Danmark stod *Bund* i begyndelsen af det 20. årh. stærkt som jødisk politisk bevægelse, men blev herefter opslugt af det hurtigt voksende socialdemokrati.
- ²⁶ Josef Davidsohn (1894-1943) var søn af russiske indvandrere. Cand.polit. 1916 og dr.phil. (sociologi) 1923. Thing, 2008, s. 508, 551.
- ²⁷ Beilin, 1956, s. 5.
- ²⁸ Svenstrup, Thyge og Vello Helk: *Det Mosaiske Troessamfund i København med nedlagte troessamfund i provinsen. En arkivregistratur*. Kbh., Rigsarkivet, 1993, 138 s.
- ²⁹ Abraham Wolff, født 1801 i Darmstadt. Overrabbiner i København fra 1829 til sin død 1891. Konsoliderede den jødiske menighed og var meget afholdt. Indførte moderate reformer i gudstjenesten, bl.a. korsang og regelmæssig prædiken. Hans veltalende var legendarisk, og han udgav flere bøger om jødisk-teologiske emner. I det danske samfund var han også højt respekteret; han blev således udnævnt til titulær professor 1871 og modtog flere ordener (*Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 16, 1984, s. 20-222).
- ³⁰ Haxen, 1983, s. 13.
- ³¹ Danish Judaica to Stanford. *American Libraries* 2003 April p. 26.
- ³² Fremstillingen bygger på Notkin, 1983 og Kyro, 1983.

Et umage venskab

Dette er historien om en ung tysk jøde, møbelsnedkeren Josef Herscher fra Köln, som tog på *Hachsharah* – landbrugsophold – i Vestjylland i 1934-1935 og knyttede et livslangt venskab med konen på gården, min oldemor Maren Kristiansen. De to så aldrig hinanden igen, men i breve til hende delte han sine sorger og bekymringer for sin familie og de jøder, der stadig befandt sig i Tyskland i anden halvdel af de urolige 1930ere.

Af Marius Hansen

Historien er baseret på et desværre temmelig sparsomt kildemateriale. Det er kun tre breve og et par postkort fra Josefs hånd samt nogle foto, som er bevaret i dag. Hertil kommer et interview, som hans søn Uri lavede med Josef få måneder før hans død i 1987, og mine samtaler i 2012 og 2013 med Uri og med tre af Marens børn. På baggrund af dette materiale har det været muligt at stykke denne fortælling sammen om en ung mand, der i modsætning til sine forældre og fire ud af syv søskende, slap ud af Nazi-Tyskland i tide. I Palæstina måtte han, efter at have erfaret sin families skæbne, skabe sig en mening med tilværelsen. I 1954 emigrerede han med kone og to børn til USA, hvor to af hans overlevende søskende havde slået sig ned, og her ser det ud til, at han også mistede kontakten til Maren. Men en efterårsdag i 1964 bankede det på døren hos Maren. Det var Uri, Josefs søn. Den unge amerikaner var på rundrejse i Europa og havde lovet sin far at finde og hilse på denne fremmede kvinde, som 30 år tidligere havde behandlet ham som sin egen søn på et tidspunkt, hvor Europa var fyldt med had.

Barndommen i Tyskland

Josefs forældre, Eli Elias Herscher og Sara Kellner, blev begge født i den Østrig-ungarske provins Galicien i 1879, men de mødte hinanden i Köln gennem fælles bekendte i 1896. Med drømmen om et bedre liv havde de fulgt strømmen af østeuropæiske jøder, som i hundredtusindvis valgte at emigrere til Vesteuropa og USA i denne periode. De blev gift i 1889, og de fik i løbet af det første årti i det 20. århundrede otte børn. Josef, som var nummer fem i rækken, blev født i 1906.

Forældrene ernærede sig som skrotmetalhandlere; de tilhørte den lavere middelklasse og kom kun sjældent i synagogen. De søgte så vidt muligt at assimilere sig i det tyske samfund, men som det store flertal af indvandrede jøder i Tyskland fik familien Herscher aldrig tysk statsborgerskab, men vedblev med at være Østrig-ungarske – og fra 1918 og frem polske statsborgere. De otte søskendes barndom var tryk i perioden op til Første Verdenskrig, men den sluttede brat, da Eli blev indkaldt som officer til den

Østrig-ungarske hær i sommeren 1914. Sara skulle forsørge børnene alene, og familien gik nogle hårde år i møde. Josef blev sammen med seks af sine søskende anbragt på et jødisk børnehjem i Köln, mens Sara flyttede til Mähren i det nuværende Tjekkiet sammen med den ældste søn David. Her fandt hun arbejde i rustningsindustrien. I to år var Josef og hans søskende overladt til børnehjemmets disciplin og lejlighedsvis besøg hos deres farmor og farfar, Rosa og Herman Herscher. I sommeren 1916 blev de syv børn genforenet med deres mor i Mähren, hvor de levede en forhutlet tilværelse, indtil de i begyndelsen af 1919 kunne vende hjem til Köln.

Weimar-årene

I Köln ventede der Sara og børnene en ubehagelig overraskelse, for Eli, som de ikke havde set i næsten fem år, var vendt hjem fra fronten og var flyttet sammen med en ny kvinde. Ægteskabet hang i en tynd tråd, men Sara, der var en handlekraftig kvinde, lod sig ikke slå ud, selvom fattigdommen formørkede tilværelsen i de første efterkrigsår. Sara anbragte alle børnene, med undtagelse af Josef, hos slægtninge rundt omkring i byen. Josef huskede tydeligt, hvordan pengene ikke slog til.

”En dag, da jeg kom hjem fra skole for at spise frokost, græd mor. Det var første gang, jeg havde set hende græde. Jeg spurgte, hvad der var galt, og hun fortalte, at hun ikke havde råd til at lave frokost. Så jeg måtte tage tilbage til skolen uden at få noget at spise.”

Det skete ofte i den tid, at Sara og Josef måtte springe et måltid over, fordi der ikke var råd til mad. Efter skoletid hjalp Josef sin mor i hendes lille skrotmetalforretning. De hjemlige forhold havde dog ikke indflydelse på, hvordan han klarede sig i skolen, hvor han var en af klassens dygtigste elever.

”Han elskede bøger, for de var indgangen til en verden af viden, som han ivrigt tog til sig. Jeg har fået fortalt, at han læste bøger i stearinlysens skær, når

Josef Herscher i Tel Aviv i 1938 (Privateje).

hans mor havde slukket for lampen, og ofte var han den sidste til at forlade det nærliggende offentlige bibliotek.”

Hvor svært det end har været for Sara at få hjemmets husholdning til at hænge sammen, så var det endnu sværere i foråret 1921 at fortælle den da 14-årige Josef, at der ikke længere var råd til, at han fortsatte sin skolegang. Han var dog fast besluttet på at lære et eller andet, så han fik hende overtalt til, at han kunne fortsætte et år på skolebænken for at lære et håndværk i stedet for at gå i skole. Han blev uddannet som møbelsnedker, men fordi han

manglede praktisk erfaring, kunne han ikke finde en praktikplads. I stedet begyndte han at knokle i moderens forretning. Det var i disse år, at han stiftede bekendtskab med zionismen. Et par gange om ugen mødtes han i en ungdomsgruppe og lærte om zionismen og forberedte sig på livet i Palæstina, men mere end det blev det aldrig til. Den økonomiske krise i Weimar-republikken var god for Saras lille forretning, der blomstrede, efter hun modtog et lån fra sin bror. Hun fik råd til at købe en ejendom i tre etager og få de andre børn, der nu var mellem 12 og 22 år gamle, hjem igen. I stueetagen lå forretningen, på første sal boede familien, og anden sal udlejede hun til to familier.

Sara og Eli var aldrig blevet skilt, og i midten af 1920'erne fandt de sammen igen. De skiftede forretningsområde og begyndte at handle med nye og brugte møbler, hvilket passede Josef fortrinligt, da han nu kunne udnytte sin uddannelse som møbel-snedker. Det så ud til, at familiens lykke var gjort, men alt dette ændrede sig i 1933.

Hechalutz

Udnævnelsen af Hitler til kansler den 30. januar 1933 blev begyndelse til enden for familien Herschers liv i Tyskland. I løbet af de næste ti år blev familien spredt på tre kontinenter, og kun Josef og tre af hans søskende overlevede *Shoah*. Det gik tidligt op for Josef, at hans selvforståelse som tysker ikke var forenelig med det nye regime. Den landsdækkende boykot 1. april 1933 blev aldrig den succes, nazisterne havde håbet på, men familiens forretning gik ikke ram forbi, og for første gang, siden de havde åbnet forretningen, oplevede Sara og Eli en nedgang i salget. Det var det nye styres første tegn på en bevidst antisemitisk politik, en politik som i de følgende måneder – i løbet af sommeren 1933 – fulgtes op af bogafbrændinger i de større universitetsbyer og ekskluderende love over for landets jødiske befolkning. Josef diskuterede indgående med sine venner, hvad de kunne stille op under disse omstændigheder, og en aften til et møde i det

Sara Herscher foran sin butik på Kämmergasse 29 i Köln i starten af 1930'erne (Privateje).

jødiske kulturhus i Köln fandt han svaret. En taler fra *Hechalutz*-bevægelsen var rejst til Tyskland fra Palæstina for at fortælle om zionismen og behovet for unge jøders hjælp til at opbygge Eretz Israel. I de forudgående 10 år havde Josef ikke skænket zionismen mange tanker, men nu – i højere grad end i hans teenageår – gav det mening. Sammen med 11-12 andre unge mænd og kvinder i Köln gav han sig begejstret i kast med at danne byens første *Hechalutz*-gruppe.

Josef var ikke alene om at se zionismen og emigration til Palæstina som svaret. I de tidlige år under naziregimet slog budskabet så klart igennem i Tyskland, at *Hechalutz*-bevægelsens medlemstal blev mere end tredoblet, fra 5.000 til 16.000 medlemmer i perioden 1933 til 1935.

Efter fyraften sad Josef på skolebænken og lærte hebræisk, men nok så vigtigt, så fik han en teoretisk landbrugsuddannelse. Det var i landbruget, der var brug for hænder i Palæstina, men teoretisk viden gjorde det ikke alene. Det var kun et fåtal af de tyske jøder, som havde praktisk erfaring fra landbruget, og da der i Tyskland kun var et begrænset antal uddannelsessteder, hvor de unge zionister kunne få praktisk erfaring i landbruget, skabte det voksende medlemstal i *Hechalutz* et kapacitetsmæssigt flaskehalsproblem.

For at afhjælpe problemet besluttede organisationen at undersøge mulighederne for at uddanne de unge zionister i andre lande, blandt andet i Danmark. *Hechalutz* kontaktede Landøkonomisk Rejsebureau, der gerne ville hjælpe. Landøkonomisk Rejsebureau havde forbindelse til både myndighederne og til landbrugsorganisationerne i Danmark og havde i 1931 og 1932 hjulpet med ansættelse af elever i Danmark fra England, Holland, Norge, Estland, Letland, Litauen, Tyskland, Polen, Schweiz, Finland, Rusland og sågar Japan og Indien. Ifølge udvekslingsreglerne måtte de udenlandske elever ikke modtage løn, og de skulle selv dække udgifter på rejsen til og fra lærepladsen. Samarbejdet imellem Statspolitiet og Landøkonomisk Rejsebureau om de jødiske landbrugselever kom til at fungere upåklageligt helt frem til besættelsen i 1940 og selv tyske jøder, der ikke havde tysk statsborgerskab som Josef Herscher, fik i al stilfærdighed opholdstilladelse i Danmark. Det var kun nær grænsen i Sønderjylland, at man ikke ønskede at give tilladelse til landbrugsophold for tyskere og tyske jøder. I alt kom 1.600 jødiske pionerer på *hachsharah* i Danmark frem til besættelsen.

Hachsharah i Danmark

Josef var 27 år, da han i foråret 1934, som den første af de unge pionerer i Köln, blev spurgt, om han var klar til at komme på *Hachsharah*. Han morede sig over tanken om, at han, en møbelsnedker, skulle arbejde på en gård.

Maren Kristiansen og de to andre jødiske elever på gården, Lotte og Martin (Privateje).

På Holsted-egnen i Sydvestjylland mellem Vejen og Esbjerg var det den senere folketingsmand Ludvig Elbæk Jessen, som stod for formidlingen af de jødiske elever mellem Landøkonomisk Rejsebureau og landmændene. Da gårdmand Kresten Madsen Kristiansen og hans hustru Maren Kristiansen blev spurgt, om de kunne huse en jødisk landbrugselev fra Tyskland på deres malkekvægsbedrift, insisterede Maren på, at det kunne de, og sådan blev det. For Maren handlede det om muligheden for at hjælpe et ungt menneske i nød, for hun skammede sig over at læse nyhederne fra Tyskland. Som de første på egnen sagde de velkommen til en jødisk landbrugselev.

Den 5. maj 1934 ankom Josef til *Lynegaard* i Stenderup, godt 15 km nord for Kongeåen, som i de næste ti måneder skulle være hans hjem og arbejdsplads. Kresten og Maren havde fem børn i alderen to til ni år, og derudover boede karlen Ole på gården. Ingen af dem havde mødt en jøde før, og hverken Maren, Kresten eller Ole kunne tale tysk, så det vanskeliggjorde den indledende kommunikation. Der var derfor ikke andet for, end at Josef lærte sig dansk. Det lykkedes nogenlunde, hvilket brevene og postkortene også vidner om.

Det ukendte erhverv i et land, hvor han i begyndelsen ikke forstod sproget, var en stor mundfuld, men

Postkortet som Josef sendte til familien Kristiansen, da han var ankommet til Köln. Dateret den 6. marts 1935.

Josef arbejdede energisk, og han blev hurtigt vellidt på gården. I efteråret 1934 ankom to andre jødiske elever fra Tyskland, Martin og Lotte, til *Lynegaard*. Middagsbordet på gården blev herefter et naturligt samlingspunkt for de jødiske elever i området, der om aftenen mødtes og diskuterede, sang og terpede hebræisk. Her mødte Josef en anden elev, Josef Baumring, som han forblev ven med resten af livet.

Maren var 43 år gammel, da Josef kom til gården, og hun var på flere måder som ham. Hun var videbegærlig og nysgerrig og havde i sine unge år været på højskoleophold på Fyn og var sidenhen blevet uddannet lærer, men med mand og fem børn havde hun påtaget sig rollen som husmor. Efterhånden som Josefs danskundskaber blev bedre, gav det mulighed for samtaler og diskussioner omkring middagsbordet, og Josef følte sig snart som en del af familien. For de fem børn blev de nye ansigter på gården også et samlingspunkt, og for Josef var børnene, og i særdeleshed den yngste, Agnete på to år, en evig kilde til glæde. Til jul købte han endda gaver til alle børnene.

Efter ti måneders hachsharah fik Josef besked om at vende tilbage til Köln og afvente indrejsetilladelse til Palæstina. Det blev sidste gang, han så sin danske "familie", og vel tilbage i Köln sendte han dem et postkort med en hilsen om, at han var kommet godt hjem.

Fra kibbutz-tiden 1935-1938. Det er Josef Herscher siddende yderst til højre i sandet (Privateje).

Kibbutz *Ein Gev*

Josef Baumring og Josef Herscher fik i juni 1935 indrejsetilladelse fra de britiske myndigheder, der beviste, at de var sikret et arbejde i landbruget ved ankomsten til Palæstina. En tredjedel af de 75.000 tyske jøder, der ankom til Palæstina i perioden 1933 til efteråret 1940, havde en sådan tilladelse, hvilket var bemærkelsesværdigt i betragtning af, hvor få af disse der havde en baggrund i landbruget inden Hitlers magtovertagelse, og det vidnede om den store succes, Hechalutz-bevægelsen havde i 1930'erne.

Den sommer blev sidste gang, Josef så sine forældre og fire af sine søskende. Sammen med Josef Baumring tog han toget til München. Her hilste han for sidste gang på sin bror Max. Max var kommunist og boede sammen med en arisk kvinde, hvilket dog ikke gjorde hans tilværelse nemmere, og han måtte i en periode gå under jorden. Året efter meldte Max sig til de internationale brigader og drog til Spanien, hvor han senere mistede livet i kampen mod Franco.

Fra München rejste de to videre til Trieste og derfra videre til Haifa med færgen *Jerusalem* sammen med omkring 400 andre unge pionerer. Da de kom til Haifa, aftalte de – sammen med et par andre "danskere" fra Holsted-egnen – at de ville holde sammen i det nye land. I det nordlige Palæstina fandt de arbejde i kibbutzen *Ein Gev*, og i december

1935 sendte Josef det første af tre breve til Maren, hvori han – på sit bedste dansk – udtrykte en vis optimisme for fremtiden. I brevet fulgte også en kort hilsen fra Josef Baumring og to andre elever, Karl og Uvens. Josef skrev blandt andet (Josefs egne vendinger og stavemåde er bibeholdt):

”Kære Fru Kristiansen... Jeg tænke tit til dem og deres Familie og den deilig Tiden, den jeg har forlevet i Danmark. Det er ikke kun ved mig Falden, men ogsaa ved min Kammeraterne, vilke har været i Danmark. Vi sætte tit vedsammen og fortælle os fra vores Eleventid og vores erlebninger... Men skulde jeg kommer mere gang tilbage til Tyskland, det er godt mulig, så kommer jeg bestemt til Danmark at besøge Dem... Af mig kan jeg ikke meget fortæller. Jeg arbejde ikke ret meget i landbrugen, thi det giv til størsten Del kun Orangenplantagen. Jeg arbejde mest del ved Huserne bygning, ved Træ konstruktioner. Til Eks. Lave jeg selvstændig Tagerne, Træhuserne o.s.v. Jeg lever nu tilsammen med omtrent 100 mennesker. Der er kommer i sidste Tiden 40 mennesker til os. Mennesker fra Lettland, Litauen, Estland, Polen Østrig o. s. Alt kommer herhen vor at hjælpe ved opbygning af Palæstina.

Hvis jeg tænke om, at nu i Danmark ligger Sne og her i Palæstina er den skønste Solskin, saa kommer det mig meget komisk for. Man kann ikke tror, det nu er Julfest i Europa.

Til Julfest og til Nytåret sender jeg Dem og Deres Familie og Ole min bedste Ønsker for det kommende Aar.

Josef Herscher”

I 1936 kom Josefs lillebror Jakob til Palæstina, og han fik også arbejde i kibbutzen. I 1937 mødte Josef kvinden i sit liv, Lucy. Lucy kom fra Mannheim, var otte år yngre end den 30-årige Josef og havde som han været landbrugselev, hun i Tjekkosllovakiet. Sammen flyttede de til Tel Aviv i 1938 og åbnede et mindre værksted i Yona Hanavi-gaden, hvor Josef begyndte at sætte gamle møbler i stand, som han havde gjort det i Köln. Samtidig flyttede Josef Baumring med sin kone til samme gade.

Josef Herscher og Josef Baumring i Tel Aviv. 1938 (Privateje).

Fortvivlelsens år – 1938

Hjemme i Tyskland blev familiens situation værre, og det blev umuligt at drive forretningen videre. Racelovene, som Hitler havde proklameret ved det årlige partimøde i Nürnberg i september 1935, havde gjort det umuligt for Sara og Eli at finde en afløser, der kunne erstatte Josef med arbejdet i forretningen, og samtidig voksede presset fra myndighederne for at få dem til at sælge forretningen. De sendte derfor det meste af deres værktøj til Josef, da han skrev og fortalte om sit værksted i Tel Aviv. Hitlers beslutning omkring årsskiftet 1937-38 om at gøre Tyskland klar til krig blev et af de skæbnesvangre øjeblikke for de tyske jøder. At rense Tyskland for jøder fik højeste prioritet, og presset på de tyske jøder blev intensiveret måned for måned. Efter *Anschluss*, Tysklands annektering af Østrig i marts 1938, skrev Josef et brev til Maren, hvor den

lidt naive optimisme fra hans brev to et halvt år tidligere helt var forsvundet. Uddrag af brevet:

”Kære Fru Kristiansen!

Mange Tak for Deres venlige Brev ... Deres hjertelige Deltagelse for det Jødernes skæbne i Europa har mig berørt belegelig i disse fortvivlsten Tid. Overalt Kamp og Had, Mord og Undertrykkelse. Det er Billede af nutiden. – Fru Kristiansen... Mig gaa det forholdsmæssig godt. Jeg har meget Arbejd og fortjene nok til liven. Min Broer og min Ven Josef Baumring arbejde med mig tilsammen. Til Vintren maaske, kommer min forælderens ogsaa herhen. Det ikke mer mulig for Jøderne at bliver i Tyskland. Til slut af mit brev ønsker jeg dem, saa vel som deres Mand og Børnerne en godt og glædig Pinsefest... Jeg sende dem ogsaa nogle Billeder. Den det sam Billed er ogsaa min Ven Josef Baumring.

Med den venligsten Hilsner

Deres Josef Herscher”

I sommeren 1938 lykkedes det Josefs yngre søster, Hannah, at emigrere fra Tyskland til San José i Californien. Hun var den sidste fra familien Herscher, der slap ud. Tilbage i Tyskland var stadig Josefs forældre, Eli og Sara, hans brødre David og Leo og hans søstre Minna og Jenny. Desperationen iblandt de tyske jøder steg i dette skæbnesvangre år, efterhånden som regimets metoder radikaliseredes. Hermann Göring satte sig i spidsen for, med økonomisk tvang, at få de resterende til at emigrere, ved at ”arianisere” jødiskejede virksomheder og forretninger, og i Østrig effektiviserede Adolf Eichmann tvangsemigrationen på hovedkonteret for jødisk udvandring i Wien i en sådan grad, at bureaukratiet kunne klares på en enkelt dag. Det lykkedes for Eichmann, i løbet af det første år efter *Anschluss*, at få ekspederet 100.000 jøder ud af Østrig.

Resten af verden så til, mens forholdene i Tyskland forværredes. Den amerikanske præsident Roosevelts gode intentioner i løbet af sommeren 1938 var ikke nok, da man ved en international konference i Evian i Frankrig diskuterede det jødiske flygtninge-

Lucy, Eli, Uri og Josef mens den lille familie stadig boede i Israel. 1952 (Privateje).

problem i Tyskland. En restriktiv flygtningepolitik og frygten for stigende antisemitisme fik mange lande, heriblandt Danmark, til at holde grænserne lukket. På schweizisk initiativ indførte Tyskland endda et ”J” i alle tyske jøders pas, for at det schweiziske grænsepoliti kunne afvise dem.

Det var en tydeligt fortvivlet Josef, der på baggrund af sin families forværrede situation i Tyskland, efter November-pogromen i december 1938, skrev det sidste af de tre eksisterende breve til Maren. Uddrag fra brevet:

”Kære Fru Kristiansen!

Mange Tak for Deres og Deres Børner Fødselsdagshilsner. Det var mig en stor Glæde, det de har tænket paa mig til den Dag, og det de tager altid andel til min Livets vej. Mig gaar det forholdsmæssig godt, men sjælig er jeg meget getrykt, snart fortvivelt, hvis jeg tenke paa Skæbner fra Jøderne i Tyskland, paa den sidste Begivenheder i denne Land. Dengang er min Familie ikke bliver bevaret for den barbarisk Regime. Min Far og min ældste Bror er blevet udvist til Polen. Min Mor og min Søsteren rejser i næst ugener til Belgien. Den Forretning bliver sluttet. Og hvad skal bliver det ende? – Vi er nu i hele Verden udsprede. Tyskland, Belgien, Polen, Amerika, Spanien og Palæstina. Jeg tro ikke, det vi skal kommer nok engang tilsammen. ... Så er det passeret

tusinder af Jøderne. Jeg vil komme paa fredligere Tankener. Julefestfred paa jord – om det kommer engang!? Vi vil ønske det, desuagtet jeg har tabt Haabningen. Til Julefest ønsker jeg dem, deres Mand og Børnerne meget lyk og tilfredshed for altid. Med venligste Hilsner til jer alle og godt Nytaar Josef”

Udvisningen af faren Eli og den ældste bror David var resultatet af en lov, indført af det antisemitiske styre i Polen i foråret 1938, der skulle gøre de omkring 70.000 jøder med polsk pas i Tyskland statsløse. Den polske regering ville for alt i verden ikke tage imod dem, da man forventede, at det bare var et spørgsmål om tid, før de blev udvist af Tyskland, og gik derfor præventivt til værks ved at nægte at forlænge deres pas.

Da det gik op for de nazistiske myndigheder, at man ville stå med 70.000 statsløse jøder i Tyskland, beordrede Himmler, at Gestapo skulle anholde dem og sende dem til Polen med tog. 17.000 mennesker, heriblandt Eli og David, blev tvunget til den tysk-polske grænse, hvor de – bevogtet af grænsevagter med maskingeværer – i dagevis måtte sidde på en mark uden ly for oktobervejret, mens krisen mellem Polen og Tyskland ventede på at blive løst. Polen accepterede til slut at modtage de fleste jøder, og resten fik lov at vende hjem til Tyskland, indtil de ved en senere lejlighed kunne udvises. Eli og David kom til Polen, hvor deres videre skæbne er ukendt.

Krisen havde i mellemtiden taget en ny drejning, for i Paris tog den unge jøde Herschel Grünspan, hvis familie i Frankfurt også var blevet udvist til Polen, hævn ved den 7. november 1938 at skyde tredjese-kretæren på den tyske ambassade i Paris, Ernst vom Rath. Da vom Rath to dage senere afgik ved døden, bad Hitler Göebbels om at finde en passende hævn over for jøderne. Resultatet var November-pogromen, der fandt sted mellem den 9. og 10. november. Josefs bror, Leo, blev givetvis sat i en koncentrationslejr, mens Sara og søsteren Minna sammen flygtede til Antwerpen i Belgien, hvor de troede sig i

sikkerhed. Den anden søster, Jenny, blev i Tyskland med sin mand, Hersch Buchbaum, og deres tre små børn Maurice, Josef og Ruth.

I 1939, da Josef giftede sig med Lucy i Tel Aviv, skrev hans mor, Sara, til ham for at trøste ham over, at hun ikke kunne være med til brylluppet: *”Min kæreste Josef, alt går ikke altid som man vil eller håber på. Men alt går nu alligevel. Efter man har grædt, går livet videre.”* Året efter brylluppet kom Sara og Minna igen under tysk lov, da Belgien i 1940 blev besat. I 1942 begyndte nazisterne at deportere jøderne i Belgien til udryddelseslejrene i Polen. Sara og Minna endte deres dage i Auschwitz. Den anden søster, Jenny, hendes mand og deres tre små børn, blev også alle myrdet i Auschwitz. Broderen Leo derimod overlevede flere lejre og vendte tilbage til Köln efter krigen.

I 1941 fik Josef og Lucy deres første søn, Uri, og seks år senere kom sønnen Eli til verden. Josef og Lucy fandt i 1944 ud af, hvad der var hændt deres familier i Tyskland, og det satte et tungt præg på den lille familie. I alt 18 slægtninge var blevet myrdet af nazisterne. Uri mindes, at der blandt de mange triste stunder også var gode stunder. Josefs forhold til det tyske sprog i familiens tid i Tel Aviv var af dualistisk karakter, for på den ene side havde nazisterne misbrugt det til at dømme hans familie til døden, men på den anden side vedblev det med at være hans sjæls sprog, der havde formet hans forståelse for menneskeheden og verden omkring ham. I Tel Aviv søgte Josef mest kontakt med andre tysktalende jøder, selvom han både kunne tale jiddisch og hebræisk. Han fortsatte med at være en ivrig læser og elskede forfattere som Schiller og Goethe, når han regelmæssigt besøgte det tyske bibliotek. Børgerne blev i høj grad en spirituel måde at overleve og kapere virkeligheden på.

Et billede fra 1952 af Josef, Lucy og sønnerne i en robåd viser en af de gode stunder. 1952 var også året, hvor broderen Jakob emigrerede til San José i Californien, hvor søsteren Hannah havde opholdt

sig siden 1938. Billedet af den lille familie i robåden fandtes i Marens fotoalbum og vidner om, at Maren og Josef, i hvert fald indtil da, holdt kontakten med hinanden. I 1954 besluttede Josef og Lucy sig for også at emigrere til Californien.

Hos de amerikanske emigrationsmyndigheder havde Jakob to år tidligere anført dem som familie, hvilket førte til, at de i 1954 fik tilbudt at emigrere til USA. Med to af sine tre søskende i San José og den økonomiske krise i Israel i begyndelsen af årtiet var beslutningen ikke så svær.

I det nye land måtte de igen begynde forfra på deres liv, og Josef og Lucy knoklede for at få det hele til at hænge sammen. De muligheder, Josef ikke selv havde haft som ung, ønskede han at give sine børn, og det forventedes, at begge sønner ville fortsætte på universitetet. Hverken Lucy eller Josef havde i Tel Aviv været synderligt religiøse, men i San José begyndte de at komme i den reformerte menighed *Temple Emanu-El*, hvilket skulle vise sig at få stor betydning for sønnerne Uri og Elis senere liv.

En amerikaner på besøg

I sommeren 1964 havde den 23-årige Uri netop færdiggjort sin bachelor i historie på det prestigefyldte universitet Berkeley i Californien. Han var fast besluttet på at besøge og opleve de steder i Europa, hvor hans familie havde levet før og under *Holocaust* og stå ansigt til ansigt med den forrige generation, der havde oplevet krigen et kvart århundrede tidligere. Gennem sin barndom og ungdom havde han haft rig lejlighed til at lytte med, når forældrene talte om savnet af familien, der var blevet myrdet i Europa, og når de i mindre grad talte om det Tyskland, der havde forrådt dem.

Uri vidste ikke, hvad han kunne forvente af turen, og han rejste derfor med en vis angst i sindet.

Han var klar over, at det ikke ville blive en fornøjelsestur til Europa, snarere en lærings- og dannelses-

rejse. Det var helt i Josefs ånd, at Uri skulle skabe sig en forståelse, om end en fragmenteret en af slag-sen, af sin families liv under nazismen. Hvad der derimod var ukarakteristisk for Josef, var at bede om tjenester, men forud for rejsen bad han sønnen om én ting. Uri skulle, hvis han kunne, opsøge familien Kristiansen, der havde været som en familie for ham under hans hachsharah i Danmark. Josef havde ikke adressen længere, men han gav Uri et billede af familien og tilføjede en kort hilsen på dansk. Det var ikke meget, Uri kendte til familien i Danmark eller faderens tid på gården, men når Josef omtalte sin tid der, var det med både hengivenhed og kærlighed. Der var derfor ikke noget, Uri hellere ville, end at opfylde sin fars ønske, så med billedet i rygsækken og forældrenes smertefulde fortællinger i baghovedet rejste Uri til Europa.

I løbet af sin rejse tomlede Uri gennem Europa og besøgte mellem 60 og 70 campingpladser. Rejsen bragte ham blandt andet til Spanien, hvor hans onkel Max havde mistet livet i Den Spanske Borgerkrig. Han var altid på udkig efter danske nummerplader, og på en campingplads i Granada mødte han familien Møller fra Tønder, som han faldt i snak med, særligt datteren Lise.

Familien tilbød Uri at komme forbi Tønder, og så ville Lise i mellemtiden forsøge at finde familien Kristiansen. Da Uri i starten af september rejste til Danmark, besøgte han familien Møller i Tønder.

Her ville en journalist på Vestkysten, der var ven af familien, gerne fortælle læserne om denne fremmedes ærinde på egnen. I interviewet fortalte Uri, hvorfor han besøgte Danmark:

”– Jeg har imidlertid en anden grund til ikke at springe Danmark over på min Europa-gennemrejse. Uri Herscher viser et gammelt fotografi af en dansk landmand, hans hustru og deres børn. På bagsiden stod skrevet på dansk, at hvis Uri fandt nogle af folkene på billedet, så skulle de læse denne danske hilsen. Uri fortsætter: – Det er min far, der har

skrevet denne hilsen på dansk. Han lever stadig i bedste velgående som snedker hjemme i Californien, men han er tysker af fødsel og boede indtil 1933 i Köln. Da Hitler kom til magten, valgte han at flygte, og det lykkedes ham også at komme over den dansk-tyske grænse. Han havde ikke nogen særlig bagage med og heller ikke mange penge, men på en gård i nærheden af Holsted fik han en modtagelse, som var han et medlem af familien, og her blev han i et halvt år. Fra Holsted kom min far til Israel og siden med skib til Amerika. Han har ikke siden da været i Europa, men jeg kan forsikre Dem for, at de 6 måneder på Holsted-egnen, hvor han for øvrigt lærte sig det danske sprog, har bevirket, at Danmark for bestandigt har fået en stor plads i hans hjerte. Gårdejereren er imidlertid død, men jeg vil nu se, om jeg kan finde hans enke og måske et par af børnene på billedet. De må efterhånden være kommet op i 30erne.”

Efterfølgende tog Uri afsked med familien Møller i Tønder og begav sig sammen med Lise, der kunne tale engelsk, nordpå mod den lille landsby Føvling, et par kilometer fra Stenderup. Her havde Maren bygget sig et nyt hus efter Krestens død et par år tidligere. En smule ængstelig – forud for mødet med kvinden, som betød så meget for hans far – bankede Uri på døren. Uri fortæller:

”Mit møde med din [Forfatterens] oldemor, Maren, står ganske klart i min hukommelse. Hun havde ikke fået at vide, at jeg kom på besøg. Da hun åbnede døren, var de eneste ord, hun sagde: ”Du må være Josefs søn.” Hun genkendte kløften i hagen, som var identisk med min fars. Mødet med Maren var højdepunktet på min tur til Europa, for hun fortalte mig historier

om min far, som jeg ikke kendte til. Han var en alvorlig mand, fyldt med glæder og håb for fremtiden, som blev smadret af virkeligheden. Han følte sig som en del af din familie under sit korte ophold. Jeg kendte kun til Maren gennem min fars historier. Der var et kærligt venskab mellem de to og med hendes børn. Jeg var taknemmelig for hendes villighed til at bruge fire timer med mig, hvor hun fortalte historier om min far. Vi besøgte endda gården, og hun viste mig, hvor min far arbejdede og sov.”

Besøget hos Maren kunne ikke opveje den deprimerende oplevelse, det havde været at besøge Europa. Uri rejste nedslået hjem til Californien, med savnet af den familie, han aldrig lærte at kende og med en bedre forståelse for sin fars generation. Om turen i 1964 reflekterede han: *”Jeg rejste fast besluttet på, at jeg ville leve et værdigt liv for at ære deres minde. Det har jeg forsøgt at gøre.”*

Uri fandt svaret til dette i rabbinatet. I 1970 blev han ordineret rabbiner, efter at have studeret på *Hebrew Union College* i Cincinnati og Los Angeles, og tre år senere færdiggjorde han sin ph.d. om jødisk landbrug i USA i slutningen af det 20. århundrede ved samme institution. Hans bror Eli, der var kommet frem til samme svar, blev ordineret i 1975 og har siden 1990 været tilknyttet *Stephen S. Wise Temple* i Los Angeles. Uri vendte i 1979 tilbage til Los Angeles efter at have været tilknyttet *Hebrew Union Colleges* afdeling i Cincinnati. I Los Angeles gik han i gang med et storstilet projekt om at skabe et jødisk kulturcenter i byen, der skulle hyldede humanismen og mangfoldigheden i verden i dag. Siden 1996 har han været direktør for *The Skirball Center*, som årligt har 600.000 besøgende.

De tre vindere af konkurrencen om flugten. Fra venstre: Lea C. Nadelmann, Adam Aron Edelsten og Sarah-Lee Tschernia. Foto: Marian Hirschorn, 2013.

Tema om jødeaktionen i 1943

70 år er der gået siden aktionen mod de danske jøder i oktober 1943. En hel befolkningsgruppe blev drevet på flugt, blot fordi de var jøder. Langt størstedelen af de danske jøder nåede heldigvis i sikkerhed i Sverige, mens andre blev arresteret og deporteret til umenneskelige forhold i koncentrationslejren Theresienstadt. Selv for de, som nåede at flygte, havde flugten ofte store konsekvenser - både psykiske og fysiske. Rambam har valgt at markere begivenheder i oktober 1943 med en række artikler og historier.

For at erindringerne om så vigtige og dramatiske historiske begivenheder ikke skal gå i glemmebogen, skal de aktivt holdes i live, især nu, hvor antallet af førstehandsvidner til begivenhederne af naturlige årsager svinder ind. De yngre generationer har ikke samme forhold til begivenhederne under besættelsen, som deres forældre og bedsteforældre, men de er arvtagere af en historie, som de på den ene eller anden måde må forholde sig til.

Konkurrence om flugten

Selskabet for Dansk Jødisk Historie gik derfor sammen *Mosaik Troessamfund*, *Carolineskolen* og *Det Jødiske Nationalfond* (KKL) om at udskrive en konkurrence for unge jøder. Hensigten var at opfordre de unge til at tale med ældre familiemedlemmer om deres oplevelser under flugten samt at reflektere over, hvilken betydning begivenhederne har for dem selv i dag. Vi ønskede - med andre ord - at få de unge i tale. Konkurrencen gik ud på at besvare

følgende opgave enten skriftligt eller med visuelle medier: "*Fortæl i form af interview/samtale en af dine slægtnings oplevelser under jødeaktionen/flugten i 1943.*" Eller: "*Beskriv jødeaktionens og flugtens betydning for dig og vor samtid.*"

Heldigvis - og med stor opbakning fra lærerne på Carolineskolen - var de unge med på ideen, og vi modtog mange gode besvarelser, og vi håber og tror, at de unge, ved at tale med deres ældre familiemedlemmer, har fået et nyt og mere personligt kendskab til flugten og begivenhederne under Anden Verdenskrig. Vi er glade for at kunne præsentere Rambams læsere for de tre vindere af konkurrencen.

En anden side af historien

Flugten til Sverige fylder meget i erindringerne om jødeaktionen, men vi må ikke glemme at næsten 500 danske jøder blev deporteret til koncentrationslejren Theresienstadt. Vi bringer i dette nummer Steen Metz'erindringer fra tiden i lejren, hvor han mistede sin far.

Endelig bringer vi en kommentar fra forfatter og journalist Thomas Hjortsø, som sætter fokus på de mange penge, der var involveret i flugten, og som efter hans mening bør føre til at der reflekteres over, hvem der fortjener en tak i forbindelse med jødernes redning.

Katrine Hassenkam Zoref

Lea C. Nadelmann. Foto: Marian Hirschorn, 2013.

Lea er 14 år og går på Carolineskolen. Lea interesserer sig for sport, især dans, badminton og cykling, og så bruger hun meget tid sammen med veninder og venner.

Om at beskæftige sig med besættelsen og flugten fortæller Lea, at særligt historierne fra Gilleleje har gjort et stort indtryk på hende.

”Da jeg besøgte Gilleleje Museum, der havde en udstilling om danske jøder under anden verdenskrig, opdagede jeg, hvor rigtigt det er, at et billede fortæller mere end tusinde ord. Det var en meget stærk udstilling, og det var hårdt at læse alle historierne, mens der var så mange billeder og genstande, der var tilknyttet.”

Arbejdet med at skrive om flugten har også betydet at hendes egen familiehistorie kom frem i lyset. Lea udtrykker det således:

”Jeg har altid hørt forskellige brudstykker af historien, men har aldrig kunnet få dem knyttet helt sammen. Nu er historien krystalklar.”

Lea vandt 1. pladsen for sin historie om oldemorens bror Noah Cipikoffs flugt til Sverige.

En fortælling fra min familie

Af *Lea C. Nadelmann*

Da jeg i år læste, at *Frihedsmuseet* havde besluttet at stoppe med at markere den niende april, blev jeg meget forundret. Hvordan kan det være, at man lige pludselig vælger at stoppe med at markere sådan en vigtig og betydningsfuld dag? Henrik Lundbak, der er museumsinspektør ved *Frihedsmuseet* i København, siger:

*”For nogle år siden kom der stadig ældre mennesker til museet den niende april for at deltage i markeringen, og så længe traditionen var levende, var det naturligt, at vi bidrog til den. Men gennem de seneste år er den type gæster blevet færre, og efterhånden har vi svært ved overhovedet at få øje på dem. Og så må vi spørge os selv, om ikke tiden er kommet til at stoppe.”*¹

Jeg kan ikke forestille mig, at der nogensinde kommer et tidspunkt, hvor det er tid til at glemme eller lægge bag sig, hvad der skete i anden verdenskrig. Personlig synes jeg, at det er meget vigtigt at huske alle historierne. Det er vigtigt, fordi det er vores egne slægtninge, der har været ude for det her. Det er vores rødder. Jeg er så heldig, at min historie er blevet skrevet ned. Cipikoff-sagaen er fortællingen om, hvad der skete for min familie under anden verdenskrig. Noah Cipikoff, min oldemors bror, er ham, der har sørget for at skrive hele historien ned. Selve Cipikoff-sagaen indeholder tre forskellige historier. Den handler om tiden før krigen, så handler den om min families flugt under krigen, og til sidst fortæller den om Noah Cipikoffs flugt. Jeg kunne godt have tænkt mig at interviewe Noah selv, men eftersom han døde omkring år 2000, vil jeg tage udgangspunkt i hans egen nedskrevne fortælling.

Familien Cipikoffs flugt

Selvom Cipikoff-sagaen tager sin begyndelse før anden verdenskrig, har jeg valgt at starte min historie i slutningen af september 1943. Nogle dage før slutningen af september, fik Noah Cipikoff set sin familie flygte mod Sverige – 30.000 kr. pr. båd. Han havde selv valgt at bruge sin forlovedes kontakter til at komme til Sverige med. Med mine egne ord vil jeg nu fortælle historien, som om jeg selv var Noah.

Noah Cipikoffs flugt

”Klokken er mange, og jeg, Noah Cipikoff, sidder hjemme i stuen hos min forlovede - min ikke-jødiske kæreste. Min familie er rejst til Sverige og til sikkerhed, så jeg er den eneste tilbage. Min forlovede har heldigvis kontakter og er i dette nu i gang med at arrangere min afrejse.

Min flugt starter i København hjemme hos B. Jetmar, som jeg har været venner med gennem mange år. Jetmar er en meget temperamentsfuld nationalist, som hader tyskerne af hele sit hjerte. Ude i byen holder min forlovede kontakt til alle de mennesker, der skal skaffe mig plads på et skib, som kan fragte mig over til Sverige.

Efter et par dage får vi besked om, at jeg skal komme til Humlebæk, hvorfra jeg kan komme med en transport til Gilleleje. Togturen fra København til Humlebæk går glat. Jeg har selvfølgelig en masse nerver på, for det vrimler trods alt med tyske soldater overalt på hver eneste station, og jeg bliver ikke ligefrem lettet, når jeg hører om andre tog, der er blevet stoppet og tømt for eftersøgte jøder, men jeg kommer heldigvis frem uden at blive opdaget.

Det er ikke de nye tyske soldater, vi skal være bange for. De er bare nogle store dumme bondeknolde, der vader rundt og savler over bageriernes vinduer, fordi de aldrig nogensinde har set så meget mad på det samme sted. Nej, vores virkelige fjender er Gestapos danske håndlangere. Det er dem, der har været i fængsel og er kommet ind enten pga. vold eller mord. Det er dem, vi skal være bange for.

Efter mørkets frembrud samles der en del jøder inde i en garage i Humlebæk. Derfra får vi besked på at betale, hvor meget vi nu end har, mens tallene bliver skrevet ned. Derefter bliver vi alle sammen placeret liggende eller siddende oppe på taget af en lastbil. En presenning bliver surret fast over vores hoveder, og før jeg ved af det, er vi på farten mod Gilleleje. Pludselig stopper vognen med et ryk. Vi bliver alle ledt ned fra taget og ud på vejen. Organisation, der styrer lastbilen, har fået besked om, at tyskerne ved, at der er en bil fyldt med jøder på vej til Gilleleje. Tyskerne er der allerede, og de har fanget en gruppe jøder, der gemte sig oppe på loftet i Gillelejes kirke. Det vil være en selvmordsmission at køre videre og gennemføre turen. Derfor får vi valget om at køre med tilbage til København eller at blive sat af her og klare os selv.

Næsten alle vælger at tage med tilbage til København, men det ser jeg som det glade vanvid. Hvordan kan det være smart at køre en vogn fuld med jøder tilbage igennem hele Nordsjælland? Jeg og min brors gamle klassekammerat, der også er med på lastbilen, vælger så at blive sat af, der hvor vi nu end er og så selv finde ud af, hvordan vi kan komme videre. Jeg er heldigvis klædt på til det med to sæt tøj og min varmeste frakke ovenpå. Først når motoren starter, indser jeg, hvad der er ved at ske. Hvorfor skal det ende sådan her? Så snart bilen er ude af sigte, begynder vi at gå. Ingen af os ved hvorhen - vi går bare.

Ud af det blå dukker der et lys op mellem træerne. Vi begynder at gå hen imod det, og mens vi nærmer os, kan jeg se, at det former sig til et hus. Et meget lille hus midt ude i en skov. 10 meter fra huset stop-

per vi op. Vi kigger hinanden dybt i øjnene, og jeg kan se, at han føler den samme frygt som jeg. Er det tyskere eller nogen mennesker, der gerne vil hjælpe os? Det er mig, der tager valget. Vi bliver jo nødt til at tage chancen. Jeg banker stille og roligt på, men jeg kan se nervøsiteten og angsten malet i mit spejlbillede. En mand åbner, og jeg kan se en kvinde stå bag ham. Det føles som om, jeg holder vejret, lige fra da døren åbner, mens jeg fortæller dem vores situation, indtil manden siger, at de vil give os husly. Endelig kan jeg ånde lettet op.

Da det begynder at lysne udenfor, takker vi for huslyet og begiver os videre på vores færd. Allerede ved morgenmadstid er vi ved Græsted, som er navnet på en kro. Så snart vi træder ind ad døren, bliver der helt stille inde på kroen. Jeg kan ikke andet end at gå ud fra, at det ikke er hver dag, de ser to meget beskudte mænd træde ind ad døren på dette tidspunkt af døgnet. Vi køber begge en kop kaffe, og derefter opdager jeg, at vi har heldet med os. En mand lover at transportere os til Ballerup - selvfølgelig for en stor sum penge, men i sådan en situation er penge ikke vigtige. Det eneste, jeg kan tænke på, er sikkerhed og overlevelse.

I Ballerup kender min forlovede en teglværksejer, Sundgaard Andersen, som hun mener, vi kan stole på. Da vi kommer til Ballerup, er det ingen svær sag at få skaffet os en vognmand, som kører os tilbage til København. I København skilles min ven og jeg, og igen er jeg hjemme hos Jetmar i Nørre Søgade.

Nu er det allerede blevet den 7. oktober, og jeg er stadigvæk ikke nået til Sverige. Det skræmmer mig. Heldigvis får jeg mine nye ordrer i dag. Der står, at min forlovede skal tage til Snekkersten kro og leje et værelse. Jeg skal senere møde hende der, hvor jeg skal vente på nye instrukser. Det er alt sammen meget indviklet. Kroejer Thomsen på Snekkersten Kro er i mine øjne en helt. Han er den mand, der nok har hjulpet flest jøder over vandet. Hele hans hus og hans nabohuse er fyldt med jøder. Både i kældre, på lofter, i skure, og i vaskerummene. Lige

Helene og Nisson Cipikoff med sønnerne Martin og Noah, ca. 1917 (Dansk Jødisk Museum, JDK156F54).

meget hvor mange, der kommer efter hjælp, har han altid en måde at hjælpe på.

Da jeg ankommer til kroen, får jeg besked på at mødes med to politibetjente der. Det er meningen, at vi skal aftale nærmere om selve overfarten, så jeg har alle detaljer med. Intet må gå galt. Mine instrukser er, at jeg skal følge vejen mod Helsingør, indtil jeg når et bestemt sted. Der skal jeg mødes med politibetjentene kl. 23. De skal så hjælpe mig med at komme ind på jernbaneanrådet og ind i et tog, som skal med færgeren til Sverige. Jeg er ved mødestedet, lige når klokken slår 11 næste dag – men der er ingen. Intet levende menneske så langt øjet rækker. Har jeg misforstået noget?

Efter tre kvarter går jeg tilbage til kroen igen. Hvad er der gået galt? Jeg tror aldrig nogensinde, min kæreste vil blive mere skuffet over at se mig end den dag. Så snart jeg sætter mig ned i stolen inde på værelset, banker det på døren. Jeg ser i et glimt, hvordan jeg er blevet fanget, og at det her værelse er det inderste på gangen. Det banker igen, og så er der en stemme, der siger: Luk op – vi ved, du er derinde! Jeg åbner døren, for der er jo ikke andet valg, og der står en af betjentene, som jeg skulle have mødt ved togstationen. Det viser sig, at vi har stået på hver side af vejen uden at se hinanden, for ingen af os ville jo tiltrække opmærksomhed. Vi aftaler at gennemføre planen næste dag.

Da jeg ankommer til mødestedet anden gang, er de to politimænd der. Vi kravler alle tre over ståltrådehegnet, der adskiller togstationen og vejen. Inde på stationen bliver jeg mødt af to andre politimænd, der følger mig over til et af godstogene. Jeg kravler op i vognen, mens mine fire hjælpere stabler papkasserne op omkring mig i en slags hule, så jeg ikke bliver set. De fortæller mig, at de vil lukke og plombere vogndøren, men jeg må forvente, at tyskerne vil åbne den før afgang, og igen før toget

kører om bord på færgeren. De ønsker mig alle held og lykke – jeg håber, at det hjælper. Jeg sidder musestille. Betjentene går flere gange forbi udenfor og hvisker ting til mig. Tiden nærmer sig for deres afløsere, og de ved ikke noget om mig og min flugt. Det føles, som om der går uendelig lang tid. Jeg tør ikke at stryge en tændstik, for at se hvad klokken er. Jeg sidder bare ned og venter. Pludselig hører jeg nogle stemmer. Døren bliver åbnet, og jeg kan ane lyskeglen, der stryger forbi mig. Det tager ikke mere end et par sekunder – i hvert fald ikke længere tid end jeg kan holde vejret. Lidt efter kan jeg mærke, at jeg er på farten. Jeg ved ikke hvor lang tid, toget kører, men på et tidspunkt føler jeg, at det er begyndt at vippe. Ganske rigtig går der ikke lang tid, før godsvognen åbner igen. Ligesom sidst er mine nerver spændt, men så snart døren lukker igen, bliver jeg underligt lettet. Selvom jeg ikke er kommet til Sverige endnu, er det værste overstået. Mine politivenner har gjort et godt arbejde.

Da vognen begynder at køre igen, gætter jeg på, at jeg er i Sverige. Efter en meget lang tur bliver der endelig stille. Jeg bevæger mig ikke mere. Er jeg virkelig i Sverige? Jeg synes at høre en enlig stemme et stykke væk. Personen går langsomt men taktfast forbi toget. Det må være en vagtmand. En svensk vagtmand. I det øjeblik indser jeg, at det må være min chance for at komme ud. Jeg skynder mig ud af min hule og begynder at banke på døren, mens jeg råber efter hjælp. Så hører jeg det dejligste ord i lang tid; ”Lugnt” siger vagtmanden. Så hører jeg ham råbe noget på svensk, og jeg kan høre løbende skridt, der er på vej imod mig. Der er noget værktøj, der rasler, og da vogndøren går op, falder jeg i armene på tre svenske soldater, der er noget overraskede over denne ”transport”. De griner, mens de beroliger mig og siger: *Nu är ni i Sverige*. Ja, nu er jeg i Sverige. Jeg er i sikkerhed lige såvel som min familie.”

*Noah Cipikoff virkede i en årrække som dirigent i Hasomir. Det er Noah i midten på forreste række.
Gruppenfoto ved foreningens 50-års jubilæum (Dansk Jødisk Museum, JDK149F33).*

Hvad der videre skete

Noah er nu ankommet til Sverige i sikkerhed. Hans familie, der tog af sted før ham, skulle fragtes over i to forskellige både. Hvad Noah ikke vidste, var, at den ene båd kæntrade, og halvdelen af hans familie omkom.

Nu er det 70 år siden flugten, men jeg kan stadig mærke, hvordan den i dag påvirker os jøder som en helhed. Vi har ikke lyst til at glemme, hvad der skete i 1943. Hvis vi begynder at glemme og blive

overbevist om, at sådan en situation ikke sker igen, løber vi en risiko for at det netop kan gentage sig. Det er også derfor, at vi hvert år til Yiskor nævner de mennesker, der omkom under anden verdenskrig – deriblandt mine tipoldeforældre, Helene og Nathan Cipikoff. Krigen og flugten er en del af de tanker, der har gjort os, til det vi er. Selvom jeg ikke var født dengang og ikke oplevede anden verdenskrig, betyder det stadigvæk meget for mig. Begivenhederne i årene mellem 1940-45 vil jeg nok aldrig glemme.

Sarah-Lee Tschernia. Foto: Marian Hirschorn, 2013.

Sarah-Lee er 15 år og går på Carolineskolen.

I sin fritid går Sarah-Lee til svømning, atletik og dans, og så elsker hun at være sammen med mine venner.

Sarah-Lee vidste allerede en del om begivenheder i 1943, men om sin deltagelse i konkurrencen fortæller hun, at hun lærte meget om sin fars onkel Leif Pundik, som hun ikke vidste før:

”Jeg er glad for at kunne fortælle lige præcis hans historie, fordi han døde meget pludseligt nogen måneder senere. Historien har haft en stor indflydelse på mig, fordi det fik mig til at gennemtanke hvor tragisk flugten har været for Leif, og hvor anderledes det kunne have endt.”

Sarah-Lee vandt 2. pladsen for sit interview med Leif Pundik om hans flugt til Sverige via Gilleleje.

Krigens konsekvenser

Af Sarah-Lee Tschernia

Tirsdag formiddag og døren går op i et lejligheds-kompleks på Frederiksberg. I døren står min fars onkel Leif Pundik. Han lyser helt op ved synet af besøgende efter sin kones meget pludselige død. De sidste par måneder har været deprimerende og mørke for ham, men endelig skinner solen atter, og vi sætter os ind stuen, som er badet i sollys, for at lave det interview, vi havde snakket om. Selvom det er 74 år siden anden verdenskrig brød ud, ligger mindet om den forfærdelige tid stadig Leif nær. Han ved, vi skal tale om flugten til Sverige. Han sukker dybt, som var det i går, han krydsede Øresund i frygt i en fiskekutter sammen med sin familie.

”Som alle sammen ved, ville Hitler udrydde jøderne i hele verden. Vi boede her i Danmark, og der begyndte invasionen den 9. april 1940. Der skete ikke meget før oktober 1943. Pludselig måtte vi af sted og vores læge, Borgil Andersen havde sagt til min familie, at hvis der skulle ske noget, skulle de komme til hende. Vi pakkede vores kufferter og kørte hen til hende, og der boede vi i et stykke tid. Jeg kan huske, at jeg så flyvemaskinerne, da de fløj ind over Danmark. Jeg var 8 år gammel på det tidspunkt, og det der gjorde mig mest bange var: Tænk hvis nazisterne ville tage os...”

Han trækker vejret dybt, men vil helst fortsætte interviewet. Det ser ud til, at det har ramt ham hårdt, fordi han gemmer hovedet i hænderne. Solen skinner stadig kraftigt ind ad vinduet. Det hele synes at gå så langsomt, men indtil videre har interviewet kun varet i tre minutter. Jeg venter tålmodigt. Nogen sekunder efter fortsætter han.

”Vi skulle til Gilleleje for at komme til Sverige, og da vi var ankommet og skulle med fiskekutterne, syntes min far, at fiskekutteren var for lille. Manden, der ejede fiskekutteren, sagde, at vi skulle tage op på Gillelejeloftet i kirken, for der var mange jøder, der gemte sig i kirken. Min far mente, der var for mange jøder samlet på loftet, og at det derfor ville blive nemmere for tyskerne at finde os. I stedet for tog vi tilbage til Borgil Andersen og opholdt os der i nogle dage. Jeg kan stadig huske det, som var det i går. Det var et mirakel, at vi ikke blev opdaget. Samme nat, da vi forlod Gilleleje, blev alle jøderne taget i kirken oppe på loftet”.

Tårene triller langsomt ned ad kinden på ham. Han kan ikke holde sorgen tilbage. Jeg ved ikke, hvordan jeg skal reagere og vælger derfor ikke at gøre noget. Telefonen ringer pludselig, og Leif farer op fra sofaen. På et splitsekund bliver stilheden brudt, og krigstankerne forsvinder ud af mit hoved. En tirsdag formiddag, og jeg sidder blot på en sofa på Frederiksberg og lytter til en ældre herres telefonsamtale, som om intet var hændt.

”Vi kom hen til Borgil Andersens veninde Lauritzen. Hun havde et lille hus ude i Ordrup. Der boede vi, indtil vi kom over til Sverige. Jeg kan huske, det var så fredeligt derhenne. Angsten for at der ville komme nogle nazister og finde os, var langt væk i mine tanker. Endelig kunne jeg være mig selv, som en almindelig 8 årig, og ikke tænke på andet end at være barn. Den 8. – 9. oktober 1943 var den dag, vi flygtede. Vi kom til Sverige uden problemer, og hele min familie åndede lettet op, for nu var vi endelig

Leif Pundik kort tid før hans død. 2013 (Privateje).

i sikkerhed. Vi havde en god tid i Sverige og havde lov til at holde kosher. Min far fandt så et arbejde i Göteborg, og så flyttede vi dertil. Der boede vi halvandet år”.

”Endelig var krigen overstået, og vi kom allerede hjem til Danmark i juni 1945. Jeg var målløs over at høre den fantastiske nyhed, som jeg aldrig ville tro kunne gå i opfyldelse. Men efter krigen havde jeg stadig en urolig følelse i min krop. Det var som om følelsen af angst aldrig ville forsvinde, fordi jeg gennem krigens modbydelige år havde fået mærker for livet. Det værste, jeg oplevede gennem disse år, var at se de blanke tyske mænd med grønne uniformer gå på gaden, og det påvirker mig stadig den dag i dag”.

Interviewet er overstået, og jeg bliver bedt om at gå, da Leif er en ældre herre godt oppe i 70’erne. Han giver mig en plade chokolade, og han håber på, jeg kan bruge interviewet. Han ser dog lidt bedrøvet

Leif med sin søster Anne-Lise kort tid før de måtte flygte til Sverige (Privateje).

ud, da han lukker døren efter mig. Jeg går alene og mærker en ukendt følelse i min krop. Jeg kan mærke, at hele besøget gjorde et særligt indtryk på ham og mig. Det var ikke kun historien, men det, at kunne se en mand i øjnene og fornemme, hvad flugten havde gjort ved ham, der var ubeskriveligt. Uanset at Leif har fortalt andre mennesker om flugten til Sverige ti gange, vil smerten ved igen at kunne fortælle en af sit livs forfærdeligste historier gøre lige så ondt i sjælden som at fortælle den første gang. Sorgen vil aldrig forsvinde helt, fordi Leif og hans familie – eller i det hele taget alle de jøder, som var med i krigen under ekstreme forhold, vil på ingen måde glemme og aldrig kunne tilgive det, de har oplevet.

At få fortalt en så stor og tragisk historie fra en person, der har været en del af krigen, er surrealistisk og næsten uvirkeligt. Jeg ved, at jeg er blevet påvirket af interviewet og andre lignende historier, fordi jeg føler, at jeg næsten er en del af personernes oplevelser fra krigen. Det sårer mig, at jøder – og jeg er selv jøde – ikke har kunnet få lov at leve deres liv, som de ville under Hitlers regime.

For Leif har det været nogle forfærdelige år, specielt fordi han var den ældste søn i familien, og han

havde et ansvar over for sin søster. Krigen har haft stor betydning for ham og min familie. Det har gjort ham til den person, han er i dag. Han har haft en depression siden 1989, og måske kan krigen være en af grundene til, at han har fået den. Havde det ikke været en vellykket flugt til Sverige, havde der slet ikke været noget interview.

Leif og Anne-Lise hos fotografen (Privateje).

Adam Aron Edelsten. Foto: Marian Hirschorn, 2013.

Adam er 17 år og er netop startet på HTX på Kommunikation og IT linjen.

Film og fotografi er blandt Adams største interesser og han arbejder i øjeblikket som produktfotograf for Flügger farver.

Adam fortæller, at han altid har tænkt over, hvordan det måtte føles at opleve flugten under krigen og han besluttede sig for at deltage i konkurrencen, fordi det gav ham en mulighed for at fortælle sin farfars historie.

”Jeg kendte en del til krigen i forvejen, men der var meget nyt at lære om flugten som f.eks., hvor man boede, hvad man gav fiskerne for at fragte en over og meget andet. Og så havde jeg midlerne og interessen til at kunne lave en film om min farfars historie.”

Adam vandt 3. pladsen for sin film om farfar Leopold Edelstens flugt til Sverige.

Flugten til Sverige

– En dokumentarfilm

Af Adam Aron Edelsten

Adam Aron Edelsten har lavet en fin lille film, hvori han sammen med sin farfar, Leopold Edelsten, følger den rute, ad hvilken Leopold som 9-årig flygtede til Sverige sammen med sin familie. Det er nu 70 år siden, men minderne synes intakte. Undervejs på turen fortæller Leopold om sine erindringer fra flugten.

Flugten gik fra Østerbro, hvor Leopold og hans familie havde boet skjult i nogle måneder hos onkels kollega, med tog gennem Nordsjælland og med båd fra stranden ved Ellekilde lidt øst for Hornbæk. Om sejladsen over Øresund fortæller Leopold:

”Vores flugt den foregik jo om natten. For der var jo dårligst sigtbarhed for dem, der skulle spionere og for dem, der skulle holde vagt over Øresund... Dengang var der jo de her patruljebåde, der sejlede frem og tilbage. Og da de var i deres yderposition, blev der givet tegn til, at vi kunne sejle ud fra stranden. Vi roede jo de første par kilometer ud og så satte de jo motor til, og i løbet af et par timer var vi ovre i Viken i Sverige”.

Rejsen til Sverige er dog anderledes for Leopold og hans barnebarn denne forårsdag i 2013. De kan

blot tage *Scandlines*-færgen over sundet til Sverige. Nede på stranden, omtrent hvor båden lagde til i efteråret 1943, fortæller Leopold videre om ankomsten til Sverige og den første tid som flygtning.

”Det var her, at vi sådan cirka lagde til... og så gik vi her fra stranden videre op til en forlægning, altså et gammelt, nedlagt hotel. Der boede vi ca. 8 dage, og der blev man lægeundersøgt. Det var en slags karantæne, man kom til, inden vi fandt lejligheden i Malmø. Og senere fandt vi jo en dejlig stor lejlighed, hvor hele familien kom ind. På hotellet heroppe kom min tantes søster og modtog os. Hun kom med en hel masse tøj med til os, kan jeg huske. Vi kunne jo ikke rejse over med tøj eller nogen ting, så vi havde jo ikke noget, men det kom hun jo med, og så blev vi klædt godt på”.

Leopold fortæller, at hans familie måtte betale et temmelig stort beløb for turen over sundet, og at de tilmed mistede de værdier, de havde medbragt. Alligevel er det lettelsen over at være kommet i sikkerhed, som lader til at betyde mest for Leopold: *”Vi slap jo. Vi havde livet i behold”*, som han afslutningsvis erklærer, mens færgen bringer ham og barnebarnet tilbage til Danmark.

Leopold skuer ud over Øresund. Stillbillede fra Adam Aron Edelstens film.

Tema om jødeaktionen i 1943 – Adam Aron Edelsten

*Billede af familien Hildesheim fra 1902.
I midten Steens oldeforældre og til venstre er det Steens mormor og morfar (Privateje).*

En dansk dreng i Theresienstadt – tanker fra en Holocaust-overlevende

Jeg er født og opvokset i Odense. Jeg blev ikke opdraget i den jødiske tro, så som otteårig var jeg ikke vidende om, at vores familie var anderledes, før den skæbnesvangre dag i efteråret 1943. Den 2. oktober (på *Rosh Hashanah*) blev mine forældre og jeg arresteret i hjemmet af tyske nazister. Vi blev transporteret i kvægvogne til koncentrationslejren i Theresienstadt. De følgende sider beskriver vores oplevelser i løbet af de tragiske år, startende med den tyske invasion af Danmark den 9. april 1940, indtil vores mirakuløse redning og hjemkomst i De Hvide Busser i foråret 1945.

Af Steen Axel Metz

Den tyske invasion

Den 9. april 1940 flyttede min familie til en ny lejlighed. Jeg var otte år gammel, og jeg husker tydeligt datoen, fordi den 9. april viste sig at være Danmarks mørkeste stund. Under besættelsen skulle vi trække alle gardiner for og installere persiener, de steder hvor der ikke var gardiner, for at blokere for lyset. Vi måtte indfinde os i et beskyttelsesrum i kælderen under bombeangreb, så snart luftalarmen advarede os – hvilken skræmmende larm! Jeg husker i særdeleshed et virkelig højlydt bombardement i nærheden, for det føltes, som om hele bygningen rystede.

Tante Gerda, min mormors søster, var i Odense den 9. april for at hjælpe min mor og far med at flytte. Mine forældres rigtig gode venner (som også var jødiske) Paul Hurwitz, som læste jura sammen med min far, og hans kone Lilly, som var plejebarn fra Østrig, fik deres første barn, Jette, den 9. april 1940.

Jeg tror, at det dækker alle mine minder indtil den skæbnesvangre dag først i oktober 1943, som skulle ændre vores liv for evigt. Og som også skulle få en betydelig indflydelse på hele verden i mange, mange år frem.

Arrestationen

Jeg er så heldig, at jeg for nylig har modtaget to cd'er fra et par unge journalister, som i 1995 interviewede min mor omkring krigsårene. Journalisterne er Peter Jølck, barnebarn af min mors rigtig gode veninde Bodil Sørensen, og Peters kone Susanne. Interviewet fandt sted i løbet af 50-året for fejringen af Danmarks befrielse og et år før min mors død. Det er så vidt jeg ved også første gang, at min mor har talt så frit og detaljeret om Theresienstadt.

Tidligt om morgenen den 2. oktober 1943 bankede to eller tre tyske nazister på døren til vores lejlighed

i Odense (de brugte ikke dørklokken) og arresterede os. Det var *Rosh Hashanah* (jødisk nytår) og de regnede med, at de fleste jøder ville være hjemme for at fejre højtiden. Sådan forløb det dog ikke.

Min mor og jeg fik lov til at gå ned til bageriet i stueetagen for at modtage en 'forplejningspakke', mens tyskerne bevogtede min far i lejligheden. I 'Interviewet' lægger min mor stor vægt på, hvor mange brød vi fik. Bagværket blev senere delt med andre fanger. Bageriets ejer, som vi kendte, tilbød at hjælpe min mor og mig med at flygte. Lejlighedskomplekset havde gange i kældrene, som førte fra én bygning til en anden, så teoretisk set kunne en flugt være lykkedes. Det siger sig selv, at min mor ikke kunne tage imod tilbuddet, da tyskerne så ville have skudt min far og muligvis bageren på stedet. En af mine skolekammerater og tidligere nabo, Helge Lillevang, som jeg ikke havde set siden vores skoletid, skrev for nylig som følger:

"Jeg har aldrig glemt, dengang mine forældre og jeg stod på vores altan og så på, hvordan du 'fik lov til' at gå ned i bageriet for at hente noget brød."

Bemærkningen gjorde et vist indtryk på mig, eftersom jeg aldrig havde hørt om nogen, som havde bevidnet vores arrestation.

Mine forældre og jeg blev transporteret i en mindre ladvogn til Vestre Skole i centrum af Odense – det var en køretur på mindre end 10 minutter. Vi blev samlet i skolegården sammen med 60 personer fra Fyn. De fleste af fangerne var unge jødiske flygtninge fra Tyskland, Østrig og Tjekkoslaviet, som var flygtet fra deres hjemlande sidst i 1930'erne, og som nu blev oplært i landbrug på danske gårde. Jeg har set et billede af os stående der i skolegården, som var taget fra en altan overfor. Man kan dog ikke skelne folk fra hinanden. Det er uden tvivl det eneste eksterne foto af vores arrestation, og det betragtes nu som et historisk artefakt. Jeg fik billedet på internettet for et par år siden med hjælp fra byrådet i Odense.

De fynske jyder heriblandt Steens familie blev samlet på Vestre Skole i Odense, før de blev deporteret til Theresienstadt (Foto: Odense Stadsarkiv).

Senere blev vi transporteret i lastbiler til Kolding, og derefter blev vi mast sammen i små kvægvogne, hvor vi stod som sild i en tønde på vejen til Theresienstadt. Den knap 900 kilometer lange tur tog 84 timer. Der var ikke nok plads i kvægvognene til, at alle fangerne kunne sidde ned (at ligge ned var helt udelukket) på samme tid. Som følge deraf måtte folk skiftes i løbet af den lange rejse.

I sin bog *Theresienstadt: Survival in Hell* beskriver den danske forfatter Melanie Oppenheim, som selv var fange, deporteringen således:

"Gulvbrædderne var dækket af møg. Vi kunne hverken sidde eller ligge ned. Nogle besvime, andre var i en tilstand af chok. De kunne ikke begribe, hvad der var hædt dem. Det var så grotesk og uvirkeligt."

Kan I se det for jer? Jeg kan huske, at vi måtte bruge spande som toilet. Hvilken stank – Jeg har også hørt, at man brugte en kaffekande i en af de andre vogne.

På dette tidspunkt spørger I nok: Hvordan kan det være, at I ikke var blandt de 95 procent, som undslap? Jeg har spekuleret over dette utallige gange og ofte stillet spørgsmålet selv, især siden jeg begyndte at nedfælde min livshistorie. Hvor ville jeg dog ønske, at jeg kunne have en samtale med min mor om det

emne! Finn er temmelig sikker på, at min far og mor var blevet advaret om faren af familiemedlemmer, af en sagfører i København, som læste jura sammen med min far, og muligvis også af folk på Fyn.

Hvorfor forsøgte mine forældre ikke at flygte? Jeg kan kun komme på ét plausibelt svar: i og med at de boede så langt fra København, tog de ikke advarslerne eller rygterne tilstrækkelig seriøst. Desuden troede de ikke, at der ville ske en arrestation af de danske jøder, især eftersom der (i modsætning til alle andre besatte lande i Europa) ikke var sket de danske jøder noget siden besættelsens begyndelse tre et halvt år tidligere. Min mor nævner i 'Interviewet', at adskillige folk spurgte hende, hvorfor de ikke forsøgte at flygte, hvilket ikke er så overraskende. Hun forklarer det således:

"Aftenen før arrestationen spiste vi middag med et andet jødisk par, [jeg er sikker på, at det var Paul Hurwitz og hans kone Lilly,] og Paul havde talt med sin bror i København, som havde bedt ham om at forholde sig afventende, indtil han hørte nærmere fra ham. Vi vidste intet. Vi troede ikke, at det var alvorligt, og vi fik et chok, da tyskerne arresterede os."

Paul Hurwitz' bror Stephan, som også var sagfører, flygtede senere til Sverige, hvor han var ansvarlig for kontoret for danske flygtninge i Sverige under krigen. Finn giver dette udsagn:

"Paul Hurwitz i Odense og Steens far havde sandsynligvis aftalt ikke at gøre noget, før Paul hørte mere fra sin bror Stephan i København. Stephan havde allerede på det tidspunkt udviklet et betydeligt netværk, og der var derfor grund til at tro, at han var velinformeret. Eftersom Paul ikke hørte noget fra Stephan, anså han og Steens far det ikke for at være nødvendigt at forlade deres lejligheder."

En ganske logisk forklaring. Hvis min mor diskuterede situationen med familien Hurwitz efter krigen, er det uden mit vidende. Det passer også med,

at min mor – såvel som mange andre Holocaust-overlevende – næsten aldrig taler om dette emne.

Kunne min mor på nogen måde have været i en tilstand af fornægtelse omkring, at de rent faktisk var blevet advaret? Det tror jeg ikke. Er det muligt, at min far var blevet advaret, men at han ikke sagde noget til min mor? Det tvivler jeg på. Jeg har altid spekuleret på, om min familie ville have forsøgt at flygte, hvis vi havde boet i København. Jeg mener, at det sandsynligvis ville have været tilfældet. Finn tilføjer det følgende i en e-mail:

"Jeg mindes, at din mor ikke ønskede at tale om sine oplevelser i Theresienstadt, da I vendte hjem til Danmark. Men hun besvarede dog et direkte spørgsmål fra enten vores mormor eller tante Gerda med, at din far ikke mente, at man burde flygte på grund af sin tro."

Det vil jeg fortsat spekulere over!

Familien Hurwitz var ganske heldige, eftersom de sov, da tyskerne bankede på døren til deres lejlighed, og nazisterne overraskende nok ikke slog døren ind. Deres naboer fortalte dem om arrestationsforsøget, og de flygtede omgående.

I 1943 boede der omkring to hundrede jøder på Fyn, de fleste af dem unge flygtninge som beskrevet tidligere. I alt blev 60 jøder deporteret, hvilket er en meget høj procentdel sammenlignet med København. Jeg har læst, at mange af de unge flygtninge, som boede på de danske gårde, ikke var blevet advaret.

En dansk mand, som boede i nærheden med sin tyske kone, og hvis datter jeg legede med, havde det dårligt med vores arrestation. Efter krigen fortalte datteren os grædende: *"Vi havde intet med det at gøre."* Vi troede selvfølgelig på hende, da tyskerne havde al den information, de havde brug for. Den selvsamme familie var tilsyneladende gået ned til skolegården i Odense, hvor vi befandt os sammen med de andre fanger, og havde forsøgt at 'befri' os

ifølge 'Interviewet'. Det siger sig selv, at de ikke havde held med dette foretagende, men det var en modig gestus – og ny viden for mig.

Et helvede på jord

Vi led i koncentrationslejren i omkring 18 måneder. Ifølge dokumenter, fremskaffet fra arkiverne i Theresienstadt under vores besøg i 2009, fik vi tildelt følgende numre: min far var listet som XXV/1 – 52 (XXV refererede til Danmark, og 1 betød første transport fra Danmark). Min mors nummer var 53, og mit var 54. Min far blev ligesom mange andre mænd tvunget til at udføre hårdt fysisk arbejde som vejarbejder, og han skulle også feje gaderne. Ulla Metz, hans svigerinde, husker, at han fik et ekstra stykke brød som betaling, men det var ikke i nærheden af at være nok. Han kunne ikke klare situationen og døde af sult og fejlernæring den 13. marts 1944 efter mindre end seks måneder i lejren – dette var – ikke tilfældigt – lige inden vi begyndte at modtage hjælpepakker med mad fra Danmark og Sverige.

I *Interviewet* nævner min mor, at hun blev nødt til at gå til 17 (ikke en trykfejl, men muligvis en overdrivelse!) forskellige instanser for at få bekræftet, at min far var død. Jeg fulgte åbenbart med hende rundt, eftersom hun tilføjer, at hun ikke brød sig om, at jeg så de mange lig spredt ud over gulvet. Ifølge historikeren Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane:

”Det er værd at notere sig, at 41 voksne, danske fanger døde i løbet af de første seks måneder, før hjælpepakkerne begyndte at komme, sammenlignet med 10 i løbet af de næste 12 måneder.”

Ikke desto mindre skriver den danske historiker Hans Sode-Madsen i en bog udgivet i 2003, *I Hitler-Tysklands Skygge* (side 266):

”Ud af de 481 danske Theresienstadt-jøder døde i alt 53, ingen af sult eller på grund af overgreb fra SS eller medfangers side. Alder, sygdom og psykisk knæk var dødsårsagerne.”

Jeg er sikker på, at I kan forestille jer, at dette er et ekstremt ømt punkt for mig, og det er efter min mening en uforsvarlig beretning baseret på alle de fakta og dokumenter, som eksisterer.

Jeg var også rystet over at læse i Bo Lidegaards *Kampen om Danmark 1933-1945*, at: *”de danske jøder forblev internerede i Theresienstadt under forhold, der var tålelige sammenlignet med udryddelseslejrenes helvede”* (side 406).

Jeg gad vide, om forfatteren ville have brugt ordet 'tålelige', hvis han havde mistet sin far på grund af sult? Han påstår også, at de danske fanger, der døde, primært var gamle og syge. Hvor er kilderne til disse ukorrekte oplysninger? Det er sandsynligvis de samme, som dem Sode-Madsen anvender! Lidegaard nævner hjælpepakkerne med mad og tøj, som blev sendt til Theresienstadt, uden at sige, at vi ikke modtog noget af den slags i løbet af vores første seks måneder i fangenskab. Jeg er vred over disse ukorrekte udtalelser, specielt når de optræder i bøger, der bliver præsenteret som værende akademiske, historiske værker. De bidrager blot til at viderebringe disse fejlopfattelser til fremtidige generationer af læsere og forskere.

En ung dansk mand i Theresienstadt, som sandsynligvis var flygtning fra Tyskland, beskriver situationen som følger, ifølge Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane baseret på hendes interview med ham:

”Jeg arbejdede tæt sammen med Axel Metz, en sagfører [min far]. Han var mindst 30 år ældre [han har muligvis set så gammel ud] end mig. Han havde aldrig tidligere arbejdet med en skovl eller andre redskaber, og han blev pisket, sparket og mishandlet af de tyske vagter til det punkt, hvor han var på randen af et nervesammenbrud. Men jeg havde lært at arbejde på gården i Danmark, så når de tyske vagter vendte sig om, lavede jeg også noget af hans arbejde. Vi arbejdede godt sammen, men han kunne ikke holde til det. Han blev mere eller mindre slået ihjel af arbejdet.”

En anden ung dansk arbejder, som formentlig også var flygtning fra Tyskland, fortalte Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane følgende i et andet interview:

”Han [Axel Metz] var en god ven, og han arbejdede så godt, han kunne, og han var en god far. Fra de små madratter, han modtog, gav han altid noget til sin søn.”

Min far led også af astma, men det havde intet med hans død at gøre. Min mor nævner i *Interviewet*, at det eneste gavnligt for min fars astma i Theresienstadt var klimaet, eftersom byen lå ganske tæt ved velkendte varme kilder. Min far var kun 40 år gammel, da han gik bort. Han havde sin 40-års fødselsdag i lejren. Når jeg ser på billeder af min far, som er taget i Danmark før vores deportation, synes jeg, at han ser meget ældre ud, end han faktisk er.

Det er umuligt at finde passende ord, der kan beskrive mine følelser, når jeg læser de ovenstående citater om min far. Det må simpelthen have været forfærdeligt for min mor, mig og min farmor, som også var blevet deporteret til Theresienstadt, at miste en ægtemand, far og søn i så ung en alder. Min farmor sagde: *”Jeg burde være død i stedet for Axel.”* Min mor sagde i *Interviewet*, at i en alder af 38 gik hun gennem en meget svær tid uden sin mand. Dette er, hvad Melanie Oppenheim skrev i sin bog (side 79):

”Den bratte omvæltning, som livet i en koncentrationslejr medførte, havde en frygtelig effekt på mange danskere, særligt i starten: de blev udmagrede, de svandt ind, og nogle døde, for eksempel vores ven, sagføreren Axel Metz fra Odense.”

I det følgende vil jeg referere til bogen *Flugten over Øresund* af Torben Meyer, en fremtrædende journalist på *Berlingske Tidende* og bror til Ulla Metz.

Det lykkedes ham at flygte, og han tilbragte 18 måneder i Sverige. I kapitlet ‘Brev fra Theresienstadt’ (side 201) bekræfter Torben, at de danske fanger sendte postkort – skrevet på tysk, som det blev kræ-

Mine forældres bryllup i 1934. Magna (født Hildesheim) og Axel Metz. De blev gift i Magnas mors lejlighed i København (Privateje).

vet af nazisterne – hvori de hentydede til sult og mad på en masse kreative måder. Han nævner også, at 43 mennesker døde i løbet af de første 10 måneders fangenskab, og yderligere 9 mennesker døde sidenhen. En person begik tilsyneladende selvmord. Torben omtaler min far som en prægtig 40-årig mand. Han bekræfter (side 206), at min far døde af sult. Her er hans beskrivelse:

”Hans Organisme fik ikke de tilstrækkelige Vitaminer og Kalorier til det haarde Arbejde, han havde paataget sig.”

Torben kan have fået sin viden fra Ulla eller Carl efter deres hjemkomst fra Theresienstadt, eller muligvis fra de danske fanger, som fik bevilget en tidlig løsladelse.

I den samme bog nævner Torben, at Ulla Metz' arbejde bestod i at sy uniformer, mens hendes mand Carl (min farbror, som var uddannet arkitekt) arbejdede som møbelsnedker. Jeg havde ikke tænkt på det tidligere, men min far havde måske overlevet, hvis han havde en baggrund i et fag såsom blikkenslager- eller tømrerarbejde. Ifølge Torben (side 204) blev fanger over 65 fritaget for at arbejde. Min farmor var født den 7. marts 1880 og var 63 år gammel, da vi blev deporteret. Så vidt jeg ved, arbejdede hun ikke i Theresienstadt.

Jeg ønsker at nævne, at selvom jeg var otte år gammel, da vi blev deporteret, har jeg kun begrænset erindring om de hændelser, der fandt sted i Theresienstadt, selvom jeg kan huske begivenheder, der fandt sted før vores deportation. Dette er åbenbart ikke usædvanligt, og måske (jeg vil ikke lyde for filosofisk) skyldes det 'ubevidst undertrykkelse'.

I mange, mange år ønskede ingen fra vores familie i Danmark at tale om vores prøvelser i Theresienstadt. Jeg har ladet mig fortælle, at dette var meget almindeligt, og det bliver også bekræftet af andre Holocaust-overlevende og gentaget i adskillige bøger. Min mor bekræfter dette i "Interviewet": hun talte ikke om det i mange år og ønskede at forsøge at glemme det, men hun var klar til at tale i 1995 for at videregive sine erfaringer til de kommende generationer. Mens hun besvarer et andet spørgsmål, nævner min mor: *"Vi opgav aldrig håbet om, at tiden for vores løsladelse ville komme"*.

Da jeg var klar til at tale om Theresienstadt, ville min mor ikke ind på emnet. Efter hendes død (i 1996) fortalte mine gode venner fra Odense, Birgitte og Torben Utoft Andersen, at min mor nævnte over for dem, at jeg ikke var modtagelig over for at tale om det. Nuvel! Set i bakspejlet ville jeg ønske, at jeg havde haft en mulighed for at diskutere emnet i detaljer med min mor og andre slægtninge. Så hvis jeg må give et råd ud fra denne erfaring, så er det: hvis man ønsker at tale med den ældre generation, så gør det, inden det er for sent. Det interessante

er, at min mor i 'Interviewet' understreger, at hun aldrig talte med mig om hændelserne – dette er en smule i modstrid med kommentarerne ovenfor. Hun nævner også, at alle stillede mig spørgsmål om Theresienstadt, da vi vendte hjem, og at hun opfordrede dem til at spørge hende i stedet.

Min fætter Finn erindrer, at min mormor fortalte min mor lige efter krigen, at hun var lettet over, at min mor havde fortalt eller skrevet til hende, at vi ikke sultede under vores ophold i Theresienstadt. Min mors tydelige svar var:

"Det har jeg aldrig sagt. Vi sultede i Theresienstadt, særligt i de første seks måneder, hvor vi ikke modtog pakker."

Finn tilføjer, at min mor besvarede spørgsmålet med en meget fast og bestemt stemme – ingen var i tvivl om, at det var bydende nødvendigt for hende at præcisere situationen. Jeg kan se hendes ansigt og høre hendes stemme for mig! Jeg bør måske tilføje, at i de fleste af de bøger, jeg har læst, refererer forfatterne til hjælpepakkerne med mad og tøj, men de nævner sjældent, at der ikke blev modtaget nogen pakker i løbet af vores første seks måneders fangenskab.

Et vidnesbyrd – et vigtigt historisk dokument

Under et besøg i Danmark i 2008 besøgte Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane *Frihedsmuseet* (til-egnet dem, som gjorde modstand mod nazisterne under Anden Verdenskrig) og fandt kopier af en spørgeskemaundersøgelse, som de overlevende fra Theresienstadt var blevet bedt om at besvare i 1946 af den danske regering. Silvia var så venlig at forsyne mig med kopier af min mors samt Ulla og Carl Metz' separate men næsten identiske besvarelser. Min mor gav ekstremt detaljerede, maskinskrevne svar, hvorimod Ulla og Carl som de fleste andre fanger svarede kortfattet. Jeg spekulerer over, hvorfor min mor gav så lange svar, men jeg er glad for, at hun gjorde det.

Steens yndlingsbillede af faren, som spiser æggesnaps. Billedet er fra 1942 (Privateje).

Her følger Magna Metz' besvarelse på spørgeskemaundersøgelsen som bl.a. vedrørte transporten, de daglige forhold i lejren, arbejdet, kontakten med pårørende uden for lejren og hjemkomsten.¹

*Fru Magna Metz, født 1. februar 1906
Hjallesevej 98, Odense, Danmark
Deporteret 2. oktober 1943 – jødisk afstamning*

Transporten

Efter at de forskellige 'fanger' blev samlet i Vestre Skole, Odense, foretoges turen til Koldinghus i lukkede lastbiler, kvinder og børn siddende, mændene stående, med den smule bagage, man havde fået taget med, idet der kun blev givet en 20 min. til at gøre sig færdig. På Koldinghus sad vi til kl. 9 om aftenen, strengt bevogtede af en skare SS'ere, hvorefter der blev blæst luftalarm, og turen gik ned til Kolding Banegård stående på lastbiler i buldrende mørke. På Kolding Banegård blev vi stillet op i

række og geled og talt en halv snes gange afskrigende SS'ere. Endelig blev vi stoppet ind i kreaturvogne, ca. 35 i hver vogn, hvor der var buldrende mørkt, ingen lys eller 'aftrædelsesmulighed'. Vi fik hverken vådt eller tørt udleveret, når lige undtages, at der ved en enkelt station på den 3 ½ døgns rejse blev os tildelt 2 flasker vand, som vi alle 35 måtte dele. Den første nat var det os umuligt at sove, kun sørgede vi for, at børnene fik lidt hvile, men efterhånden var vi så udmattede, dels af chokket og dels legemligt trætte og ømme, at vi alle fik 'anvist' en plads på det stenhårde gulv. Det værste var, at vi ikke anede, hvor vi blev sendt hen, men at vi blev slæbt langt væk, blev vi hurtigt klare over. Således forløb 3 1/2 døgn, indtil der blev gjort holdt i Theresienstadt, Tjekkosllovakiet. Kammeratskabet undervejs var udmærket, når man tager i betragtning, at man var blevet stuvet sammen med mennesker, der var en ganske fremmed. Det mad, vi havde åndsnærværelse nok til at medtage, blev lagt i en stor bunke og fordelt mellem os alle, navnlig med hensyntagen til børnene, af hvilke der var 4 i vores vogn. Theresienstadt, Bauschowitz, Böhmen. Mähren, Tjekkosllovakiet. Ankomst: 5. oktober 1943. Afrejse: 13. april 1945 (måske ikke helt nøjagtigt).

Daglige forhold

Theresienstadt var en gammel militærby oprindelig beregnet til 4.000 indbyggere. Da vi ankom, bestod byen af 60.000 indbyggere, og på et tidspunkt, medens vi var der, var indbyggertallet helt oppe på 80.000. Vi boede i store kaserner og enkelte baraker, der var bygget ganske råt op, da det var umuligt at få plads på anden måde. Da vi ankom til byen, fik vi vores foreløbige bolig 'anvist', hvilket viste sig at være på et loft, hvor der i forvejen boede flere hundrede. Jeg har glemt at berette, at i lejren blev mænd og kvinder straks delt, idet det var af 'praktiske' grunde. Efter megen parlamentæren frem og tilbage fik jeg lov at beholde min dengang kun 8-årige søn hos mig, da det ansås ikke at kunne virke anstødeligt, og da den stakkels dreng jo ikke forstod et ord tysk, hvilket sprog var hovedsproget,

selv om der var både tjekker, ungarere osv. forsamlet. Af skandinaver var vi de eneste, men på et lidt senere tidspunkt ankom der fra en stor lejr i Holland en meget stor transport hollændere, og det var ligesom vi følte os mere beslægtede med dem. Selve ledelsen lå hos jøderne selv, nøje overvåget af lejrlederen, som var en meget ubehagelig, selvrådende og indbildsk herre. At få den post tildelt som Judenälteste var en alt andet end behagelig post, idet man skulle stå sig godt først og fremmest med sine egne og dernæst ikke kunne undgå at komme i kontakt med tyskerne, og ve den mand, der ikke handlede efter deres hoved. Resultatet var da også, at den post blev udskiftet flere gange, medens vi var der, og når 'Judenälteste' havde gjort sig upopulær på en eller anden måde, blev han blot 'ryddet af vejen', hvilket foregik på en for tyskerne såre let måde, idet vedkommende blot blev sendt i 'transport'. (Herom vil jeg berette mere senere).

Som tidligere omtalt var der i lejren ved vores ankomst dertil ca. 60.000 fanger, og på et tidspunkt helt op til 80.000, men tallet varierede meget på grund af videre-transporterne. Af danskere, eller rettere 'fanger', der kom fra Danmark, idet der her var en del emigranter, der for flere år siden var kommet her til Danmark, hvor de troede sig sikre, var der ca. 450, hovedsagelig bestående af ældre mennesker. Af andre nationaliteter var repræsenteret: tyskere, østrigere, ungarere, polakker, tjekker, hollændere og slovakker.

Arbejdet

Det arbejde, vi fik anvist, var ikke altid lige slemt, men det arbejde, jeg havde længst, husker jeg bedst, da det afgjort var det værste. Jeg havde dette arbejde de sidste 9 måneder, vi var i lejren. Det var fabriksarbejde, 'Glimmer' hed det. Vi arbejdede i hold fra kl. 6-2 og fra 2-10, og der var ca. 300 kvinder på hvert hold. Vi sad i dertil nybyggede barakker på træbænke, og hvor der var meget koldt, selvfølgelig mærkedes dette mest om morgenen, og de, der var så heldige at eje et tæppe, medbragte da altid dette. Arbejdet bestod i, at man skulle spalte

'glimmer', dvs. en slags marieglas, og det redskab, man arbejdede med, lignede nærmest en lang neglefil. Så gjaldt det om at spalte det i mange fine stykker, som så igen blev fordelt efter størrelse, hvortil vi fik en kasse udleveret med 3 rum i, til de forskellige størrelser. Vi var inddelt i forskellige grupper, alt efter hvor meget arbejde vi kunne yde, hvilket igen afhang af alder, øjnenes styrke osv. Når vi afleverede vores kasser, var igen nogle af kvinderne beskæftiget med at veje disse og konstatere, hvor stort udbytte vi havde fået ud af dagens høst, hvor meget spild der var osv., alt hvad tyskerne havde forlangt. Arbejdet blev også nøje inspiceret af SS'erne, der som små grever kom og kastede et blik på de forskelliges arbejdskasse, og en gang, da der efterhånden manglede så mange kvinder til arbejdet, at det var synligt, blev hver enkelt gennemgået, og de, der ikke fandtes at forsømme af gyldig grund, blev hidkaldt til arbejdet og måtte arbejde ekstra, og de, der ikke havde ydet nok, blev sat på 'strafarbejde', hvilket bestod i, at man fik 2 timers ekstra arbejde, enten før eller efter arbejdstiden. Vi blev efterhånden så sløve, at intet 'bed' på os. Når dertil kom, at der intet var, der hed søndag, dermed menes fri-søndag, eller helligdage, kan man vel ikke undres over, at man var ved at køre træt.

Min 9-årige dreng fik også anvist arbejde, hvilket jeg i begyndelsen var meget ulykkelig over, men efterhånden, da jeg opdagede, at medfangerne, som selv skulle sætte børnene i arbejde, var uhyre forstående, indså jeg, at det egentlig var sundere for børnene at blive beskæftiget, idet lediggang er roden til alt ondt. Skolegang var jo strengt forbudt. Min drengs arbejde bestod i, at han var en mellemting mellem bydreng og kontorlærling, idet han blev sendt i byen med meddelelser til de forskellige kaserne, idet der ingen telefoner fandtes. Arbejdet varede 2 timer om formiddagen og 2 timer om eftermiddagen. For dette arbejde fik børnene tildelt 3-4 skiver ekstra rugbrød. Og de var stolte.

Min mand, som døde et halvt år efter vor ankomst til Theresienstadt, fik et ualmindelig hårdt arbejde

anvist. Han, der kun var kontorvant (landsrets-sagfører), blev sat på vejarbejde, hvor de arbejdede direkte under tyskerne, dvs. der var SS'ere til at passe på, at de bestilte noget uafbrudt. Arbejdstiden var 10 timer, afbrudt af 'middagen'. Min mand havde intet arbejdstøj, og da det var koldt, måtte han arbejde med overfrakke på, hvorpå en SS'er en dag kom hen til ham og flåede frakken af ham, og spurgte ham, om han mente, man kunne arbejde med overfrakke på. Herefter måtte han arbejde uden overfrakke. [Sofie Lene Bak nævner i sin bog (side 93), at de første pakker med tøj til Theresienstadt blev afsendt fra Danmark i december 1943. Hun har foretaget grundig research til sin bog, så jeg vil ikke modsige disse oplysninger, selvom de er nye for mig. Min far fik ikke glæde af dette tøj, hvis vores familie da overhovedet modtog noget.] Min mand sled så hårdt, at han kun kunne holde til dette arbejde et par måneder. Da var han kommet ned på sin halve vægt, og han lå i lange, mange uger på 'hospital', hvor man opdagede, at han foruden almindelig svækkelse havde fået 'rosen i benet' [en meget alvorlig infektion]. Der blev gjort alt, hvad der kunne gøres for ham, men det var jo alligevel ret begrænset, hvad der kunne gøres, idet der ganske vist fandtes dygtige professorer og læger, men uden medikamenter kunne der ikke udrettes så meget. Min mand kom sig noget, men ikke så meget, at han havde modstand nok til at gennemstå en 'kolerine', som blev afslutningen på hans liv. Han blev kun 40 år gammel.

Mere om forholdene i lejren

Navnlig den første jul står ganske tydelig i min erindring. Dengang var vi meget 'fattige', idet vi slet ingen pakker modtog, hvilket var tilfældet med mange af de andre nationer. Der blev arbejdet som sædvanlig, men om aftenen 'hyggede' vi os selv lidt. Vi boede på en sal, hvor vi var 60 mennesker, børn og mødre og ældre sammen. Der var både tjekker, tyskere, hollændere og ca. 10 danskere. Det eneste, vi kunne gøre for vores børn, var af den i forvejen sparsomme ration brød at opspare så meget, at vi kunne smuldre det, blande det med en lille bitte

smule sukker, og da brune det i lidt margarine på panden og forme det til kugler. Det skulle illudere 'bolcher', og jeg tror ikke, at selv den mest elegant udstyrede æske bolcher i dag kunne gøre sådan lykke og vække så megen glæde hos børnene, som denne tarvelige fremstilling gjorde. Selv børnene lærte nemlig forholdsvis hurtigt at indstille sig på den levestof, vi blev tvunget ind under [Jeg er meget imponeret over mødrenes kreativitet].

I 'butikker' kunne man på et punktsystem ca. hver 3. måned købe en enkelt ting, alt sammen ting, der var taget enten fra de forskellige hjem i Tyskland eller fra kufferterne i Theresienstadt, inden de blev overdraget til en selv. Min mand og dreng havde købt et par hvide ankelsocker til mig, fordi jeg frøs så forfærdeligt om benene om natten. Endvidere havde jeg lavet en fodbold til min dreng, bestående af gamle klude. Desværre var denne bolds levetid kun var meget kort.

Udover det strafarbejde, vi fik, da vi ikke arbejdede strengt nok, fik danskerne i Theresienstadt ingen hårde straffe, da de på flere punkter havde en særlig stilling. Den hårdeste straf, der ellers kunne tildeles nogen, var 'transport', hvilken straf hyppigt blev anvendt. Vedkommende blev da ved først afgående transport medtaget til en af de meget berygtede lejre, og man så eller hørte da intet mere til personen.

Transporterne fortjener egentlig et helt kapitel for sig, idet det var det forfærdeligste, man overhovedet kan sætte sig ind i. Der blev givet ordre fra en SS'er, at så og så mange skulle afsted i transport. Nogle blev navngivet, at de skulle med, og ellers skulle 'Altesten-Rat' selv udtage dem, der skulle med, hvilket var en meget ubehagelig opgave. Det gjaldt om, som så ofte andre steder i livet, at have de rette forbindelser på den ene eller anden måde. Meddelelsen til de i transport dragende udgik altid om natten, så man var sikker på, at vedkommende da måtte være hjemme. De timer, der så fulgte, er næsten ubeskrivelige. Det var som regel kun ganske kort tid forinden transportens afgang, at meddelelsen tilgik de af-

gående, og der blev travlt med pakning, afskedtagen osv. Man var altid på det rene med, hvad det ville sige at skulle væk, idet der endnu aldrig var kommet meddelelse fra nogen af dem, der var draget væk.

En af de værste transporter, der overhovedet var, fandt sted i efteråret 1944, hvor der med få dages mellemrum blev afsendt i alt 6 transporter. Først skulle alle unge mænd i alderen 17-25 år afsted, dernæst en transport med læger og professorer, og endelig en transport med lutter gamle, syge og svagelige mennesker, som ikke kunne klare sig selv. Dernæst kom en transport med kvinder i alderen fra 16-40 år. De scener, der udspillede, var forfærdelige, og der var mangan en kvinde, der tiggede, tryglede og bad om at få lov at følge sin mand (eller omvendt), men dette blev pure nægtet. Jeg tror, det vil være umuligt for folk, der ikke har overværet dette, at sætte sig ind i, hvad det betød, ikke alene for dem, der havde pårørende med i de forskellige transporter, men for hele lejren, idet man efterhånden mere eller mindre blev smeltet sammen med de mennesker, man var omgivet af til daglig.

De hygiejniske forhold var forfærdelige. Det vigtigste for ens egen person var at holde sig ren, men dette kunne ofte være såre vanskeligt, idet mulighederne for at holde sig ren ikke var til stede. Tildelingen af sæbe var minimal. Vi fik officielt en gang om måneden, dette blev nu ofte kun til hver tredje måned, tildelt en lille firkant, som skulle være sæbe. For mig lignede det nærmest en hård klump skurepulver. Varmt vand kunne man en enkelt gang være heldig at få, dersom man havde evner for selv at skaffe sig brænde. Utøj var der desværre meget af. Både lopper og hvad værre var væggelus. Jeg glemmer aldrig vores første tid oppe på loftet, hvor min dreng og jeg havde fået 3 små halmmåtter tildelt, og intet andet. Vi måtte sammen lægge os på disse, og min dreng sagde den næste morgen, at han ikke kunne forstå, at han ikke kunne sove, for det kløede sådan, og det havde det da aldrig gjort hjemme. Det var lopperne, der meldte sig. Men hvor underligt, det end lyder, blev man til sidst næsten immun over for disse små

dyr, og vi generede os heller ikke for at fjerne væggelus, hvis vi så dem krybe på vægge eller vi opdagede en hos en kammerat.

Maden

Maden blev tilberedt i 6 forskellige køkkener, og det blev regnet for en stor chance at komme i køkkenet, da man der altid kunne tilegne sig lidt ekstra, og selv om det ikke var af den bedste slags, fyldte det dog alt sammen. Hovedparten af maden bestod af kartofler, der som regel var af en meget ringe kvalitet. I hvert fald havde de ikke i Tjekkoslaviet noget, der hed 'nye' kartofler. Vi fik dem udleveret med skrællen på, og vi har mange gange været med til først at skrælle kartoflerne og bagefter spise skrællerne, da det alt sammen fyldte noget. En gang om ugen fik vi indmad, bestående af lunge og lignende. En gang om ugen fik vi 'buchtel', den eneste gang, vi fik lidt hvidt brød, dertil en lille klat brun sovs og lidt af den sædvanlige grå 'kümmelsuppe', kommensuspe, formentlig kartoffelvandet med lidt kommen i. Det var altså alt, hvad der blev regnet for at skulle tilkomme f.eks. en mand, der havde hårdt legemligt arbejde. Og det var hovedmåltidet! Ellers kunne man være så heldig, at middagen kunne bestå af en knödel, en dejlignende masse med lidt sur sauce til, eller f.eks. en 'kotelet', som bestod af kartofler, mel og lidt indmad.

Jeg synes, at min mor gjorde et fremragende stykke arbejde med at give et billede på forholdene i 'Helvede'. Hun var meget realistisk uden at have ondt af sig selv eller være bitter, hvilket man ellers kunne have forventet, især fordi hun mistede sin mand. Af en eller anden grund fik hun desværre aldrig beskrevet de gode nyheder, hjemrejsen med *De Hvide Busser*. Det overraskede mig, at hun ikke nævnte sin svigermor (min farmor), Ulla, Carl og Allan i spørgeskemaundersøgelsen eller *Interviewet*. Jeg er også overrasket over, at spørgeskemaformularen ikke spurgte eksfangerne om deres arrestation. Min mor nævner i *Interviewet*, at hun også arbejdede som rengøringsdame, og somme tider, når hun

var færdig med et gulv, sparkede Gestapo med vilje til spanden med vand, således at gulvet måtte rengøres endnu en gang. Hun passede også børn. Jeg havde aldrig hørt om 'glimmer', som hun nævnte i spørgeskemaundersøgelsen. Det er et mineral fra bjergene i Tjekkoslaviet, som bruges til isole-ringsplader i fly. I *Interviewet* taler min mor også om, hvor svært det var at skaffe sko til mig, da mine fødder voksede så hurtigt. Løsningen var at udveksle fodtøj med de andre mødre.

Nogen eller noget må have holdt en hånd over os og alle de andre danskere, eftersom der efter mit vidende ikke blev sendt nogen til dødslejrene, selvom Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane fortalte mig i en e-mail, at to danskere blev transporteret fra Theresienstadt. Jeg er sikker på, at de danske fanger i Theresienstadt ikke vidste, at de var beskyttet imod at blive transporteret til dødslejrene. De levede sikkert i konstant frygt ligesom alle andre, især før besøget fra Røde Kors-delegationen.

Set i bakspejlet er det utroligt, at jeg ikke vidste (eller ikke husker?) noget som helst omkring transporterne. Jeg er sikker på, at min mor gjorde sit bedste for at skjule emnet for mig. Jeg synes, at hun beskrev transporterne rigtig godt i spørgeskemaundersøgelsen. Jeg mener, at det er bydende nødvendigt for nuværende og kommende generationer at være vidende om det folkemord, som fandt sted. Forhåbentlig vil det aldrig blive gentaget.

Tyskerne fastsatte en kvote for hjælpepakkerne og tog selv for sig af den gode danske mad fra pakkerne, før vi modtog dem. I *Interviewet* nævner min mor en episode, hvor vi modtog en tung pakke, som kun indeholdt sten! Hun bemærker også, at nogle fanger fra andre lande modtog pakker før os. Hvis hjælpepakkerne var ankommet et par måneder før, havde maden måske reddet min fars liv. De fanger, som modtog pakker, brugte dem til at drive byttehandler i Theresienstadt. Især maden var i høj kurs. I *Interviewet* beskriver min mor, hvordan hun byttede mad for et par sko til mig, fordi jeg var vokset

ud af det par, jeg havde. Jeg er sikker på, at hun var god til at forhandle.

Ifølge Ulla Metz boede mændene i store sovesale i separate barakker til at begynde med, mens kvinder og børn under 14 år boede sammen. Ifølge informationer fra Ulla boede de i det samme område som min mor og jeg. Min farmor boede i barakker for de ældre. Baseret på de oplysninger, som Silvia Goldbaum Trapini Fracapane fandt i arkiverne, boede min mor og jeg på Hauptstrasse i Hannover-barakkerne; min far boede på samme gade i nummer 1, i Dresden-barakkerne.

Erindringer fra lejren

Vi sov i køjesenge, som var befængt med lus, væggelus og lopper, som nævnt i spørgeskemaundersøgelsen. Som følge af næringsmangel og et liv under konstant stress fik de fleste kvinder, inklusive min mor, ikke deres menstruation, mens de levede i lejren. I juni 1944 begyndte de danske mænd, kvinder og børn at bo sammen som familier, men denne mulighed fik vi aldrig på grund af min fars død. Dette foregik i yderst forbedrede boliger på Seestrasse nummer 1 – flytningen skete som del af det tyske propagandaprogram, som jeg senere vil beskrive.

Jeg kan huske, at Ralph Oppenheim, som ikke arbejdede, underviste mig og andre børn i smug i lejren, selvom jeg ikke erindrer i hvilke fag eller hvor ofte. I *Interviewet* taler min mor om en lærer (var det Ralph?), som underviste os fra tid til anden. Dette var tydeligvis ikke officielt, eftersom uddannelse var bandlyst – det har i det mindste altid været mit indtryk. Ralph, som var søn af Melanie Oppenheim, skrev også en roman baseret på sine oplevelser i Theresienstadt, *Det Skuld Så Være* (1945) Historien handler om en interneret, som fører dagbog og gemmer noterne i sin madras – min mor og jeg havde ikke engang en madras til deling. Ralph og hans familie blev betegnet som 'prominente', og det var måske grunden til madrassen. Jeg har et mentalt billede af Ralph som værende en hel del ældre end

mig, men for nylig fandt jeg ud af fra en af bøgerne, at han kun var 10 år ældre.

Hvad kan jeg ellers huske? Vi havde en grusgård, hvor jeg spillede fodbold med andre drenge fra forskellige lande inklusive Tjekkoslaviet. Jeg kan ikke erindre, om jeg spillede fodbold eller legede med danske børn. Jeg fortalte min mor, at jeg kunne tale tjekkisk, hvilket jeg lærte fonetisk, eftersom jeg ikke kunne læse det. Hun troede ikke på mig, men da hun fik mig 'testet' hos en dame fra Tjekkoslaviet, bestod jeg! Jeg er sikker på, at jeg også selv skulle overbevises i en lignende situation, så, som min mor altid sagde: "*Æblet falder ikke langt fra stammen!*" Jeg kan ikke huske et eneste ord i dag, og det er nok meget normalt, når man lærer et sprog fonetisk, især i så ung en alder.

Et andet personligt minde: Overrabbiner Friediger skrev i sin bog, at man måtte skille sig af med 25.000 (ikke en trykfejl!) papæsker med aske på grund af pladsmangel. Endnu mere vigtigt fra tyskernes synspunkt: de ville rydde beviserne for de mange dødsfald af vejen, da det gik op for dem, at de ville tabe krigen. I november 1944 var jeg en del af en menneskelig kæde af fanger, som blev stillet op for at transportere asken ud af krematoriet og smide den i floden Elben. En af beholderne har uden tvivl indeholdt min fars aske! Hver eneste æske var mærket med navn og nummer på den pågældende fange. Ja, tyskerne var omhyggelige.

I 2010 sendte Silvia mig en kopi af en yderst interessant artikel fra den svenske avis Stockholms-Tidningen, dateret den 19. maj 1945. Jeg er evigt imponeret over hendes samling af forskningsmateriale. Overskriften oversat fra svensk lød: *En svensker taler ud om livet indenfor Theresienstadts mure*. Den interviewede person var fru Esther Hartogsohn, som var født i Sverige men senere boede i Randers med sin danske mand og deres søn, Kurt. De overlevede alle tre Holocaust. En del af den svenske artikel omhandler, hvordan asken blev fjernet fra krematoriet.

Jeg sammenfatter fru Hartogsohns kommentarer oversat fra svensk:

"Min dreng [ligesom min mor omtaler hun sin 11-årige søn som min dreng] deltog sammen med adskillige andre 7-12-årige drenge i at fjerne 42.000 papæsker med aske [jeg har hørt om adskillige tal] fra krematoriet. Da Kurt fortalte mig om denne oplevelse, nævnte han, at han var særligt forsigtig med at vende æskerne, således at hans gode ven Sten [en henvisning til mig, selvom avisen har stavet mit navn forkert] ikke skulle se sin fars navn på en æske."

Desværre har jeg ingen erindringer om Kurt, selvom jeg dog er meget bevæget over denne venlige og betænkelige gestus fra min unge vens side.

Da vi ankom til Theresienstadt, fjernede tyskerne alle vores værdier såsom penge, vielsesringe, fyldepenne og smykker. Jeg husker, at de ikke var i stand til at få min mors vielsesring af, så hun fik lov til at beholde den. Min mor havde ikke en forlovelsesring, da det ikke var almindeligt i Danmark på den tid. I *Interviewet* nævner min mor, hvordan tyskerne under arrestationen i Odense havde opfordret hende til at pakke smykker, som så ville kunne veksles til penge senere hen. Hvor bedragerisk kan man være?

Det var nærmest umuligt at flygte fra Theresienstadt, da byen, som tidligere var en fæstning, var omkranset af en mur toppet med pigtråd. På trods af dette var der nogle, som forsøgte at flygte, og de fleste af disse blev skudt på stedet af vagterne. Det var også almindeligt med navneopråb. Silvia Goldbaum Trabini Fracapane skriver (i *Man Kan Ikke Engang Græde*, side 109):

"Hened 40.000 mænd, kvinder og børn måtte stå i timevis og vente i rækker på at blive talt. Ingen vidste hvorfor, og mange troede, at nu var deres sidste time kommet. Efter ca. 16 timer fik de endelig lov at gå tilbage til Theresienstadt. Det var den 11. november 1943 – nazisternes såkaldte folketælling havde fundet sted."

I husker måske, at min mor omtalte dette navneopråb i spørgeskemaundersøgelsen. I *Interviewet* beskriver hun det som en skrækkelig oplevelse, som fandt sted om natten med lyden af bomber, der faldt i nærheden, hvilket resulterede i, at min mor mistede hørelsen i otte dage. Jeg er sikker på, at usikkerheden, omkring hvad der skulle ske med fangerne, var den værste del.

Nazistisk propaganda og svindel

Jeg husker, at ligesom andre danskere blev vi flyttet til stærkt forbedrede boliger som beskrevet tidligere. Dette havde til formål at narre den internationale besøgsdelegation, som bestod af en schweizisk læge, der repræsenterede Internationalt Røde Kors, og to danske repræsentanter fra henholdsvis det danske udenrigsministerium og det danske sundhedsvæsen. Herrerne skulle også repræsentere Dansk Røde Kors. Man ønskede ikke at sende direktøren (Helmer Rosting) fra Dansk Røde Kors, da han var kendt for at sympatisere med nazisternes sag. Dette er svært at forestille sig, men jeg har hørt det fra to særskilte kilder: Silvia og jeg læste det i *Jewish Political Studies Review*, efteråret 2006. I denne artikel nævner de to danske journalister, at Rosting tilmed var medlem af nazistpartiet!

Som en del af forberedelserne til forskønnelsesprogrammet blev 18.000 primært ældre fanger transporteret til gaskamrene før besøget, således at man kunne fremvise en yngre og knap så sammenstuvet befolkning for delegationen. Tyskerne førte gæsterne ud til legepladsen, hvor de så franske børn, som var ankommet for nylig og derfor var velklædte og sunde. Kan I forestille jer, at de blev transporteret til gaskamrene kort efter besøget? Tyskerne sparede ikke på noget under forberedelserne til dette store svindelnummer.

I *Interviewet* omtaler min mor følgende begivenhed (omskrevet): En SS-officer ankom til fabrikken, hvor hun arbejdede, og spurgte til hendes 'velbefindende'. Min mor svarede: *"Jeg har det ikke så godt,*

Ikke én men to isvafles. Billedet er fra sommeren 1942, hvor Steen var 7 år gammel.

da jeg har mistet min mand." Officeren spurgte: *"Hvad døde din mand af?"* Min mor svarede: *"Af sult."* Hele arbejdspladsen var i chok og advarede efterfølgende min mor om, at hun kunne være blevet skudt. Den selvsamme SS-officer vendte tilbage til fabrikken otte dage i træk for at sikre sig, at min mor besvarede det samme spørgsmål med: *"Af lungebetændelse"*, da det var det, der var angivet på den officielle dødsattest. Det er ikke underligt, at tyskerne ikke turde løbe den risiko at lade min mor møde delegationen!

Det var koreograferet som et skuespil. Det var en forestilling i det absurde. Tyskerne havde rigelig med tid til at forberede deres propaganda, eftersom besøget blev planlagt i december 1943, men først fandt sted den 23. juni 1944 efter ikke færre end fire udsættelser fra tyskernes side. Var de endnu ikke klar til at føre verden bag lyset? Selve besøget varede et sted mellem fire og otte timer inklusive frokost, afhængig af hvilken kilde man benytter.

Jeg har læst, at delegationen blev budt på middag og vin i Prag efter deres besøg i Theresienstadt. Gestapo overlod ikke noget til tilfældighederne.

Det værste ved hele begivenheden var, at den velorganiserede plan lykkedes. Det er svært at forestille sig, at tyskerne præsterede at vildlede ikke bare delegationen, men hele verden. Men vildledte tyskerne rent faktisk delegationen?

Miraklet

Medio april 1945 efter godt 18 måneder i Theresienstadt skete et *mirakel*, hvilket er grunden til, at jeg er i live i dag. Det var en bemærkelsesværdig begivenhed, eftersom kun 10 procent af alle de jøder, som blev deporteret til Theresienstadt, overlevede! Svensk Røde Kors, som blev ledet af den svenske grev Folke Bernadotte (med stor opbakning fra politiske ledere i Danmark), lykkedes efter lange og svære forhandlinger med at overtale tyskerne til at løslade os. Svensk Røde Kors' busser var nødt til at køre os til Sverige, eftersom de præsterede at forblive neutrale under krigen. Hvordan de var i stand til at overtale tyskerne, det får jeg aldrig svar på. Forhandlingerne fandt åbenbart sted i sidste øjeblik, mens busser og chauffører ventede på de sidste instruktioner i Prag. Jeg kan forstå, at de norske jøder fra andre koncentrationslejre også blev transporteret til Sverige. Min mor og jeg og de andre fanger er for evigt taknemlige, selvom det var meget trist og svært at vende hjem uden min far.

I løbet af foråret 1945 tabte tyskerne slag efter slag, og dette havde sandsynligvis indflydelse på deres beslutning om at løslade de danske fanger. Det var ekstremt vanskeligt for de andre fanger at se os tage af sted, og ligeledes var det svært for os at efterlade dem i lejren. Min mor bekræfter i *Interviewet*, at *"et bånd blev knyttet med fanger fra andre nationer"*. Vi gav, hvad vi havde af mad og andre tilbageværende forsyninger til de stakkels mennesker. Sikke en kontrast mellem de glade danskere og resten af lejren. Hvad skulle der blive af dem? Sidste øje-

bliks-vielser mellem tyske og tjekkiske kvinder og danske mænd blev arrangeret for at redde flere liv. Resten af lejren blev befriet den følgende måned, den 10. maj 1945, af den sovjetiske hær.

Røde Kors samlede os op den 15. april i de berømte *Hvide Busser*, hvilket de blev kaldt, fordi de var malet hvide med røde kors på tag, sider, front og bag, så de ikke blev forvekslet med militærkøretøjer. Det svenske flag var også malet på bussernes sider. Malingen var påført i sidste øjeblik; jeg læste, at malingen knap nok var tør, da busserne kørte af sted. Vi blev budt velkommen i busserne med lækkerier såsom chokolade og cigaretter. Min mor nævner i *Interviewet*, at hun (og andre) ikke kunne tro det, da de så busserne. Carl Metz, min farbror, skrev følgende i en artikel i 1955, 10-års jubilæet for vores befrielse:

"Natten mellem lørdag og søndag den 15. april begyndte den imponerende konvoj af Røde Kors busser at ankomme, og vores lykke var ubeskrivelig. Formaliteterne trak ud, vi var utålmodige, men endelig skete det! Vi blev placeret i busserne og trakteret med tobak, chokolade osv. Chaufførerne lykønskede os, og vores lille oppakning blev læst på busserne. Endelig kunne konvojen starte."

På vejen gennem Tyskland erindrer jeg, at jeg hørte larmen fra bomber, som blev smidt. Jeg tror dette skete, da vi var i nærheden af byen Dresden, som næsten blev komplet ødelagt under krigen. Busserne parkerede i en skov under bombardementet. De fleste af de byer, som vi kørte igennem i Tyskland, lå i ruiner. Vi så en del unge tyske soldater; de var egentlig kun drenge, eftersom de blev indkaldt i en stadig yngre alder, som krigen skred frem og Tyskland mistede flere og flere folk.

Da vi krydsede grænsen mellem Tyskland og Danmark den 17. april, kan jeg huske, at jeg så en masse mennesker langs vejene, som hilste på os med danske flag og blomster. Husk på, at Danmark stadig var besat af tyskerne, som endnu ikke havde kapi-

tuleret. Det er grunden til, at konvojen var nødt til at fortsætte til Sverige. Vi overnattede i min hjemby, Odense, men dette husker jeg nu ikke. Vi fortsatte mod København, og derefter tog vi færgen til Sverige, hvor vi ankom den 18. april på fjerdedagen af vores 900 kilometer lange rejse fra Theresienstadt.

Efter vores ankomst til Sverige blev vi holdt i karantæne i omkring to uger i Strängnäs, en forstad til Stockholm, for at sikre, at vi ikke overførte smitsomme sygdomme til lokalbefolkningen. Senere tog vi til Uppsala, som ligger knap 70 kilometer nordvest for Stockholm, og der mødte vi vores familie inklusive min mormor. I *Interviewet* nævner min mor, at hun på grund af manglende kræfter i en alder af 39 var ude af stand til at løbe sin mor i møde efter ikke at have set hende i mere end 18 måneder. Kan I forestille jer det? Det overrasker mig fortsat, at mine minder fra vores ophold i Sverige er nærmet ikke-eksisterende. Fru Oppenheim skriver i sin bog (side 92):

”Vi tog færgen til Sverige. Her sluttede vores eventyr – men ikke før vi havde været igennem en karantæne. Vi blev mistænkt for at have tyfusbakterier, idet de fleste af os havde været mere eller mindre syge af tyfus under opholdet.”

Tilbage i Danmark

Jeg kan ikke huske, hvor vi boede henne, da vi kom tilbage til Odense – måske hos nogle venner? Efter en tid lykkedes det på en eller anden måde min mor at få en lille lejlighed i det selvsamme Stovesbergkompleks, som vi havde boet i før vores deportation til Theresienstadt. Det er muligt, at det advokatfirma, hvor min far arbejdede, hjalp min mor med at skaffe denne attraktive lejlighed. Forbindelser og netværk er altid vigtigt! På det tidspunkt, i en alder af knap 10 år, havde jeg ingen idé om, eller værdsættelse af, hvor svært det var for min mor at vende hjem til Odense uden min far og opdrage mig som enlig forælder.

Nu spekulerer jeg også på, hvordan min mor kunne få råd til at forsørge os. Heldigvis forklarer hun i

Steen Metz. 2012 (Foto: United States Holocaust Memorial Museum).

Interviewet, at vi begge modtog finansiel støtte fra staten. Jeg læste i et nyligt dokument, at kompensationen var baseret på en lov underskrevet den 1. oktober 1945, ifølge hvilken min mor havde krav på at modtage støtte, indtil hun eventuelt giftede sig igen, og min finansielle støtte varede, indtil jeg fyldte 18.

Jeg undrer mig over, at støtten ikke varede længere, hvis man ønskede at videreudanne sig. Jeg har ingen anelse om, hvor meget vi modtog, eller om det var nok til at forsørge os. Jeg tvivler på, at min far havde en livsforsikring, og jeg er ret sikker på, at min mor ikke modtog nogen penge fra min fars firma. Finn mener, at det er muligt, at min tante Gerda hjalp os økonomisk, og at min fars arbejde skyldte familien noget efterbetaling. Min mor var altid en meget stolt og uafhængig person, så hun ville aldrig have bedt om eller taget imod økonomisk hjælp fra familien, medmindre det var yderst nødvendigt.

NOTE ¹ Teksten er en nøjagtig gengivelse af Magna Metz' beretning. Enkelte tastefejl er dog rettet, ligesom nutidig retstavning er anvendt og stednavne er rettet til de danske navne. I parentes findes forfatterens bemærkninger.

Oversat fra engelsk af Cecilie Hassenkam Rasmussen.

Lige efter befrielsen kom der mange historier frem, om hvor dyrt det havde været at flygte til Sverige et par år før. Nogle år senere gik de høje priser stort set i glemmebogen. Trykt i Svikmøllen i 1945.

Kommentar: Tak dem som takkes bør

Man kan lide af falsk beskedenhed. Kan man også lide af falsk taknemmelighed? Takken for at have overlevet den tyske aktion mod jøderne i Danmark i 1943 bør rettes til dem, som fortjener den. Og når det nu er 70 år siden begivenhederne udspillede sig, så kan det vel være i orden at overveje, om der er nogen, der ikke fortjener en tak.

Af Thomas Hjortsø

Jødernes flugt til Sverige i oktober 1943 har længe været omgærdet af en form for falsk taknemmelighed. Selvfølgelig var de overlevende lykkelige over at være i live. Men så skulle der heller ikke tales så meget mere om det. Punktum. Og slet ikke om de mange penge, det kostede at komme over.

I de seneste år er de ofte voldsomme indtryk fra flugten kommet på afstand, og det er blevet mere almindeligt at tale om den – også om hvor dyrt det faktisk var. Prisen kunne nemt ligge på 30.000 kroner i vore dages penge – pr. person. Så kan man selv regne ud, hvad en familie med far, mor og børn har måttet betale for den korte tur over Sundet. Dertil kommer, at mange fiskere og skippere hurtigt fandt ud af, at sejlturen ikke var forbundet med den store risiko – blandt andet fordi den tyske besættelsesmagt kiggede den anden vej i stedet for at jage jøder til søs.

Interessen for den økonomiske side af sagen begyndte især med historikerne Rasmus Kreth og Michael Mogensens bog *Flugten til Sverige* fra 1995. I denne bog dokumenterede de, gennem de svenske myndigheders afhøringer af de flygtende, hvilke store

beløb de ofte måtte slippe for at nå friheden. Men i virkeligheden ville nogle af fiskerne gerne have fortalt om deres oplevelser. Da jeg under researchen til min bog *Den dyre flugt* (2010) mødte fiskeren Gunner Sylow i Stubbekøbing i 2009, sagde han: ”Jeg har længe ventet på at fortælle min historie.”

Ja, han havde oven i købet svært ved at forstå, at ingen havde opsøgt ham. Og så fortalte han fuldstændig ærligt om, hvad det kostede, hvad han tjente, og hvilke motiver der drev ham. Det var først og fremmest penge. ”Vi mennesker er jo griske, når vi ser penge,” som han udtrykte det. Men samtidig sagde Gunner Sylow med stor troværdighed, at han ville have sejlet gratis, hvis han ikke havde fået pengene tilbudt.

Allerede lige efter befrielsen blev der talt en del om de høje priser. Mange fik luft for deres forargelse over priserne og over svindlere, der ofte frarrede flygtningene penge uden at yde noget til gengæld. Siden blev meget af det glemt til fordel for den måske mere behagelige myte om, at stort set alle danskere uegennyttigt var med til at hjælpe jøderne til Sverige. Det var en myte, der især gik godt

i USA. Og myten er hårdnakket. Den overlevede også den israelske historiker Leni Yahils bog *Et demokrati på prøve*, som udkom på dansk i 1967. Der skrev hun overraskende nok en hel del om de mange penge, som var indblandet i jødernes flugt til Sverige.

Hvis vi skal finde frem til, hvorfor man glemte den dyre flugt til Sverige, og hvordan den falske taknemmelighed fik yderligere fat, så skal man se på den utilgittede virkning af en beslutning, som modstandsbevægelsen traf i begyndelsen af 1960'erne. Den gav over for den officielle israelske Holocaust-institution *Yad Vashem* udtryk for, at dens medlemmer skulle mindes som en gruppe og ikke hver for sig for deres hjælp med at få de flygtende jøder til Sverige. Derfor har *Yad Vashem* kun udnævnt ganske få danske retskafne – *Righteous among the Nations*, som de hedder på engelsk.

Definitionen på en retskaffen er en ikke-jøde, som har hjulpet en jøde fra Holocaust uden at få penge eller vinde anden økonomisk fordel af det. I Holland blev over 5.000 udnævnt som retskafne – i Danmark er der kun 22. Men der var sandsynligvis i hundredvis af danske hjælpere, der i efteråret 1943 levede op til definitionen på en retskaffen.

Som man kunne forstå på Leni Yahils bog, så har det været kendt, at der var noget betændt i myten om den danske redning af jøderne. Det understreges af, at Israel og Holocaust-museet i Washington D.C. har haft og har de rigtige skibe udstillet, altså skibe der havde tilhørt fiskere eller skippere, som ikke krævede penge udover måske udgifterne til brændstof. Dog havde Floridas Holocaust-museum en lille bitte kopi af en dansk fiskerbåd fra Gilleleje udstillet. Direktøren blev meget overrasket, da undertegnede ved et besøg i 2011 kunne fortælle, hvor meget båden havde sejlet hjem under jødernes flugt – næsten tre millioner kroner omregnet til nutidskroner. Den ofte meget følelsesladede holdning til flugten i 1943 findes stadig. For eksempel skrev *Politikens* anmelder i 2010, da min bog *Den dyre flugt* udkom:

Den eneste mindetavle, der findes i Danmark, og som nævner en enkeltperson, der hjalp jøder, er ironisk nok viet til en nazist, den tyske diplomat Georg Duckwitz. Duckwitz har en mindeplade på Frieboeshvile i Lyngby, hvor han boede. Foto: Finn Aarup Nielsen.

”Denne anmelders bedstefar syntes ikke, at prisen var noget at tale om. Turen til Sverige kostede ham 2.000 kroner. Han var evigt taknemmelig over for den bådejer, som gjorde ham en tjeneste for livet.”

Det illustrerer netop min pointe: Selvfølgelig var de overlevende taknemmelige. Men aktionen i efteråret 1943 var langt fra kun uselvisk og heltmodig. Derfor er det på sin plads at takke de mange enkeltpersoner, der ikke tjente noget på at hjælpe folk i nød. Og kun dem.

LITTERATURLISTE

Rasmus Kreth og Michael Mogensen: *Flugten til Sverige*, Gyldendal, København, 1995.

Leni Yahil: *Et demokrati på prøve*, Gyldendal, København, 1967.

Lene Sofie Bak: *Ikke noget at tale om*, Dansk Jødisk Museum, København, 2010

Thomas Hjortsø: *Den dyre flugt*, People's Press, København, 2010.

Jonathan Adams

Lessons in Contempt

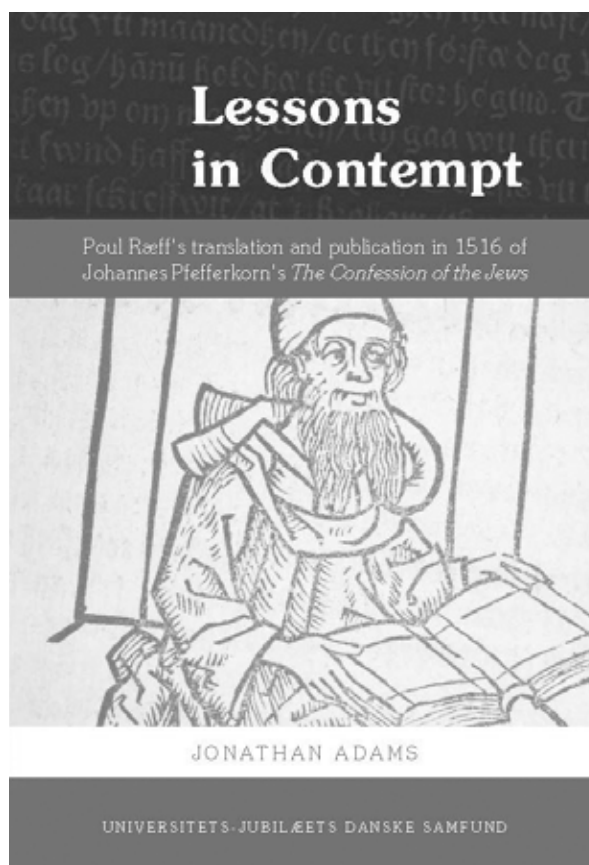
Poul Ræff's translation and publication in 1516
of Johannes Pfefferkorn's *The confession of the Jews*

University Press of Southern Denmark, 2013

Af Avner Shamir

Johannes Pfefferkorn var lidt af et paradoks. Født jøde dedikerede han sit liv til kampen mod jødedom og jøderne. En tydeligvis ulærd og delvis uvidende mand, der forårsagede en voldsom polemik blandt de ledende intellektuelle i 1500-tallets Europa. En ukendt og uerfaren forfatter, som med sine mange pamfletter og bøger blev en af de første, der effektivt udnyttede trykkunsten til at påvirke offentligheden. En polemiker, hvis talent var begrænset og hvis forestillinger var langt fra at være originale, men samtidig én af ophavsmændene til en ny genre inden for antijødisk propaganda. En ubetydelig mand, ikke mere end en frontfigur for andre kræfter, der alligevel med jævne mellemrum tiltrækker sig historikernes opmærksomhed.

Kort fortalt: I 1509 lykkedes det Johannes Pfefferkorn, en konvertit fra Mähren, at overtale kejser Maximilian I til at starte en konfiskationskampagne rettet mod jødernes postbibelske litteratur. I løbet af 1509-10 lykkedes det Pfefferkorn at konfiskere ca. 1.500 bøger i Frankfurt, Worms og andre små byer, men så gik kampagnen i stå. Politik og penge var med til at stoppe konfiskationen. I stedet for konfiskation inviterede kejseren nu fire universiteter og tre eksperter til at give deres mening til kende om jødernes bøger. De fleste anbefalede at konfiskere; de mente primært, at Talmud, men også

andre bøger, indeholdt kætteri og blasfemi. Men én mand var imod konfiskationen. Det var den berømte humanist og hebraist Johannes Reuchlin. Han mente, at bøgerne skulle bevares, ikke mindst

fordi de var værdifulde for de kristne. Da Pfefferkorn, som var fortørnet over konfiskationskampagnens fiasko, hørte, at Reuchlin anbefalede, at man lod jødernes bøger i fred, skrev han en bog, hvor han kritiserede Reuchlin (og jødernes bøger). Og så begyndte det, man i dag kender som Reuchlin-affæren: en voldsom international polemik blandt de lærde om Reuchlin og mere generelt om humanisternes virke – en polemik som kun marginalt handlede om jødisk litteratur og viden.

Pfefferkorn var ikke kun manden bag konfiskationsaffæren, han var også forfatteren til fire pamfletter (1507-09). I dem udviklede han både en omfattende kritik af det jødiske samfund og et reformprogram, som skulle få jøderne til at konvertere. Der er efterhånden en udbredt enighed blandt historikere om, at hans pamfletter er enormt vigtige. De anses som et vendepunkt i den antijødiske litteratur, og inden for de sidste år har forskningen igen vendt sig mod Pfefferkorn og Reuchlin-affæren. Der er kommet en ny monografi om Reuchlin og de jødiske bøger (*David Price, Johannes Reuchlin and the Campaign to Destroy Jewish Books*), et nyt fokus på Pfefferkorns etnografiske beskrivelser af jødedom (*Jaacov Deutsch, Judaism in Christian Eyes: Ethnographic Descriptions of Jews & Judaism in Early Modern Europe*), en oversættelse til engelsk af Pfefferkorns første pamflet (*Johannes Pfefferkorn, The Jews' Mirror*), og en ny analyse af konfiskationskampagnen (*Avner Shamir, Christian Conceptions of Jewish Books: The Pfefferkorn Affair*).

Og nu, med Jonathan Adams' bog, *Lessons in Contempt, Poul Ræff's translation and publication in 1516 of Johannes Pfefferkorn's The confession of the Jews*, har vi fået ét af de mest grundige og interessante bidrag til denne historiografiske tendens. Kernen i Adams' bog er en videnskabelig udgivelse af Poul Ræffs danske oversættelse af Johannes Pfefferkorns *Libellus de Judaica confessione* (i sig selv en oversættelse af Pfefferkorns *Ich heys eyn buchlijn der iuden beicht*, 1508). Pfefferkorns pamflet er sandsynligvis den første beskrivelse i tekst og bille-

der af jødernes nytårs- og *Yom Kippur*-ritualer, der var rettet mod et kristent publikum. I sin bog supplerer Jonathan Adams Ræffs oversættelse af Pfefferkorn med en historisk indføring i Pfefferkorns historie, en diskussion af Ræffs motiver, en sproglig analyse af Ræffs tekst, forklarende kommentarer til pamfletten, samt den originale latinske tekst og en oversættelse af Ræffs tekst til engelsk. Det er et imponerende stykke sproglig og historisk forskning. Og som om det ikke var nok, giver Adams også læseren en nuanceret gennemgang af referencer til og repræsentationer af jøderne i middelalderlige (mest religiøse) tekster på dansk. Adams viser, at selvom der ikke boede jøder i Danmark før 1600-tallet, så var forestillinger om jøderne, mere præcist om de bibelske jøder, udbredte.

Men hvorfor udgive (og oversætte) en tekst, hvis formål, ifølge Adams, var '*to inspire outright hatred and contempt*' (s. 118)? Svaret er, som Adams så passende skriver, at Pfefferkorns pamflet var '*something of an innovation within Christian anti-Jewish writing*' (s. 120). Pfefferkorn var en af dem '*who opened a new chapter in the history of anti-Jewish polemics*' (s. 118). Interessen for Pfefferkorns forfatterskab er således bundet sammen med det større spørgsmål om kontinuitet og brud i de kristnes forestillinger om jøder og jødedom. Og netop dette aspekt kalder på tre kommentarer.

a) Som Adams dokumenterer, var forestillinger om jøder i Danmark op til 1500-tallet altid konventionelle og næsten udelukkende negative. I overensstemmelse med det vi ved om den europæiske (mest tyske) middelalder, var *jøden* en metafor for ondskab, fjendskab og djævelskab, en stereotypi, en imaginær, mytologisk figur. Mest mærkbart er derfor alt dét, som ikke findes i de danske kilder. Adams understreger de *notable absences* (s. 85), altså de traditionelle og konventionelle forestillinger, som ikke fandtes i Danmark, såsom beskyldninger om ritualmord, hostieskænding og brøndforgiftning. Man kunne have tilføjet *Talmudjøden* (dvs. jøden som afviger fra den bibelske lov) og jøden som ågerkarl.

Baggrunden for dette fravær var naturligvis, at der ikke fandtes jøder i Danmark. Ikke desto mindre er fraværet betydningsfuldt. *Jøden* i danske tekster var en udvikling af den kristne læsning af *Det Nye Testamente* (en figur som Jeremy Cohens har kaldt *den hermeneutiske jøde*) snarere end en socioøkonomisk størrelse. Man er fristet til at sige, at de høj- og senmiddelalderlige forestillinger om jøder næsten ikke nåede til Danmark.

b) Men hvis Pfefferkorns pamflet var en ny begyndelse, så må Ræffs oversættelse have været en revolution i en dansk sammenhæng. I Danmark kendte man så lidt til den jødiske verden, og så kom Pfefferkorn (med hjælp fra Ræff) og 'afslørede', hvordan det egentlig var med jøderne og deres falske, absurde ritualer. Det unikke og fornyende ved Pfefferkorns forfatterskab var ikke kun, at han påstod, at samtidige jøders religion var kættersk, en menneskelig opfindelse, en absurditet, men også at han viste sine læsere, med detaljerede beskrivelser og med billeder, at det forholdt sig sådan. Pfefferkorns pamfletter, og mere generelt det historikere kalder *ethnographies of the Jews*, fornyede og intensiverede polemikken mod jøderne ved at afsløre jødernes religion, ceremonier, ritualer, bøger og sprog, og ved at vise, hvordan jøderne i virkeligheden skrev og talte om de kristne. Meget af det Pfefferkorn skrev, kunne findes i tidligere antijødiske skrifter. Men genren var ny: afslørende, beskrivende, 'objektiv'. Hovedbudskabet i disse etnografier var foragt (*Lessons in Contempt*, som Adams' titel foreslår), men det er alligevel på sin plads at overveje, om den etnografiske genre ikke også var med til at ændre synet på jøderne, og ikke kun intensiverede had og modstand. Kunne det tænkes, at beskrivelser af jødedom (som for det meste var præcise) også var med til at udbrede en mere reel opfattelse af jødernes liv? At etnografiske værker vakte nysgerrighed? At de afmystificerede tidligere forestillinger om jøderne? At etnografi i lighed med *kristen hebraisme* (kristen interesse for jødisk viden) var et komplekst fænomen, som ikke kan koges ned til et (fortsat) negativt syn på jøderne?

c) 1500-tallet var vidne til en ny antijødisk diskurs. Denne kan identificeres i den etnografiske genre, kristen hebraisme, og, ifølge Adams, i en slags *race theory* (s. 115) som knyttede den middelalderlige antijudaisme sammen med moderne antisemitisme. Johannes Reuchlin, Johannes Pfefferkorn, Martin Luther og andre udtrykte sig om jøderne på en sådan måde, at jødedom kunne forstås som en uforanderlig menneskelig karakteristik, og ikke kun som en religion. Man troede ikke mere på, at det var muligt for jøderne at ændre sig. Selv efter dåben var den konverterede jøde stadig jøde. Foragt for konverterede jøder (mest tydeligt hos Erasmus) og pessimisme angående muligheden for at konvertere jøderne (mest tydeligt hos Luther) er uden tvivl markante kendetegn i polemikken mod jøderne i 1500-tallet. Men håb for, tro på og planer for konvertering af jøder var også typiske for tiden. Man skal huske, at selv for Martin Luther, måske netop for Martin Luther, og i modsætning til den moderne racistiske antisemitisme, var jøder, der virkelig konverterede, velkomne i det kristne samfund. Mere end så mange andre gav Luther udtryk for et uforsonligt had til jøder og jødedom, men hans syn på jøderne var delvis et resultat af, at jøderne ikke ville konvertere. Det skyldtes ikke, at han anså dem som af naturen uforanderlige.

Der var noget ambivalent ved 1500-tallets antijødiske diskurs. Der var noget ambivalent ved Pfefferkorns forhold til jøderne. Og det bedste, vi kan gøre for at forstå ham, er måske at læse hans pamfletter. Takket være Adams' bog er det nu muligt at læse Pfefferkorn på dansk og på engelsk (og på latin!).

Christoffer Rosenløv Stig Christensen

Mirjams flugt

Jyllands-Postens Forlag, 2012

Af Margit Warburg

Mirjam Jurkofsky er i dag en 87-årig dansk dame, der bor i sin lejlighed på Østerbro. Men i 1941 var hun den 16-årige Merke Pomeranz og boede i byen Tauragė i Litauen sammen med sin mor, sin søster og bror, sin mormor og mormorens søster. I 1941 var der mellem 200.000 og 250.000 jøder i Litauen; efter krigen var der under 10.000 i landet. De baltiske jøders historie er ligesom Baltikum generelt ikke særlig kendt, og der er god grund til at takke Mirjam Jurkofsky og Christoffer Rosenløv Stig Christensen for at samle Mirjams vidnesbyrd i denne fine bog. Historikeren Sofie Lene Bak har desuden læst bogen grundigt igennem og har tilføjet et efterskrift.

Mirjam levede indtil juni 1941 et fattigt, traditionelt jødisk liv i en by med 3.000 jøder ud af 18.000 indbyggere. Hun havde oplevet antisemitisme blandt litauerne, og Stalin annekterede landet i 1940, men i Mirjams 16-årige verden som frisørelev fyldte det simpelthen ikke så meget.

Den 22. juni 1941 om morgenen invaderede Nazityskland Sovjetunionen, og allerede samme dag brændte de tyske styrker halvdelen af Tauragė ned. Mirjam og hendes søster Luba flygtede sammen, og det er deres historie, bogen først og fremmest handler om. Søstrene genfandt deres mor og bror i byen Siauliai, og familien blev placeret sammen i ghettoen i et skur. Her boede de indtil sidst på vinteren 1943 eller i begyndelsen af 1944. Mirjam gik i arbejdskolonnen tidligt om morgenen og vendte hjem

til ghettoen om aftenen. Hun arbejdede blandt andet med at planere jorden til flylandingsbaner.

Som krigen skred frem og ikke længere gik Tysklands vej, oprettede nazisterne *Operation Todt*-lejre, som var arbejdslejre, der lå spredt i de tyskbesatte områder. Mirjam og hendes familie blev nu flyttet til en sådan lejr, og her skulle hun og Luba arbejde

sammen med andre kvinder i en arbejdsgruppe i skoven bevogtet af civile tyskere. De russiske krigsfanger, som også arbejdede der, havde militære vagter. En dag da Mirjam arbejdede i skoven, var hun som 19-årig vidne til, at en arbejdsgruppe på omkring 25 russere blev skudt ned en efter en, fordi en af dem havde taget en revolver fra en af tyskerne.

I juli 1944 lukkede SS Mirjams arbejdslejr og ghettoerne i Vilnius, Kaunas og Siauliai, og de sidste litauiske jøder blev deporteret til koncentrationslejre i det tyskbesatte Polen, samme sommer som Den Røde Hær befriede Litauen og genindlemmede landet i Sovjetunionen. Mirjam og hendes familie kom til koncentrationslejren i Stutthof, i øvrigt samme lejr som de 150 danske kommunister, der i oktober 1943 blev sendt fra Horserød. Selv om Stutthof var en koncentrationslejr og ikke en udryddelseslejr, havde den et gaskammer, som blev brugt. I løbet af de seks år lejren eksisterede, døde 65.000 mennesker, af dem ca. 28.000 jøder, men som forfatteren understreger det, var der mange måder at dø på i Stutthof.

Mirjams lillebror Eli blev skilt fra den øvrige familie og sat sammen med andre jødiske mænd. Mirjam så ham kun en gang til, og det var bag et pigtrådshegn, hvor de signalerede til hinanden i smug. Efter krigen fandt hun ud af, at Eli var sendt fra Stutthof til Auschwitz i september 1944. Moderen, søsteren og Mirjam selv boede i samme barak; de sov på gulvet på noget halm. De boede i 'jødelejren', hvor de blev behandlet grusomt af kapoerne; alle tre arbejdede, når de blev sat til det og stod og ventede i timevis i kolonner. Maden bestod af brødrationer på 250-300 gram, ofte ned til 180 gram.

De tre kvinder var i efteråret 1944 heldige, for de blev sendt ud til nogle tyske gårde for at hjælpe med høsten. Her fik Mirjam mad nok, kunne vaske sig og fik en seng, som hun skulle dele med husassistenten. Mirjams mor havde til gengæld ikke kræfter nok til at klare arbejdet på gården, og hun ville ikke spise svinekød. Så Mirjams mor, som var i begyn-

delsen af 40'erne, blev sendt tilbage til koncentrationslejren. Her blev hun sendt til sygebarakken, og pigerne så hende ikke igen.

Da der ikke var mere arbejde på gården, kom også Mirjam tilbage til Stutthof; senere blev hun sendt 40 km derfra for at grave skyttegrave, og endelig i januar 1945 indledtes Den Røde Hærs store vinteroffensiv. Nazisterne ryddede lejrene og sendte fangerne af sted; og i rækker af fem eller seks på tværs af kolonnen gik også Mirjam og Luba i sne med usle sko og frakker over fangetøjet den døds-march, som kom til at kræve så mange ofre. Ved held og snuhed lykkedes det dem at flygte, og ved mere held og ved at lade som om de var kristne litauere på flugt fra russerne, lykkedes det dem at komme til at arbejde på endnu en gård. De to søskende havde dog ikke koordineret deres religiøse tilhørsforhold, så Luba sagde, at hun var protestant, og Mirjam at hun var katolik!

Gården blev ramt af en granat, og de måtte flygte igen. De endte på halvøen Hela nord for det nuværende Gdansk, og her var de blandt de 400.000 flygtninge og soldater, der i marts og april 1945 blev evakueret ad søvejen. Pigerne var klemmt mellem russerne, som de som kristne litauere flygtede fra, og tyskerne, som de som jøder flygtede fra. Men de turde ikke andet end at sejle over Østersøen i et af flygtningeskibene til Danmark.

I Danmark blev de kastet rundt fra lejr til lejr, også efter at de havde fortalt, at de var jøder. Men de havde ikke noget hjem at vende tilbage til efter krigen, og først i sommeren 1946 kunne de sige farvel til den sidste flygtningelejr. Den sommer – for 67 år siden – blev Mirjam ansat som husassistent hos grosserer Melchior. Senere blev både hun og Luba gift og fik børn, og *"Danmark gav mig livet tilbage"*, som Mirjam udtrykker det. Livet i Danmark var nu ikke uden fysiske og psykiske mén, men især Mirjam magtede at fokusere på det gode frem for det onde i livet.

Mirjams flugt er som en af bogens kapiteloverskrifter ”*Det nødvendige vidnesbyrd*”. Mellem citaterne fra Christoffer Rosenløv Stig Christensens samtaler med Mirjam er der fine redegørelser for den aktuelle historiske sammenhæng. Forfatterens litteraturliste bag i bogen viser, at han har sat sig godt ind i de baltiske forhold under krigen, og hans forklarende

afsnit passer godt ind mellem Mirjams udtalelser. I Danmark blev næsten alle jøder reddet til Sverige under krigen, og bogen er et vidnesbyrd om, at også blandt danske jøder i dag er der nogen, som har en anden historie end de fleste andre. Store dele af den historie deler de med resten af Europas jøder.

Janina Katz

Endnu ikke allerede

Rosinante, 2013

Af Esther Kvetny Jarløv

Janina Katz kræver næppe en nærmere præsentation for Rambams læsere. En af dansk poesis ’grand old ladies’, med stor betydning for dansk kulturliv. Født i Polen i 1939 og flyttet til Danmark i 1969, hvor hun siden har skrevet et væld af romaner, fortællinger, noveller og digte på dansk.

I 2012 førte dette en nominering til Nordisk Råds Litteraturpris for digtsamlingen *Skrevet på polsk* med sig. Janina Katz er altså i dag en moden og erfaren kvinde. Denne modenhed afspejles i høj grad i hendes seneste digtsamling *Endnu ikke allerede*, som udkom i maj 2013.

Læseren følger i digtene forfatteren gennem hendes liv. Det er som om Janina Katz i digtsamlingen ønsker at gøre op med sin fortid med alt, hvad den indeholdt af kærlighed, sorg og ikke mindst oplevelser med døden. Hvor modenhed og alderdom ofte kan virke tyngende i et forfatterskab, er dette langt fra tilfældet i denne digtsamling. Her får vi snarere præsenteret et livsforløb på en enkel og forståelig

måde. Janina Katz giver læseren på både humoristisk og melankolsk vis en dyb indsigt i en erfaren kvindes lange liv. Katz’ forfatterskab er stærkt præget af hendes jødiske baggrund, hvilket også kan opleves i denne digtsamling blandt andet i digtet:

”Et barns bøn for ‘Sepp’ Müller”:

*Kære hr. Gud!
‘Sepp’ har slået min far ihjel,
fordi min far var jøde.*

*Giv ham, kære Gud,
den længste evighed
i helvede.*

*Lad ham blive ved
med at slå min far ihjel
og ikke kunne
slå ham ihjel.*

Tak.

Sproget i digtsamlingen er enkelt, kækt og intenst, og man får som læser en fornemmelse af, at Janina Katz har rensset det for alt det, der er unødvendigt. Der er skåret helt ind til benet, og kun det vigtigste står tilbage. Det føles på den måde, som at hver enkelt linje i digtene er altafgørende for det opgør, der finder sted i digtsamlingen.

Digtsamlingen er meget kort. Kun lidt over 40 sider, og som læser hungrer man efter mere efter det sidste punktum. Det er en smuk, intens og moden digtsamling, Janina Katz denne gang har leveret. Sidste linje i digtet "Om et øjeblik" beskriver fornemt den fornemmelse, man som læser sidder tilbage med efter at have gennemgået en kvindes livserfaringer: at man skal huske at "give livet et kys".

Hans Kirchhoff

Den gode tysker

G.F. Duckwitz.

De danske jøders redningsmand

Gyldendal, 2013

Af Erik Høgh-Sørensen

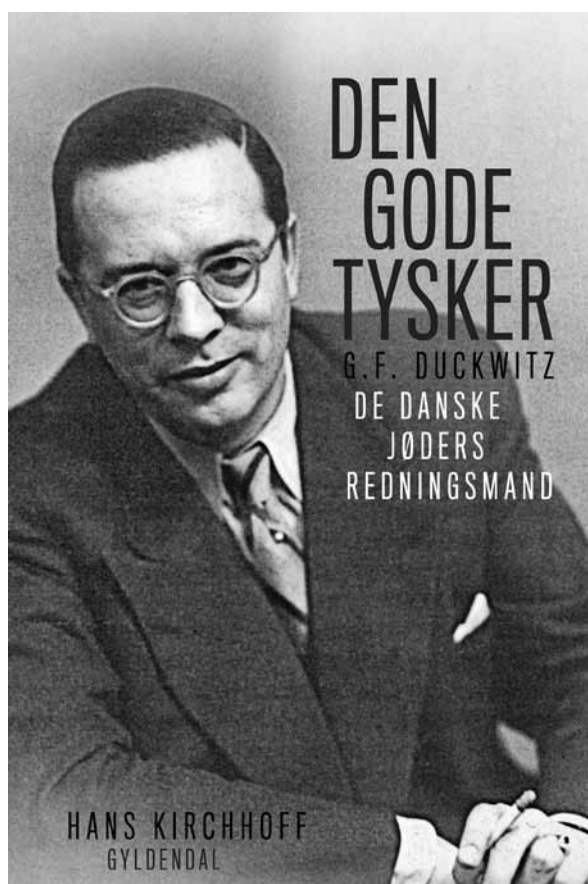
Den tyske diplomat Georg Ferdinand Duckwitz præsenteres som jødernes redningsmand i ny bog af historikeren Hans Kirchhoff. Den er velskrevet, men også noget naiv.

Lad det være sagt med det samme, at dr.phil. Hans Kirchhoffs største bidrag til dansk besættelsehistorieskrivning er *Augustoprøret 1943*. Værket kom frem på et tidspunkt, da modstandsbevægelsens veteraner stadig var i vigør. Alligevel vandt Kirchhoffs afbalancerede arbejde gehør.

Det samme kan man ikke sige om hans seneste bog *Den gode tysker. Georg Ferdinand Duckwitz, de danske jøders redningsmand* fra Gyldendal.

Forhistorien er, at det var Duckwitz, der som tysk diplomat i København i 1943 tippede danske samarbejdspolitikere om nazisternes forestående jødeaktion på en måde, så det lykkedes almindelige danskere at hjælpe de fleste af de cirka 7.000 jøder sikkert til Sverige. Duckwitz er altså ikke alene om at være "de danske jøders redningsmand", slet ikke.

At Duckwitz spillede en positiv rolle, synes veldokumenteret, men i sidste ende kræver dette positive syn også, at man har tillid til Duckwitz' egne udsagn, undertiden selvmodsigende, i diverse dag- og lømmebøger og efterkrigsudtalelser.

Kirchhoff gentager i sin nye bog i hovedtræk den pointe, han lancerede i det pressemateriale, der blev benyttet i 1999, da Den Tyske Ambassade i København afslørede en mindeplade for blandt andre

Duckwitz. Kirchhoff skrev, at: *"de var få, som ikke faldt for 'Ducky's charme. Og til de faglige og menneskelige kvalifikationer kom som ideel drivkraft en dyb humanistisk grundholdning og en stadig og principfast vilje til at modarbejde nazistirets magtmisbrug og forbrydelser."*

Kirchhoff falder selv for 'Ducky's charme. Bevares, forfatteren har været vidt omkring i sin kildeøgning, men eksempelvis tages de Duckwitz-venlige briller i den grad på, når det gælder massebordet i Nordsøen 1939-40.

Alene i kraft af sit job som militærspion i København var Duckwitz med i et efterretningsapparat, som hjalp tyske ubåde med systematisk at sænke neutrale handelsskibe i Nordsøen. Omkring 1.200 norske, svenske, hollandske og danske civile søfolk blev myrdet, heraf nogle kogt levende i de torpederede skibes maskinrum. Mindst 319 danskere døde som ofre for tyske torpedoer i tiden fra krigsudbruddet i 1939 til 9. april 1940.

Ud af den nye bogs 383 tekstsider bliver denne affære behandlet på seks (s. 48-54) i et kapitel med titlen "Spion i København?" Spørgsmålstegnet kan udelades, for i sagens natur var Duckwitz spion, når han var ansat ved militærspionagen. Og når spørgsmålstegnet alligevel er der, ved man, at Kirchhoff er en mand på en mission.

Kirchhoff beskylder skeptikere for at være "nymoralister", "kommunister" eller "antityskere", og han konkluderer, at Duckwitz' rolle som krigsforbryder er og bliver "formodninger" (s. 53).

Men hvordan når han så frem til det? Jo, Kirchhoff kalder rettelig den afdøde søfartshistoriker Christian Tortzen ("Søfolk og Skibe 1939-45") for "den største kender af dansk søfart under krigen". Men derpå citerer Kirchhoff i det centrale spørgsmål kun Tortzen for at "hævde", at *"danske redere mistænkte Duckwitz for spionage"*.

Kendsgerningen er, at Tortzen udtalte sig langt mere håndfast ifølge det kildemateriale, Kirchhoff selv henviser til (fodnote 3, s. 49). Danske redere "kunne ikke lide Duckwitz", og "på grund af jødeaktionen fik han [Duckwitz] en glorie, som ingen turde pille ved efter krigen".

Uden dette præcise referat kan Kirchhoff lidt for nemt konkludere: *"Siden er angrebene for at have været den indirekte årsag til 3-400 danske søfolks død blevet rejst af gamle kommunister, men uden anden dokumentation, end at Duckwitz havde med søfart at gøre, at han var tysker, og at han var medlem af nazistpartiet."*

Med de sølle seks sider om Nordsømassakren består Kirchhoffs lapsus i at bagatellisere spionagen og den kendsgerning, at de tyske ubåde begik egentlige krigsforbrydelser med Duckwitz som et aktiv. Hvordan kunne spion Duckwitz slippe afsted med, som hævdede efter krigen, at sende løgnagtige rapporter hjem? Det er kort og godt usandsynligt, og hvordan har han mon selv haft det med de mange samtidige presseberetninger om "krigsforlis"?

Det havde klædt forfatteren at tage stilling til bogen *Malteserkorsskibene* af Per Mortensen, hvis han effektivt ville affærdige påstanden om "krigsforbryder Duckwitz". I stedet bagatelliserer Kirchhoff, at Hitler-regimet (heller) ikke overholdt den såkaldte malteserkorsaftale. Den gik ud på at friholde danske handelsskibe med malteserkors malet på siden, så dansk landbrugsekspert til England kunne fortsætte. Danske samarbejdspolitikere blev ifølge Tortzen fra London advaret om torpederingerne, men valgte at prioritere betalingsbalancen, samtidig med at de via pressecensur holdt de stakkels søfolk hen i uvidenhed om deres status som sejlene torpedoskydeskiver. På denne måde skrider grundlaget for samarbejdspolitikens berettigelse fra dag ét, men det forekommer ikke at være en konklusion, Kirchhoff ønsker at drage.

Om jødeaktionen gælder, at 'Ducky' over tid mod-siger sig selv flere gange både vedrørende egen rolle og Werner Bests. Derfor er Duckwitz' ageren efter krigen vigtig for bedømmelsen af hans ageren under krigen. I deres forklaring af det passerede aner man de (måske tidligere) tyske nazisters rette grundstof.

Og det ser ikke så godt ud. Et eksempel: Stort set upåagtet i Danmark berettede den tyske historiker Ulrich Herbert eksempelvis i 1996 i storværket "Best" om, hvordan Duckwitz i efterkrigstiden var parat til at vidne til fordel for Best i en sag om drab på 8.723 polakker i 1939. Der var i denne situation ikke megen etisk og moralsk finfølelse at finde hos "den gode tysker", der i 1969 var vesttysk diplomat på højeste niveau. Duckwitz opgav først sit vidneforehavende, da anklagemyndigheden stækkede ham ved at konstatere, at folk i hans afdeling i Udenrigsministeriet var medlemmer af efterkrigstidens gammelnazistiske netværk. Sammenhængen blev afsløret under en ransagning hos Best.

Ønsket om at tro på "den gode tysker" fremføres gennem hele Kirchhoffs bog. Han skriver, at "*det er oplagt, at Best ikke indviede Duckwitz i alle ting.*" Dette gælder eksempelvis "*dele af forløbet under kriserne i august og september 1943, og det gælder Bests andel i modterroren. Utvivlsomt blev Duckwitz også ved andre lejligheder ført bag lyset og manipuleret af sin chef*" (s. 127). Hvorfra ved Kirchhoff

mon egentlig det, og hvis ikke Duckwitz var inde i varmen, hvorfor så tilkende ham titlen "de danske jøders redningsmand"?

Kirchhoffs analyse i dette tilfælde grænser til det ligegyldige. Det er underordnet, om Duckwitz under krigen havde nøjere kendskab til terrorens væsen, for efter krigen forsvarede han den alligevel ved bl.a. at sige, at "*det danske folk skylder dr. Best større tak end en hvilken som helst anden mand i den nyere danske historie*" (s. 124). Best var hovedmand bag de bombe- og skuddrab, som kostede 772 danske civile livet ifølge Besættelsestidens Fakta. 'Ducky's vilje til at fordreje ignoreres ikke helt af Kirchhoff. Men når det gælder selve jødeaktionen, er forfatterens behandling af Duckwitz-kritikere som Ulrich Herbert, Tatiana Berenstein, Gunnar Paulsson og Vilhjålmur Örn Vilhjalmsson hverken fair eller fyldestgørende. Sidstnævnte kritiseres for "hovedløs revisionisme for afmytologiseringens egen skyld". Hvorfor ikke krydre en så håndfast konklusion med konkrete eksempler?

Kirchhoff spidder gerne tidens historiske "moralister", også i sin bog om Duckwitz. Men han moraliserer selv. Han fremfører en blåøjet tro på det gode i mennesker, i dette tilfælde Duckwitz. Det er der ikke videnskabeligt belæg for. Slet ikke, når det gælder gamle nazister.

English Summaries

Yiddishland in Kopenheygen

By Martin E.O. Grunz

Will Eisner's influence on the comic media has been enormous in the USA and Europe alike. In Denmark, most of Eisner's late productions were published by the fan-based *Bogfabrikken*.

In the 1930s, Eisner had been one of the creators of the superhero genre and became formative with his *The Spirit* publications. *The Spirit* was a humorous comic-noir, featuring a masked vigilante anti-hero, low life criminals as well as grotesque villain gallery, and numerous femme fatales. *The Spirit* became a sensation, especially because of the artwork and the contemporary urban settings. Eisner's artistic skills and urge to push the perceived limits of the media made him an artist's artist.

During the Second World War, Eisner began drawing instructional material for the US army, and left the regular comic industry in the beginning of the 1950s, in part because of the industry's self-imposed censorship, the *Comics Code Authority* (CCA). In the 1970s, however, Eisner re-entered the comic scene. His new material featured mature and complex narratives, dealt with religious and social matters, and described non-CCA matters such as explicit sexuality, anti-Semitism and successful criminal behaviour. Eisner launched the expression *graphic novel* to describe his new style, and among his crucial works are titles such as *A Contract with God and Other Tenement Stories*, *A Life Force*, *To the Heart of the Storm*, and *The Plot*.

In the 1970s, Eisner became a huge fan-favourite in Denmark. In close dialogue with the Danish editors, the majority of Eisner's production was published in a remarkably high standard. Eisner's works were displayed at Danish art galleries, and he

taught about his techniques and theories in workshops. In 1996, the city of Copenhagen asked Eisner to create a mural based on his production.

Eisner chose Gerhard Shnobble from one of his classic *The Spirit* stories, and the completed work *Den flyvende mand* (The Flying Man) is still to be seen in the quarter of Christianshavn.

Holocaust Denial – Falsification of History Is Alive on the World Wide Web

By Sine Molbæk-Steensig

Although the Holocaust is the most documented genocide ever, there are people who deny that the murder of the European Jews took place. According to the deniers, the Holocaust is a myth sustained by pro-Jewish historians, journalists, politicians, teachers, and NGOs.

The deniers argue that the Holocaust was invented to blackmail Germany for money after the war and to justify the establishment of Israel in the Middle East and, moreover, the Holocaust ensures that no one dares to criticise Jewish influence in the world – especially culturally and economically. The denial of the Holocaust takes several forms and is done for several reasons, but there is always an element of anti-Semitism involved; the deniers take departure in the already existing anti-Semitic stereotypes and prejudices which they reproduce in a more or less direct way, especially the idea of a worldwide Jewish conspiracy.

Twenty years ago, very few had ever heard of the deniers and now the phenomenon is commonly known because the internet has made it possible for deniers to spread their message to every con-

ceivable corner of the world. But the technology, on the other hand, has also made it possible for a larger audience to find valuable knowledge about the Holocaust.

Between Jewish Refugees and German Soldiers

By Justyn Salamon

The Rumanian-born artist Joseph Salamon is widely known for his art, especially his many sculptures in bronze, stone and wood, which can be seen all over Denmark and are exhibited in Argentina, the USA, Europe, and Israel as well. He has lived, studied and worked in Israel and Italy before settling down in Denmark in 1960.

In this article, Joseph tells the story about his childhood in Romania before and during the Second World War. We hear about the everyday life of a Jewish family in Bucharest, anecdotes from relatives and the horrible realities of the Holocaust. But Joseph also tells about his peculiar encounters with German soldiers, some of whom Joseph got along with on a relatively friendly basis and who – according to Joseph – helped save many Jews in the neighbourhood. We are also told about the many Jewish refugees from Poland and Hungary that his father's company saved and sheltered.

After the war, Josef and his parents move to Israel. Like many other Jewish families, they had suffered the loss of family and friends and hoped for a new beginning. Joseph, now in his 80's, has wanted to pass on parts of his life story that he has not spoken of publicly before.

Adam Saks – A Danish Artist in Berlin

By Bent Blüdnikow

Adam Saks is a successful Danish artist living and working in Berlin. His works have been exhibited at galleries and museums across Europe, recently at *Kiasma Museum of Contemporary Art* in Helsinki.

Saks was a student at *The Royal Danish Academy of Fine Arts* in Copenhagen from 1993-1999, and shortly after finishing his studies, he moved to Berlin, a Mecca of modern art and home to what could be called a dark Berlin-style. Saks, however, does not consider himself to be part of a movement or style, although he acknowledges an admiration for pop-artist like Andy Warhol.

The colourful paintings are full of symbols and figures, eroticism, humour, and beauty. The artist says that his paintings are meant to pass on emotions, not political, ideological or moral agendas. It is up to the viewer to make their own interpretations.

Saks is interested in tattoos, and a series of his paintings are male torsos with different tattoos – many of them with masculine symbols and writings. Another series of paintings are full of flowers and oriental characters.

The works of Adam Saks are rich and colourful and keep the viewer amazed and amused. Rambam is proud to present to its readers a collection of Adam Saks's paintings.

Lilith – Demon or Goddess?

By Christina K. Emiliussen

The main focus of this article is how three contemporary feminist, Jewish theologians reconstruct the Lilith myth and how these reconstructions reflect

the authors' feminist and theological perspectives and identities.

Christina K. Emiliussen (MA in history of religion) presents three theologians: Judith Plaskow, Savina Teubal and Haviva Ner-David, and their religious and ideological backgrounds. Also, the figure of Lilith and her story in early and modern Judaism is described. The theologians' reconstructions are opposed to the Lilith myth from the medieval Jewish *Midrash, The Alphabet of Ben Sira*, along with other earlier versions. While Lilith has previously embodied a negative image of a troublesome and dangerous woman or demon, she is now turned into a feminist symbol and a positive image of an independent no-nonsense woman.

The article concludes that the reconstructed Lilith myths function as tools for the feminist, Jewish theologians, reflecting their feminist identities while kept inside a Jewish context. The goals of these theologians are feminist reforms of Judaism, allowing it to embrace these women as both Jews and feminists, and the reconstructed myths function as means to that end while still being religious.

Jewish Culture of the Book and the Jewish Libraries in Denmark

By Helge Clausen

Traditionally, the concept of *People of the Book* has been attributed to the Jews. The article aims at presenting the most common features of Jewish book culture and library history together with an overview of the Jewish libraries in Denmark in an historical perspective.

The production of the *Torah* and its private and liturgical use is reviewed. Especially since the destruction of the Second Temple in A.D. 70, the *Torah* has been crucial to the preservation of a Jewish identity. To the Jews, the *Torah* has been a “por-

tative native country” as Heinrich Heine has it. The rituals and customs relating to the *Torah* have had a knock-on effect on Jewish books in general.

A brief account of the history of Jewish libraries since the times of King David is given, including a few examples of medieval and modern attempts to destroy the whole of the written Jewish cultural heritage.

Finally, a summary of the history of Jewish public libraries in Denmark is given: The famous and internationally recognized *Bibliotheca Simonseni-ana*, which in 1932 was sold to the *Royal Library in Copenhagen*; the Toynbee Hall and other types of reading rooms in the beginning of the 20th century specialising in Yiddish literature for the benefit of Jewish immigrants from Eastern Europe, many of whom were non-religious; the libraries in connection with the Jewish Congregation in Copenhagen. Like the Danish Jews, their books were rescued from the Germans in 1943. With the help of non-Jewish Danes, the books were hidden at the Royal Library.

It is concluded that, during history, Jews have shared their lot with their books: Both parts have been censored, persecuted, and attempts have been made to annihilate them. Both parts have had a durable three-thousand-year symbiotic relationship.

An unexpected friendship

By Marius Hansen

Josef Herscher, a carpenter from Cologne, was 27 years old when he went on Hachsharah on a dairy farm in Denmark. During his relatively short stay in Denmark, he learnt the Danish language and became part of the Kristiansen family. When he immigrated to Palestine in the summer of 1935, it was the last time he ever saw his parents and four of his seven siblings again.

In Palestine, he stayed in touch with Maren, the wife of the Danish farmer Kresten Madsen Kristiansen. He shared his thoughts and worries with her about his family in Germany, and they exchanged letters until at least 1952. Josef met his future wife Lucy in a kibbutz in 1937, and they settled in Tel Aviv where they had two sons, Uri and Eli, in 1941 and 1947 respectively. In 1954, the small family moved to California, where two of Josef's siblings had settled down. The academic opportunities that Josef himself had not had in his youth he wanted his sons to have, and the children were therefore taught the values and appreciation of *Bildung* – the German word for education as a way of life and thought.

The oldest son wanted to explore his parents' European past for himself and, after graduating from Berkeley in 1964, he travelled to Europe for a couple of months. The highlight of his trip was meeting the 74-year-old Maren in Denmark and hearing stories about his father that he did not know about. He left Europe in despair but with a determination to live a life worthwhile. Though neither Josef nor Lucy had been particularly religious, both Uri and his younger brother Eli turned to the reform rabbinite because with Uri's own words: "we somehow saw in the rabbinite an answer to our quest for *Bildung* and a way to repair the ruptured Jewish life we had inherited."

A Danish Boy in Theresienstadt

By Steen A. Metz

Steen was only eight years old when he and his parents were arrested on the 2nd of October, 1943. and deported to Theresienstadt, in what was then called Czechoslovakia.

Steen's father died of starvation and malnutrition within less than 6 months. He was only 40 years old at the time. Unfortunately, they did not start receiving parcels consisting of food, vitamins and clothing from Denmark and Sweden until shortly after his

father's death. In a questionnaire carried out after the war Steen's mother gave a detailed account of the experiences and horrors of the camp. Steen and his mother were liberated after 18 months along with other Danish inmates on the 15th of April 1945, by the well-known *White Buses* organised by the Swedish Red Cross. They returned to Odense, Denmark, where Steen completed high school and, later on, commercial college in Copenhagen. Steen spent his entire business career in the food business, working for a Danish company in Denmark, England and Canada, where he married an English girl, Eileen. He has been living in the USA since 1962.

In 2011, he completed his memoirs, which include the book about Theresienstadt. Since then, one of his major missions has been to participate in several schools' Holocaust education, and he also gives presentations to other groups on the same subject.

Thank Those Who Should Be Thanked

By Thomas Hjortso

Denmark has received much praise for the rescue of the Jews in 1943. In reality, however, Denmark cannot live up to the altruistic myth about a whole nation saving its Jewish population. There was a lot of money involved, which was paid to fishermen and middlemen. Also, regular conmen operated in the waters used for the escape.

These darker circumstances of the escape have remained almost unmentioned for a long time. Only recently has the money issue been publicly discussed, among other things, because of a kind of false gratitude from the Jews in Denmark. The author argues that when taken into consideration that a period of 70 years has passed since the Nazi action against the Jews, it should be possible to distinguish between those who made money on people in distress and those who really deserve a thank you.

Bidragydere

Helene Apelt

Cand.mag i dansk fra Københavns Universitet. Freelance skribent for bl.a. Forfatterweb og Goldberg. Medlem af bestyrelsen for *Jewish Culture in Copenhagen* og medredaktør på *Rambam*.

Bent Blüdnikow

Journalist på *Berlingske Tidendes* kulturredaktion og forfatter til flere faglitterære bøger. Har senest udgivet ”singlen” *Min fars flugt*, som udkommer i bogform i efteråret 2013. Medredaktør på *Rambam*.

Helge Clausen

Ph.d. fra Handelshøjskolen i Aarhus. Tidligere forskningsbibliotekar ved Statsbiblioteket, Aarhus. Helge forsker i kirke- og bibliotekshistorie og er forfatter til *Bogens folk. Om jøderne og deres biblioteker i Danmark* fra 2004.

Christina K. Emiliussen

Cand.mag. i religionshistorie fra Københavns Universitet 2012. Specialiseret i identitet og forhandlingen af denne i forhold til religion, ideologi, køn, seksualitet samt etnicitet. Har desuden arbejdet med koblingen af feminisme og religion.

Martin E. O. Grunz

Historiker. Har studeret på *Københavns Universitet* og *Det Hebraiske Universitet* i Jerusalem. Han er tidligere formand for *Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie* (SFAH), og har blandt andet arbejdet på *Dansk Jødisk Museum* og som freelance journalist.

Marius Hansen

Cand.stud. i historie ved *Syddansk Universitet* med Islam og Politik som tilvalgsfag. Interessefeltet er primært nazisme og holocaust, men han har desuden beskæftiget sig med moderne europæisk og amerikansk historie.

Thomas Hjortso

Journalist og forfatter. Han udgav i 2010 bogen *Den dyre flugt* om de mange penge bag jødernes flugt til Sverige i 1943.

Erik Høgh-Sørensen

Journalist, kommunikator og forfatter til flere faglitterære bøger om besættelsen og nazistiske krigsforbrydere, bl.a. *Forbrydere uden straf* fra 2004.

Esther Kvetny Jarlov

Cand.mag i historie og retorik fra *Københavns Universitet*. Skrev speciale om landbrugsfællesskaber i Israel i perioden 1882-1923. Esther er medredaktør på *Rambam* og arbejder til daglig som forskningskonsulent i *Carlsbergfondet*.

Steen Metz

Født i Odense og sammen med sine forældre sendt til Theresienstadt i oktober 1943. Steen har siden 1962 været bosat i USA. Han færdiggjorde i 2011 sine erindringer, som også omfatter beretningen fra Theresienstadt, hvoraf dele bringes i denne udgave af *Rambam*. Har undervist i og holdt foredrag om Holocaust bl.a. på flere skoler i USA.

Sine Molbæk-Steensig

Cand.mag. i dansk og litteratur fra *Københavns Universitet*. Hun har i 10 år arbejdet på *Dansk Institut for Internationale Studier* i undervisningsenheden, der beskæftiger sig med Holocaust og folkedrab. Hun har udviklet oplysnings- og undervisnings-siden www.holocaust.dk, som handler om benæg-telse af Holocaust og kildekritik på internettet.

Justyn Salamon

Cand.mag. i lingvistik fra *Københavns Universitet*. Arbejder med kulturformidling og driver en konsul-ent- og oversættelsesvirksomhed. Har desuden arbejdet på *Dansk Jødisk Museum* og er frivillig i *Jewish Culture in Copenhagen* og *Radio Shalom*.

Avner Shamir

Ph.d. i historie fra *Roskilde Universitet*. Ekstern lektor ved *Saxo-Instituttet, Københavns Universi-tet* og forfatter til bogen *Christian Conceptions of Jewish Books. The Pfefferkorn Affair* fra 2011.

Margit Warburg

Professor i religionssociologi ved *Institut for Tver-kulturelle og Regionale Studier, Københavns Uni-versitet*. Blev dr.phil i 2007 på en afhandling om den religiøse minoritet baha'i. Hun har bl.a. forsket i forholdet mellem religion, migration og globalise-ring, religiøs demografi og civilreligion.

Katrine Hassenkam Zoref

Cand.mag. i historie fra *Københavns Universitet*. Medlem af bestyrelsen i *Selskabet for Dansk Jødisk Historie* og ansvarshavende redaktør på *Rambam*. Arbejder til daglig i *Det Kongelige Danske Viden-skabernes Selskab*.

